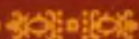

110-423
K 50
І.І. КОВАЛИК
С.П. САМІЙЛЕНКО

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

«ВИЩА ШКОЛА»

І.І. КОВАЛИК
С.П. САМІЙЛЕНКО

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

ІСТОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДУМКИ

*Допущено Міністерством освіти УРСР
як навчальний посібник
для студентів філологічних факультетів
спеціальності № 2102
«Українська мова і література»*

bn17863

КИЇВ
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»

1985

ПЕРЕДМОВА

В учебном посібнику освещается история развития языковедческой науки. Большое внимание уделено изучению проблем, теорий, концепций разных школ и направлений в языкознании. Рассматривается процесс формирования сравнительного и исторического языкознания. Значительное место отведено проблеме формирования молодого грамматического направления в языковедческой науке.

Освещается также история лингвистических учений научных центров древних цивилизаций, периода средневековья, состояние и достижения отечественного языкознания.

Отдельный раздел посвящен критическому анализу натурализма и психологизма в языкознании второй половины XIX ст., проанализированы работы выдающихся исследователей-лингвистов.

Предназначено для студентов филологических факультетов пединститутов.

У навчальному посібнику висвітлюється історія розвитку мовознавчої науки. Велику увагу приділено вивченню проблем, теорій, концепцій різних мовознавчих шкіл, напрямів у мовознавстві. Розглядається процес формування порівняльного та історичного мовознавства. Значне місце відведено проблемі формування молодого граматичного напрямку в мовознавчій науці.

Висвітлюється також історія лінгвістичних учень наукових центрів стародавніх цивілізацій, періоду середньовіччя та стан і досягнення вітчизняного мовознавства.

Окремий розділ присвячено критичному аналізу натуралізму та психологізму в мовознавстві другої половини XIX ст., проаналізовано праці видатних дослідників-лінгвістів.

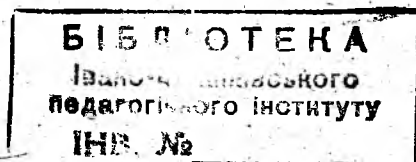
Призначений для студентів філологічних факультетів педінститутів.

Рецензенти: доктор філологічних наук М. А. Жовтобрюх (Інститут мовознавства АН УРСР), кандидат філологічних наук А. Д. Очеретний (Київський педінститут).

Редакція літератури з філології та педагогіки
Зав. редакцією В. Г. Петік

460200000—096
К—М211(04)—85 387—85

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1988.

Серед мовознавчих дисциплін, що вивчаються на філологічних факультетах педагогічних інститутів Української РСР і забезпечують всебічну спеціальну підготовку вчителів української та російської мови для середніх загальноосвітніх шкіл республіки, особливо важливе науково-дидактичне значення має курс «Загальне мовознавство», в якому поєднано історію лінгвістичних учень із методологією і теорією та методами мовознавства. Читається він у восьмому семестрі після того, як студенти вже опрацювали ряд конкретних мовознавчих дисциплін із своєї спеціальності: старослов'янську мову, українську (російську) діалектологію, сучасну українську (російську) літературну мову, вступ до мовознавства, історичну граматику української (російської) мови та історію літературної української (російської) мови.

Курс «Загальне мовознавство» має безпосередній зв'язок з курсом «Вступ до мовознавства», що вивчається студентами філологічного факультету педагогічних інститутів на першому курсі, але разом з тим вони істотно відрізняються один від одного як своїми завданнями, так і змістом та проблематикою. Якщо курс «Вступ до мовознавства» є пропедевтичним і вводить студентів у науку про мову, її систему понять і термінів, створює ту теоретичну лінгвістичну основу, завдяки якій вони можуть вивчати спеціальні лінгвістичні дисципліни, то курс «Загальне мовознавство» спирається на всі попередні прослухані студентами мовознавчі курси і дає їм теоретичне узагальнення і матеріалістично-діалектичне висвітлення загальних питань науки про мову, її історію, методологію та методику лінгвістичного аналізу.

Сучасне мовознавство є результатом багатовікового історичного невпинного розвитку і постійного вдосконалювання наукової лінгвістичної думки.

При з'ясуванні історичного розвитку світової лінгвістики необхідно розкрити і критично проаналізувати основні концепції наукових лінгвістичних знань у світовій науковій лінгвістичній творчості з метою глибшого розуміння досягнень сучасної світової науки про мову.

Історія становлення розвитку лінгвістичних учень з'ясовується з марксистсько-ленінських позицій у тісному зв'язку з історією прогресу науки в цілому на тлі всієї історії суспільства згідно з ленінським науковим положенням: «Продовження справи Гегеля і Маркса має полягати в діалектичній обробці історії людської думки».

науки і техніки»¹. В. І. Ленін указував також на необхідність навчання історії думки «з точки зору розвитку і застосування загальних понять та категорій логіки»². Оволодівши всією світовою лінгвістичною історіографією, студент глибше зрозуміє природу і сутність сучасної лінгвістики.

Класики марксизму-ленінізму спеціально виділяли науку — історію. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії»³.

Ф. Енгельс писав: «Теоретичне мислення кожної епохи, а значить і нашої епохи, це історичний продукт, що набирає в різні часи дуже різних форм, і разом з тим дуже різного змісту. Отже, наука про мислення, як і всяка інша наука, є історична наука, наука про історичний розвиток людського мислення»⁴. Історизм є необхідною рисою всякої науки. Історія мови належить до однієї з тих галузей знань, що вимагає високого рівня науковості, особливо на сучасному етапі.

На історичному Пленумі Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, який відбувся 14—15 червня 1983 року, підкреслювалось: «Повинен бути забезпечений новий, значно вищий рівень ідейно-теоретичної роботи в галузі суспільних і насамперед економічних наук, роботи наших наукових установ і кожного вченого окрема... Суспільні науки такою ж мірою, як і природничі, повинні стати ефективним помічником партії і всього народу в розв'язанні цих завдань»⁵.

У Постанові Пленуму ЦК КПРС «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії» записано: «Забезпечити підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних дисциплін у навчальних закладах, всемірно розвивати інтерес до їх вивчення, посилити контроль за якістю підготовки викладачів-суспільствознавців... Необхідно активніше вести пропаганду науково-матеріалістичних поглядів серед населення, приділяти більше уваги атеїстичному вихованню... Значно поліпшити підготовку у вузах і технікумах спеціалістів для провідних галузей господарства, ідейно-політичне загартовування студентства»⁶.

Курс «Загальне мовознавство» має велике виховне і пізнавальне значення. Він в цілому повинен систематизувати знання студентів-філологів з лінгвістичної історіографії, розширити і поглибити загальнотеоретичну підготовку студентів-випускників, виробити в них марксистсько-ленінський підхід до вивчення становлення і розвитку наукових лінгвістичних знань та здійснення наукового лінгвістичного аналізу з позицій марксистської філософії.

Посібник «Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки» ознайомлює студентів з основними етапами історичного розвитку сві-

тової лінгвістичної думки, розглядає розвиток теоретичних лінгвістичних ідей і принципів та методів аналізу людської мови від античного світу до кінця XIX ст.

Основне завдання цього посібника полягає в тому, щоб забезпечити ґрунтовну методологічну і теоретичну підготовку вчителя української та російської мов, ознайомити його з історією науки про мову, з найважливішими напрямками, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, озброїти марксистсько-ленінською методологією та методикою досліджування мови.

Відповідно до цих завдань згідно з діючою програмою з курсу «Загальне мовознавство», укладеною авторами цього посібника і виданою в 1979 р., побудовано посібник «Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки».

Основна частина «Історії мовознавства» являє собою стислий нарис історії світового мовознавства від найдавніших часів до кінця XIX ст., ознайомлює студентів із стародавнім індійським, античним (греко-римським) мовознавством, давньокитайським та давньоруським мовознавством, а також мовознавством епохи Середньовіччя, Відродження та XVII—XVIII ст., виникненням історичного і порівняльно-історичного мовознавства, молодограматизмом та вітчизняним мовознавством XIX ст. Харківською, Московською і Казанською (Петербурзькою) школами.

Розділи навчального посібника написали: С. П. Самійленко (§ 1, 2, 4—6, 8—22, 28—31), І. І. Ковалик («Передмова», § 3, 7, 23—27, 82—36).

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 123.

² Там же, с. 148.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 16.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 530.

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К.: Політвидав України, 1983, с. 6, 68.

⁶ Там же, с. 69, 75.

СТАРОДАВНЄ ІНДІЙСЬКЕ, КИТАЙСЬКЕ, АНТИЧНЕ, АРАБСЬКЕ І ДАВНЬОРУСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО

§ 1. Початкові уявлення про мову. Мовознавство, як майже й кожна наука, має свою тривалу і повчальну історію. Уже в стародавніх переказах, легендах, міфах відбивається інтерес людини до мовних явищ, ставиться питання про те, що таке слово, як воно виникло і чому говорять різними мовами.

За одним давньогрецьким переказом, люди у давні часи жили в злагоді, не мали ні міст, ні законів, говорили всі однією мовою і керувалися наказами Зевса, і тільки згодом Гермес упровадив різні наріччя і поділив людство на окремі народи. За висловом давніх римлян — Цезар може дати людині державний устрій, але неспроможний дати слова.

За біблією — цією збіркою релігійних легенд різних часів і народів, — бог сам дає великим природним явищам їх назви (імена) або ж надає Адамові здатності і можливості назвати всі живі істоти. Із біблії відомий міф і про те, як люди намагалися збудувати у Вавілоні вежу, що сягала б неба. Розгніваний таким зухвальством, бог «змішав» мови будівників, вони перестали розуміти один одного, і будівництво невдовзі було припинено.

Даром богів або винаходом видатних людей у стародавніх переказах, легендах, міфах є й письмо. Так, давні єгиптяни винахід письма приписували богові Тоту, вавілоняни — богові Набу; в стародавніх індійських легендах розповідається, що письмо людям дав бог Брахма, в китайських — мудрий Цань Чін, що мав обличчя дракона і четверо очей, знайшовши зразки для письма у зірках, у слідах птахів та ящірок.

Та, однак, перекази, легенди, міфи — це ще не наука. Вони самі вимагають наукових пояснень. Перші паростки наукових знань про мову формуються саме в боротьбі з міфологічними і магічними уявленнями про слово, про мову, формуються шляхом безпосереднього спостереження та реєстрації фактів, шляхом старанного аналізу мовного матеріалу, як про це хоч і посередньо, але недвозначно говорять найдавніші форми письма, передусім, у стародавньому Єгипті та Месопотамії. Словесно-складові системи давньоєгипетського письма (з другої половини IV тис. до н. е.), шумерського письма (приблизно з 3200 р. до н. е.), з якого розвинувся клинопис (в ассірійців, вавілонян, персів та ін.), еламського письма (III тис. до н. е.), протоіндійського письма (III—II тис. до н. е.), критського, або мінойського письма (з кінця III тис. до останньої чверті II тис. до н. е.), китайського письма (з II тис. до н. е.) дають змогу майже беззастережно твердити,

що розпочинався аналіз мови з визначення змісту слів, побудови їх піктографічних та ідеографічних зображень, членування слів на склади і тільки потім уже й на звуки.

На жаль, у нас немає поки що писаних пам'яток, які б своїм змістом засвідчували величезну мовознавчу працю невідомих дослідників над створенням словесно-складових систем письма, над укладанням ассірійцями-вавілонянами словника шумерської мови, над створенням клинописного письма, але їхня видатна роль в історії науки про мову незаперечна.

§ 2. Мовознавство в стародавній Індії. Найдавнішою пам'яткою староіндійської літератури були *веди* (санскр. *veda* — знання). Складаються веди з чотирьох збірок: Рігведа — книга гімнів, Самаведа — книга пісень, Яджурведа — книга молитов і-жертвоних церемоній і Атарведа — книга заклинань. Найважливішою і частково найдавнішою є Рігведа, написана словесно-складовим письмом *деванагарі* (*deva* — божество, *пагага* — місто; священне письмо міста) і укладена десь приблизно 1500 р. до н. е. До вед, мова яких називається ведійською, долучається згодом величезна література; написана санскритською мовою (*sanskṛta* — опрацьована, вироблена). Санскритська мова, або санскрит — це літературна мова стародавньої і середньовічної Індії (особливо між IV ст. до н. е. і X ст. н. е.), що є дальшим розвитком мови вед, але на відміну від неї характеризується чіткішими нормами вимови, граматичної будови, словотворення та слововживання.

Веди — ця збірка релігійно-поетичних гімнів і ритуалів — користувалися у стародавній Індії величезною повагою, пошаною. А тим часом мова вед, мова санскритської літератури XV—X ст. до н. е. була вже далека від живої розмовної мови, від так званих *пракритів* (*prakṛta* — проста, неопрацьована мова). Виникла настійна потреба вберегти недоторканою мову священних гімнів, точність їх вимови, виголошування, забезпечити розуміння їх, унеможливити вплив пракритів на санскритську мову, нормалізувати, стандартизувати її, бо саме санскритська мова була не тільки мовою ведійської релігії, а й основою шкільної освіти. Санскритською мовою була написана майже вся давньоіндійська література. Ці чинники й спричинилися до формування, до створення мовознавства у стародавній Індії.

Питання мови трактуються у ведах — *ведангах*. В одній з веданг (Ш и к ш а) розповідається про фонетику та орфоepію, у другій (Ч х а н д а) витлумачуються метрика та віршування, у третій (В' я к а р а н а) викладається граматики, а в четвертій (Н і р у к т а) — етимологія і лексика. Ці чотири веданги визначили основні об'єкти давньоіндійського мовознавства, надавши йому емпіричного й опісового спрямування.

Багато мовознавців стародавньої Індії працювало над укладанням списків виявлених у ведах незрозумілих слів, над укладанням різноманітних коментарів до вед, над вивченням фонетики, граматики, словотвору, етимології санскритської мови, але найвидатнішим серед них був П'аніні, що жив десь приблизно у IV ст. до нашої ери. Використавши позитивні надбання усіх своїх попередників, П'аніні створив свою славнозвісну працю під назвою «А ш т а д г' я і», тобто «складену

з восьми частин». «Аштадг'яї» справді складається з восьми книг і містить у собі 3996 коротких віршованих правил, або *сутр*; розрахованих на легке запам'ятовування й усне передавання. Сутри охоплюють фонетику, морфологію, словотвір, етимологію і синтаксис класичного санскриту, хоч і без узвичаєного для нас поділу всього мовного матеріалу на відповідні підрозділи. Основа викладу — індукція, аналіз, але сам виклад здійснюється дедуктивно, синтетично. «Аштадг'яї» Паніні — це напроцуд стислий, точний і старанний аналіз морфологічного ладу, словотвірної будови і фонетичної системи санскриту, зрідка Паніні звертає увагу і на говіркові риси Східної Індії, на своєрідності усного мовлення, вказує на особливості ведійської мови. Невеличка, здавалося б, праця Паніні (на 150 сторінок нашого друкованого тексту) майже два тисячоліття була незаперечним зразком опису класичного санскриту і навіть у наші дні глибоко шанована на своїй батьківщині і далеко за її межами.

Великий вплив мала праця Паніні і на його коментаторів, послідовників — Вараручі Кат'яна (III ст. до н. е.), якому належала також перша граматики праkritів — «Праkrita-пракаша», Патанджолі (II ст. до н. е.) — дослідника теоретичних питань мови і Бхатріхарі (I ст. н. е.), що аналізував категорії граматики з філософських поглядів. Поважне місце в історії мовознавства посідають також лексикограф Амарусіпх (VI ст. н. е.), дослідник пізніших середньовічних індійських усних мов — Хемачандра (XII ст.), укладач цінної нової граматики санскриту — Вопадава (XIII ст.) та ін.

Основною одиницею мови староіндійські мовознавці вважали речення, бо тільки воно спроможне виражати думку. Слово не має цієї властивості і поза реченням не існує. Для низки синтаксичних явищ, як-от, наприклад, уживання форм відмінків в імен або форм часу і способу дієслів подаються певні правила (сутри), але вони аналізуються лише принагідно, у зв'язку з аналізом морфологічних явищ. Найвищі досягнення стародавнього індійського мовознавства пов'язані з аналізом морфологічних, словотвірних та фонетичних явищ.

Стародавньоіндійські граматики звичайно виділяють чотири розряди, класи слів або частини мови: ім'я (*pāṇa*), дієслово (*ākhyāta*), прийменник (*upassarga*) і частку (*pirāta*). Ім'я визначається як слово, що позначає ідею субстанції; дієслово — як слово, що означає дію, яка відбувається або вже завершена. У цих граматиках відзначаються особливості займенників, наявність ступенювання у прикметниках та прислівниках, але ні займенники, ні прикметники в окремі, самостійні частини мови не виділяються.

У відмінюванні імен розрізняються 7 відмінків, які ще не мали своїх спеціальних назв і позначалися як «перший», «другий», «третій» і т. д. Досить старанно описувалося дієвідмінювання, такі його категорії, як час, спосіб, особа.

Неодмінною умовою точності аналізу тексту визнавався метод виявлення спільних і відмінних рис у мовних явищах, послідовне членування речень на слова, слів — на їх складові первинні елементи. За цим принципом, аналізуючи тексти, мовознавці зважали на схожість за формою і значенням слова і в такий спосіб виділяли різні форми

того самого слова, а порівнюючи далі такі форми між собою, виявляли основу (*prakṛti*) і закінчення (*pratyaya*).

Давньоіндійські мовознавці були переконані, що всі слова утворені від дієслівних, далі неподільних коренів-основ (*dhātu*). Паніні наводить у своїй праці списки таких коренів-основ: (*vid* — знати, *tud* — штовхати, *dhar* — нести, *rac* — варити та ін. Серед цих коренів розрізняються: а) прості, або первісні корені; б) корені — твірні елементи і в) корені похідні, разом із приналежними їм суфіксами: каузативні (причинові), багатократні, деномінативні (відіменні), де-зидеративні (бажальні).

У зв'язку з цим багато уваги приділялося тим засобам, способам, з допомогою яких здійснювалося в санскриті словотворення: суфіксам — первинним, якщо вони використовувалися для творення імен безпосередньо від дієслівних коренів, і вторинним, якщо імена утворювалися від імен, редуплікації (подвоєнню), звуковим змінам у коренях слів, фонетичним змінам при поєднанні частин слів тощо. Особливо цікавими є спостереження над різноманітними типами складення (а їх нараховувалося до 30), як-от, наприклад, *бахуврихи* (санскр. *bahuvrīhi*, пор. укр. *круторогий*), *татпуриша* (санскр. *tatpuruṣa* пор. укр. *кораблестроитель*) та ін.

Подаючи точні визначення, коли може бути використаний той чи той спосіб словотворення, давньоіндійські мовознавці подають водночас і точні правила для всіх видів зміни звуків, для всіх випадків наголошування і т. д. Так, розглядаючи процеси формотворення і словотворення, стародавні індійські мовознавці встановлюють і чергування *i* — *ē* — *ai* (*vidma* — ми знаємо, *vēda* — я знаю, *vaidyas* — учений).

Розглядаючи процеси формотворення і словотворення, давньоіндійські мовознавці подають і винятково точні описи звуків, звукосполучень, фонетичних явищ. Власне, основну увагу зосереджено на вивченні сполучень звуків у мовленні та їх взаємовплив. Так, описуючи творення мовних звуків, вони розрізняють активний орган, або артикулятор (*kaṇa*), і місце артикуляції (*sthana*). З артикуляторів називають корінь язика (*jihvāmūla*), середину язика (*jihvā — madhya*) і кінчик язика (*jihvāgra*), а серед місць утворення — м'яке піднебіння (*hanu — mūla*), піднебіння (*tālm*), зуби (*danta*) або альвеоли. Нижня губа — артикулятор, верхня — місце артикуляції.

Так, давньоіндійські мовознавці вперше виділяють голосні і приголосні. Коли визначають голосні, говорять про зближення мовних органів, про складотворчий характер звуків, а коли приголосні — про зімкнення мовних органів і неспроможність приголосних самостійно утворювати склади. Серед голосних уже розрізняють довгі й короткі, а серед приголосних — проривні і фрикативні.

Лінгвофілософські погляди давньоіндійських граматистів

Концепція мови як вищого божества неодноразово відображається вже в «Рігведі»; один з прикладів становить гімн, де говориться: *ma-hādevo martyām ā viveṣa* (IV 58.3) — «великий бог спустився у світ смертних». Деякі основні положення давньоіндійської граматичної школи визнавав її найбільший теоретик Бхартріхарі (V—VI ст. н. е.)

у творі «Вак'япадя» (вчення про слово і речення). Так Брахман, тобто вища реальність, що не має початку і кінця, є Мовлення або Слово, з якого розгортається увесь всесвіт з його безконечною розмаїтістю предметів і явищ. Брахман є Єдине, яке реалізує себе в різних емпіричних формах як суб'єкт, об'єкт і сам досвід. Природно, що Бхартріхарі як граматиста цікавили категорії «виражаючого» і «вираженого». Він підкреслював, що Брахман породжує всі предмети і явища в формі слова і що думка і все знання з самого початку тісно переплетені із словом. Бхартріхарі вчить, що Слово-сутність до своєї реалізації у природній мові проходить три стадії розвитку, які традиційно співвідносяться з трьома «прихованими кроками» Мовлення у відомому вірші «Рігведи» (IV 164.45). Перша стадія «провидческая» абсолютно позбавлена будь-якої диференціації або часової послідовності. Друга стадія Слова — «проміжна» — є чисто ментальна і несприймальна іншими. Третя стадія — становить артикульоване мовлення.

Давньоіндійська лінгвістична традиція мала великий вплив на мовознавчу науку сусідніх народів. З поширенням будизму граматичні ідеї індійців проникли насамперед у Китай. Давньоіндійське мовознавство було відоме давньогрецьким філософам-лінгвістам. Наприкінці XVIII ст. після знайомства із санскритом одночасно починається вплив давньоіндійського мовознавства на європейську науку про мову. Французький лінгвіст Корду в 1767 р. висловив ідею про походження грецької і латинської мов та санскриту з єдиного мовного джерела. Англійський сходознавець В. Джоунс (1746—1794) в 1787 р. вказав на спорідненість індоевропейських мов.

Уже й наведені відомості свідчать про досить високий рівень розвитку мовознавчої науки в стародавній Індії. З цього приводу слушно зауважував В. Томсен: «...високий ступінь, досягнений давньоіндійським мовознавством, цілком винятковий; до такої висоти наука про мову в Європі не могла піднятися аж до XIX ст., і то багато навчившись в індійців»¹.

§ 3. Мовознавство у стародавньому Китаї. Китайське мовознавство має понад двотисячрічну історію. Аж до кінця XIX ст. воно розвивалося зовсім самостійно при незначному впливі індійського мовознавства.

Стародавнє китайське класичне мовознавство являє собою одну з трьох або й чотирьох незалежних мовознавчих традицій, відомих історії світового мовознавства, разом з давньогрецько-римською, давньоіндійською та арабською (остання, зрештою, не зовсім самостійна). Китайське мовознавство мало сильний вплив на японське та й на мовознавство інших народів, проте, воно майже нічого не дало сучасній європейській науці про мову. У давньому і середньовічному Китаї існували три галузі філології, пов'язані з вивченням мови.

Перша з них найдавніша, називається *сюньгю* (схोलіастика); ця наука тлумачила давні слова шляхом пояснювання їх значень, або шляхом перекладу, або шляхом опису предметів і явищ, що існували в давнину. Друга галузь філології була відведена вивченню писемності,

в'ясуванню структури і етимології ієрогліфів. Третя — фонетика, або точніше фонологія, що вивчала відмінності між звуками. Граматична наука в Китаї почала поступово виділятися із схоліастики лише в XVIII—XIX ст.

В історії розвитку китайського мовознавства Ван Лі виділяє три основні періоди: у першому з них розвивалася майже тільки схоліастика; у другому (з V ст. н. е.) — основним напрямом стає фонетика, в третьому (за династії Цін, тобто з середини XVII ст.) розвиваються паралельно всі три напрями.

В історії розвитку фонетики виділяються три етапи: перший починається з появом фонетичних словників, другий — фонетичних таблиць; третій збігається за часом з третім періодом історії китайського мовознавства у Ван Лі і характеризується дослідженнями в галузі історичної фонетики, тобто працями, метою яких була реконструкція елементів фонетичної системи китайської мови минулих епох¹.

З російських праць про китайське мовознавство слід указати на граматику китайської мови П. Шмідта «Опыт мандаринской грамматики с текстами для упражнений» (Владивосток, 1902 і 1915).

Звертаючись до словника «Шовень», як до праці, де відображена лінгвістична думка давніх китайців, М. І. Конрад виявляє в ньому такі основні думки: 1. Кожне слово мислилось як певна єдність ряду елементів його складників — єдність, відмінна від інших подібних єдностей. Свідченням такого уявлення є суворі індивідуалізація графічного символу слова — його графічного знака, індивідуалізація не тільки форми, що входить у певний знак елементів, а й їх число і розташування. 2. Основним елементом слова вважається значення, що потверджується змістом словникової статті. При всіх своїх модифікаціях словникові статті мають одну мету: розкриття значення слова. 3. Другим елементом слова вважається звучання. Про наявність уявлення про звукову сторону слова свідчить уведення в певних випадках у склад граматичного знака слова спеціального фонетичного визначника — окремого графічного елемента, призначенням якого було тільки вказувати на звучання слова, позначеного певним графічним символом. 4. Існувало уявлення про лексичну омонімію. Це можна вбачати, по-перше, у застосуванні одного й того самого ж фонетичного визначника для вказання на звучання різних за значенням слів. Наявність уявлення про лексичну омонімію виявляється, по-друге, і в випадках застосування цілого знака, створеного спеціально для певного слова в мету позначити слова з іншим значенням, але з тим самим звучанням... У цьому випадку омонімічність поєднується з омографічністю. 5. Існувала думка про співвіднесеність значення слова з поняттям, яке в свою чергу розглядалось як щось похідне від уявленя. Наявність ідеї про таку співвіднесеність можна вбачати в тому, що графічним символом слова в одних випадках служив рисунок — зображення предмета, позначеного певним словом: такий рисунок був графічним символом поняття, яке ґрунтувалося на наочному уявленні предмета.

¹ Див. історія лінгвістических учений: Древний мир. Л.: Наука, 1980, с. 92 і далі.

¹ Томсен В. История языковедения до конца XIX века. М., 1938, с. 10.

6. Існувало уявлення про групу слів, про що свідчить розподіл у словнику «Шовень» за певними групами, причому основою для віднесення декількох слів до однієї групи служить одна властивість (яка сприймалася як головна) з комплексу властивостей, що утворюють значення слова. 7. Існувало уявлення смислового деривата. Це можна вбачати в тому, що будь-який знак, наприклад, знак слова «старість», входив у склад знаків різних слів, вихідним моментом значення яких було саме поняття старості¹.

До цього М. Й. Конрад в кінці додає, що вже у давнину в Китаї виникло уявлення про звукову сторону мови.

1. Фонетичною одиницею вважається комплекс, що відповідає слову. Окремі елементи відзначено у складі такого комплексу — «звуки» і «голос» сприймаються як компоненти цілого.

2. «Звуки», тобто якісні компоненти звукової сторони слова, розглядалися не тільки як елементи, що становлять вимовне ціле — слово, а й як елементи, що породжують це ціле.

3. Такі назви відображають уявлення про те, що початкові й кінцеві компоненти вимовного цілого слова протилежні і за своїми функціями в утворенні цілого, і за своєю фонетичною природою. Оскільки початковими компонентами були приголосні, кінцевими — голосні, остільки протилежними за фонетичною природою мислилися приголосні і голосні.

4. Про те, що початковими компонентами були приголосні, свідчить наявна у першій половині X ст. класифікація їх на губні, язикові, нижньозубні, верхньозубні, гортанні, напівзубні, напів'язикові.

5. Протилежними початковими вважалися кінцеві, які за своєю фонетичною природою були голосними, що можна бачити з класифікації цих звуків на класи: «внутрішні», «зовнішні», «відкриті», «вільні» тощо.

6. У фонетичну характеристику голосних входив і так званий голос, тобто голосова мелодія, підвищення і пониження її висоти, або удержання її на одній висоті, наявність протяжності вимовного цілого (короткості або довготи) та наявність особливого явища, яке сприймається як «повільність» (слабкість) та поривність. Вчення про звукову сторону китайського слова розвивалося внаслідок таких причин: 1) необхідність подавати у словнику вимову слова, позначеного певним ієрогліфом; 2) поява римованої поезії; 3) необхідність транскрибування іншомовних власних імен².

Наступною частиною національної традиції китайського мовознавства М. Й. Конрад вважає вчення про «повні», «пусті» та «службові» слова³.

У період розквіту китайської класичної філософії (V—III ст. н. е.) спеціальних теоретичних праць в галузі вивчення мови не існувало. Теорія мови, однак, цікавила давньокитайських філософів, які сперечалися в питанні відношення назви (мін) до позначеної дійсності (ші).

Конфуцій та його послідовники вчили, що назва нерозривно пов'язана з позначуванним і повинна йому відповідати. Коли Конфуція спитали, з чого б він почав, якщо б йому доручили управління державою, він відповів: «Найнеобхідніше — це виправлення імен! Людина, що займає певне соціальне становище, повинна поводитись відповідно до цього становища». У порушенні цієї вимоги конфуціанці вбачали причину всіх непорядків у суспільстві. Цю теорію «виправлення імен» визнавали і представники іншої філософської школи — легісти. Навпаки, філософи даоїстського напрямку вважали, що зв'язок між словом і реччю — довільний.

Синтез цих двох поглядів у III ст. дав Сюнь Куан, який вважав, що назви «встановлюються погодженням і закріплюються звичаєм». Немає первісного зв'язку між назвою і реальністю, назву дають люди за домовленістю; але коли назва стає звичною, її вживання вважається правильним¹.

Китайська мовознавча думка органічно пов'язана з розвитком китайської ієрогліфічної писемності. Становлення сучасної структури китайської писемності відбувалося у I і II ст. н. е., коли пройшла остаточна нормалізація китайської ієрогліфіки. Тоді були створені основні стилі китайського письма, ієрогліфічного письма: уставне письмо (кайшу або чженшу), напівуставне письмо (синшу) і скоропис (цаошу)². Цей потрібний поділ китайського рукописного письма і є остаточним становленням графічної системи китайської рукописної мови³.

Систему китайського письма створили самі китайці, про це свідчать знайдені під час археологічних розкопок так звані ворожилльні кості, що являли собою кості тварин, на яких гострим стилетом були надрані писемні знаки. Прочитання текстів цих численних ворожилльних костей та й інших надписів іншого змісту дало підстави думати про багатовіковий процес становлення стародавньої китайської писемності.

У VIII ст. до н. е. за імператора Сюань Ваня (епоха Чжоу) було проведено першу писемну реформу, завданням якої було створення стандартних однотипних знаків.

У III ст. до н. е. в результаті утворення єдиної китайської держави було створено єдину державну обов'язкову систему китайської графіки, в якій кожний знак мав тверду і незмінну форму написання. Поряд з державним стандартом чжуань (знак) китайці вживали ще у ділових документах створене в'язнем Чен Мао письмо лішу (ділове письмо), в якому наявні спеціальні скорочення і спрощення у написанні букв.

У результаті цих реформ створено багатознакову китайську ієрогліфічну писемність, у якій діє принцип: один ієрогліф однозначно відповідає одній морфемі.

¹ Конрад Н. И. О национальной традиции в китайском языкознании. — Вопр. языкозн., 1959, № 3, с. 23—24.

² Там же.

³ Там же, с. 25.

¹ Див.: История лингвистических учений: Древний мир, с. 94—95.

² Див.: Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский и Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М.: Гл. ред. вост. л-ры, 1975, с. 62 і далі.

³ Див.: Учебник китайского языка для средней школы первой степени (Ханьюй чужзи чжунсюэ кэбэнь). Пекин, 1955 (розділ третій).

Перевагою китайського письма є те, що багато морфем-омонімів позначаються на письмі різними ієрогліфами, а одні й ті самі морфемні ще по-різному звучать у діалектах, об'єднані одним і тим самим ієрогліфом. Хибою китайської писемності є багато писемних знаків.

Вивчення граматики китайської мови почалося за династії Хань, тобто з часу остаточного становлення китайської ієрогліфічної писемності. Результатом граматичних досліджень були праці «Ер'я», «Фан'янь», «Шовень цзецзи» та «Шимін»¹.

«Ер'я» являє собою сукупний орфографічний, енциклопедичний та ідеологічний норматив знань стародавніх китайців у вигляді словника, в якому подано 19 тематичних розділів. Кожний розділ — це тлумачення однієї категорії світу: найменування (гу), тлумачення (сюнь), споріднення (цін), небо (тянь), земля (ді) і т. ін.

«Ер'я» дає філософську картину світу та кількісний склад тематичних угруповань, відображає порядок розгортання так званих містичних чисел.

У частині, де йдеться про твірне слово, синонімні слова, організовані у певній послідовності. Так, перший синонімний ряд містить слова-найменування із значенням «початок», наприклад, чу «зачинати» (початковий, перший), шу «голова» (зачинати) тощо.

Текст «Ер'я» в його сучасній редакції складено в III—I ст. до н. е. як книгу, що допомагала читати і тлумачити зміст канонічних творів. Пізніше на зразок книги «Ер'я» було укладено словник «Гуань» («Поширений словник Ер'я»).

На рубежі нашої ери Ян Сюн створив працю «Фан'янь» («Місцеві речення»), яку вважають початком китайської діалектології. У ній витлумачено народні слова в літературній мові з вказівкою на місце походження певного слова.

Найважливішою давньокитайською писемною пам'яткою вважається словник Сю Шень «Шовень цзецзи» («Опис простих і пояснення складних знаків»), закінчений в 100 р. н. е., який нагадує словник, побудований за алфавітом. Сю Шень встановив, що 9353 ієрогліфи, які він подав у словнику, укладені в результаті різних комбінацій 540 елементів, або «частин» знаків, — «бу». Словник «Шовень цзецзи» є першою працею, де описано китайську мову як предмет власне граматичного мистецтва. Сю Шень створив і розвинув теорію шести категорій ієрогліфів: зображальну, вказівну, ідеографічну, фонографічну (або фонетичну), видозмінну і категорію запозичених ієрогліфів.

Ієрогліфи розподіляються на прості і складні, утворені з простих. Прості ієрогліфи у межах складних ієрогліфів і в ієрогліфічній писемності взагалі інтерпретуються як ключі, радикали або корені.

Справжні складні ієрогліфи становлять дві категорії — меншу ідеографічну і більшу — фонетичну. Всі шість категорій ієрогліфів відмінні у структурно-функціональному відношенні.

Наступною важливою працею давньокитайської філології є «Шимін» («Тлумачення імен»). Це етимологічний словник, який уклав Лю

¹ Див.: В а в Л и. Очерк истории китайского языка (Ханьшя шигао). Пекин, 1957, с. 5.

Си у II ст. н. е. У цьому словнику дано етимологію кожного імені.

Усі чотири стародавні китайські писемні пам'ятки: «Ер'я», «Фан'янь», «Шовень цзецзи» та «Шимін» становлять основу головних напрямів китайської філології.

Давньокитайські лінгвісти приділяли особливу увагу вивченню синхронічної та історичної фонетики, дослідженню питань текстології, ієрогліфіки та діалектології, а також проводили відповідні граматичні студії на матеріалах давньоіндійських писемних пам'яток².

§ 4. Мовознавство в давній Греції. Інакше, ніж у стародавній Індії, формувалася наука про мову в давній Греції. Протягом кількох століть мовознавство було тут складовою частиною грецької філософії. Філософія давніх греків — це не окрема, відиференційована галузь людських знань. Філософські погляди греків тісно переплітаються з їхніми природничо-науковими і політичними поглядами. Греки знали тільки одну, всеохоплюючу, нерозчленовану науку, складовою частиною якої були й мовознавчі уявлення, погляди. Перші кроки розвитку давньої грецької філософії були водночас і першими кроками розвитку античної науки.

Уже в ранній період свого розвитку давня грецька філософія намагалася розв'язати цілу низку складних теоретичних проблем, у тому числі й питання про взаємовідношення між мовою, мисленням і буттям, про походження та сутність мови. Інтерес до мовних проблем викликав у давній Греції філософські дискусії навколо одного з основних питань мовознавства, питання про «правильність імен», про те, чи одержують речі свої слова-назви за сутністю речей, їхньою природою (phusei), тобто «правильно», чи зв'язок між словом і реччю виникає за законом (nomō), за звичаєм (ethei), за договором (synthēkē), за встановленням людей (thesei), тобто довільно, свідомо і, отже, «неправильно».

Дискусія про співвідношення між речами та їхніми іменами, почалася в Елладі в VI—V ст. до н. е. і тривала кілька століть. Відстоюючи різні позиції, у ній брали активну участь Г е р а к л і т (бл. 535—475 рр. до н. е.), Д е м о к р і т (460—370 рр. до н. е.), П р о т а г о р (481—411 рр. до н. е.), Е п і к у р (бл. 341—270 рр. до н. е.) та багато інших.

Геракліт вважав, що кожне ім'я нерозривно пов'язане з тією реччю, назвою якої воно є, що в іменах розкривається сутність речей, що ім'я відбиває природу позначуваної речі, подібно до тіней речей, відбитків дерев і гір у річці, нашого власного відображення у дзеркалі. Демокріт учив, що речі позначаються не відповідно до природи самих речей, а за звичаєм, за законом, встановленим людьми, бо ж багато слів має по кілька значень, багато понять має по кілька назв, одне слово може замінюватися іншим словом, а деякі поняття й зовсім не мають словесних позначень.

Цій дискусії присвячено діалог П л а т о н а (427—347 рр. до н. е.) під назвою «Кратіл». У творі виступають Кратіл — прихильник «рчу-

² Див.: История лингвистических учений; Древний мир, в. 92—108.

sei», Гермоген — прихильник «thesei» і Сократ, до якого звертаються Кратіл і Гермоген із проханням сказати, чий погляд відповідає дійсності. Устами Сократа Платон висміює обидва погляди і доходить висновку, що «правильна за природою» мова може існувати тільки в ідеї. Але Сократ, бесідуючи з Гермогеном, підводить його до висновку, що «імена притаманні речам від природи», а потім, розмовляючи з Кратилом, показує, що найменування пов'язане з «установленням», що слово пов'язане з річчю через уживання його поколіннями. Такого ж погляду в найсуттєвішому дотримувався у своїх висловлюваннях про мову й Арістотель (384—322 рр. до н. е.).

Філософська школа епікурейців (IV—III ст. до н. е.) обстоювала тезу про встановлення назв речей за їхньою природою, хоч окремі епікурейці припускали, що різні народи кладуть на мову своє відбиття за звичаєм. Стоїки (IV ст. до н. е.— II ст. н. е.) рішуче висловлювалися за походження назв із природи речей; їм заперечували у цьому скептики і засновник їхньої школи Піррон (бл. 360—270 рр. до н. е.), посилаючися на звичай, закон, бо інакше всі люди повинні були б мати єдину мову. Але якщо між словами і відповідними їм речами, діями, явищами немає ніякого «природного» зв'язку, якщо слова — не витвір природи, а людське встановлення, то немає потреби й думати, ніби-то мову дав людям бог. Так виформовуються й основні античні теорії походження мови — договірна, звуконаслідувальна і вигукова, що були пізніше витіснені біблійними легендами і відроджені лише через півтори тисячі років. Більше того, деякі давньогрецькі мислителі намагалися пов'язати питання про походження мови з питанням про походження самої людини.

Так, з переказу грецького історика I ст. до н. е. Діодора Сіцилійського можна довідатися, що Демокрит пояснював походження людських громад необхідністю спільного захисту від тварин. Потреба в спілкуванні привела до поступового розвитку людського «голосу», первісно нечленороздільного і «позбавленого змісту», в напрямі до членороздільності і до встановлення символів для позначення речей. А з огляду на те, що людські громади виникли в різних місцях незалежно одна від одної, люди по-різному утворювали слова. Так, за Діодоровим переказом вчення Демокрита, утворилися різні племена і різні мови.

Історію старогрецького мовознавства звичайно поділяють на два періоди — «філософський» (V—III ст. до н. е.) і «олександрійський» (з III ст. до н. е. і до IV ст. до н. е.). У перший період мовознавчі проблеми розв'язували філософи, у другий — олександрійські граматисти. А тим часом нова дискусія, що спалахнула між аналогістами й аномалістами, мала теж філософський характер, але вже не про взаємовідношення між мовою і буттям, а про аналогію та аномалію у мові, про наявність чи відсутність закономірностей у самій мові, і розпочали цю дискусію давньогрецькі філософи-стоїки, що підкреслювали, як наприклад, Хрїсіпп (280—206 рр. до н. е.), «аномалії» — випадки відсутності єдності, факти невідповідності між словом, думкою і предметом.

Аналогісти, очолювані видатним давньогрецьким граматистом

Арістархом (200—150 рр. до н. е.), твердили, що мова відповідає системі понять, адекватно відбиває мислення, що в мові панує аналогія, закономірності. І якщо, наприклад, у грецькій і латинській мовах є три роди, то це тому, що предмети можуть бути чоловічої і жіночої статі або ж не належати до жодної з них.

Аномалісти на чолі із стоїком, пергамським граматистом Кратесом (бл. 170 р. до н. е.), твердили, що в мові раз у раз доводиться натрапляти на різноманітні відхилення від закономірностей — на аномалії. Адже такі слова, як *клен, липа, дерево, річка, озеро*, не мають ніякого відношення до статевих відмінностей, і все ж їм притаманна граматична категорія роду.

І ця абстрактна дискусія кінець-кінцем дала практичні наслідки: виявлені в дискусії мовні факти перетворилися на матеріали для побудови систематичної граматики, де поряд з регулярними граматичними правилами («аналогіями») знайшли своє місце і різного характеру винятки з них («аномалії»). Та сталося це вже тоді, коли із всеосяжної, нерозчленованої первісно давньогрецької філософії виформувалося давньогрецьке мовознавство.

Питаннями мови в давній Греції цікавилися звичайно не тільки філософи. Вчителі грамоти, навчаючи своїх учнів читати й писати, звертали увагу на окремі букви, на часокількість голосних, робили перші кроки у фонетичних спостереженнях. Багато зробили в галузі фонетики вчителі музики, які вивчали фонетичну сторону мови в тісному контакті з теорією музики¹.

Певні спостереження в галузі мовознавства накопичували й вчителі літератури, витлумачуючи своїм учням, передусім, гомерівські поеми «Іліаду» та «Одіссею». Приблизно з V ст. до н. е. починається збирання глосс, тобто архаїчних, маловживаних слів. До V ст. належать і перші письмові згадки про розробку граматичних питань².

Мовознавчими питаннями цікавилися в цей період головним чином софісти, і то у зв'язку із своїми риторичними студіями. Правильне вживання і значення слів, етимологія, синоніміка, словесні повтори, побудова періодів — такі улюблені мовознавчі теми софістів. Однак софіст Протагор вперше вказував і на три граматичні роди (αγεπα, θελεα, skeuε), розрізнув чотири способи дієслова — бажальний, умовний, дійсний, наказовий.

Великі заслуги не тільки у філософії, а й в античній філології належать Демокриту. Атомістична побудова мови має, на його думку, такий вигляд: буква — склад — ім'я — словосполучення — речення. З іменами Демокрита і Платона пов'язаний перший поділ мовного матеріалу на частини мови — ім'я (οποτα) і дієслова (γεπα). Ім'я — це слово, про яке щось говорить, а дієслова показують, що ж саме говориться про імена.

Дальший крок в аналізі будови мови належить Арістотелю. Розглядаючи в «Поетиці» людську мову, він пише: «У кожному словесному викладі є такі частини: елемент, склад, сполучник, ім'я, дієслово,

¹ Див.: Тронекі І. М. Античне теорії язика и етиля. М.; Л., 1936, с. 12.

² Див.: Орос М. В. Мовознавчі питання в стародавній Греції V — початку VI ст. до н. е.— Ін-ст. філол., 1971. Вип. 24. с. 47.

член, відмінок, речення». Елемент — це «неподільний звук, але не всякий, а такий, з якого може виникнути розумне слово». Елементами Арістотель називає іноді і склади, і сполучники, і артиклі, і слова, і навіть речення, зазначаючи, що ці утворення складні. У «Риторикі» Арістотель говорить про три частини мови: ім'я (ονομα), дієслово (ῥῆμα), сполучник — зв'язку (syndesmos).

Основними частинами мови і членами речення в Арістотеля є ім'я і дієслово. Ім'я — це складний значущий звук із самостійним значенням, без відтинку часу: дієслово — складний звук самостійного значення з відтинком часу. Імена та дієслова можуть мати відмінки (ῥῆσις), під якими Арістотель розумів усі їх непрямі форми і форми множини.

Важливо підкреслити, що частини мови і члени речення Арістотель сплутував, а іноді й ототожнював із членами (або категоріями) судження, тобто з категоріями логіки. Так, ім'я він ототожнював з логічним суб'єктом, дієслово — з логічним предикатом, а речення (logos) розглядав як судження. Але речення (logos) — це і для Платона судження, що постає шляхом сполучення понять. І навіть пізніше, через 200 років, олександрійський граматист Діонісій Фракієць визначає logos — речення як сполучення слів, що виражає закінчену думку. Такий був стан тодішніх знань: граматики і логіка не розмежовувалися, і граматичні категорії підпорядковувалися категоріям логічним.

Тим більшої уваги заслуговує діяльність стоїків, які після скромних спроб мовного аналізу в Протагора, Демокріта, Платона й Арістотеля перші взяли за ґрунтовне, систематичне досліджування мови. Виділення вчення про мову із всеосяжної філософії і перетворення його на окрему галузь науки — заслуга, передусім, стоїків. Уже Зенон (336—264 рр. до н. е.) і Клеант (331—232 рр. до н. е.) знали чотири частини мови (ім'я, дієслово, артикль, сполучник); уперше в історії давньогрецької науки Зенон тлумачив їх як граматичні поняття. Стоїки Хрисипп (282—208 рр. до н. е.) і Діоген Вавилонський (перша половина II ст. до н. е.) установили п'ять частин мови: дієслово, сполучник, артикль і як самостійні частини мови — власні імена (Діоген, Сократ) і загальні назви (людина, кінь).

Стоїки виділили вже такі «привхідні», «випадкові» ознаки відмінюваних слів, які ми називаємо граматичними категоріями (рід, число, відмінок, ступенювання та ін.). Вони уточнили поняття відмінків, обмеживши їх тільки іменами, поділивши відмінки на прямі (називний — гр. ἡ ὀρθὴ ῥῆσις) і непрямі (гр. ῥῆσιαι), дали назви відмінкам (родовий — гр. γενικῆ, давальний — гр. δοτικῆ, знахідний — гр. αἰτιατικῆ, від аitiaios — той, що підпадає дії, кличний — гр. κλητικῆ). Стоїки вивчали різні «привхідні» властивості і дієслів, які пізніше лягли в основу вчення про граматичні категорії стану, часу, способу, особи, числа та ін.

Стоїки дали поштовх для вивчення речень. За визначенням Діогена Вавилонського, «речення — це значущий звук, який виходить з розуму, наприклад: е день». Серед підрядних речень вони розрізняли вже речення умовні, причинні й порівняльні.

Дотримуючись ще Гераклітового погляду, за яким назви речей

встановлюються з природи, і дошукуючись «істинного» значення слів (гр. ετυμον — істинне), стоїки поставили перед античною наукою нове завдання — виявити істинну сутність або природу слів, первісних елементів будови слів. Тим самим вони сприяли створенню нової мовознавчої дисципліни — етимології.

Розквіт давньогрецького мовознавства припадає на елліністичну епоху (IV ст. до н. е. — до 30 рр. н. е.) в Олександрії і частково в Пергамі. Починаючи з III ст. до н. е., жодне місто (навіть Афіни і Рим) не могло змагатися з головним містом єгипетської держави Птолемеїв — Олександрією як із культурним та науковим центром. Славнозвісна Олександрійська бібліотека, як на століття пізніше і бібліотека в Пергамі, відкривала необмежені можливості для філологічних пошуків. Уже перший керівник Олександрійської бібліотеки Зенодот (бл. 250 р. до н. е.) та інші грецькі філологи багато працюють над лексичними і граматичними коментарями до творів Гомера, Есхіла, Софокла та ін. Потрібно було продовжувати далі літературні традиції грецької мови, оберігати її від сторонніх впливів, нормалізувати, вдосконалювати її як єдину літературну мову усієї Еллади. Саме ці суспільні вимоги значною мірою спричинилися до виформування в Олександрії і Пергамі в III і II ст. до н. е. так званої олександрійської школи граматики. Найвидатнішими представниками цієї школи були Арістарх (217—145 рр. до н. е.), Кратес із Малоса (близько 170 р. до н. е.), учень Арістарха Діонісій Фракієць¹ (бл. 170—90 рр. до н. е.) — автор першої систематичної граматики грецької мови, Аполлоній Діскол (перша половина II ст. до н. е.) та його син Геродіан, які розробили основи синтаксису старогрецької мови.

Граматичні твори найдавніших олександрійських граматистів не дійшли до наших часів. Зберігся лише підручник граматики Діонісія Фракійця, невеличка книжечка, в якій підсумовано дослідження давньогрецьких філософів і граматистів над мовою. Праці інших олександрійських філософів і мовознавців збереглися або в невеличких уривках, або ж у переповіданнях пізніших авторів.

Найдокладніше олександрійські граматисти опрацювали вчення про частини мови і морфологію. У згоді з класифікацією Арістарха вони розрізняли вісім частин мови: ονομα — ім'я, ῥῆμα — дієслово, μετοχή — дієприкметник, ἄρθρον — член, ἀντιρρησία — займецьник, προθεσις — прийменник, ἐπίρημα — прислівник і συνδεσμος — сполучник.

Так, за визначенням Діонісія Фракійця, ім'я — це відмінкова частина мови, що означає тіло або справу (тіло — наприклад, камінь; справу — наприклад, виховання) і виражає як загальне, так і однинче (загальне, наприклад, людина; однинче, наприклад, Сократ). Імена (іменники і прикметники) змінюються за відмінками та числами.

Дієслово — це безвідмінкова частина мови, вдатна утворювати

¹ Граматику Діонісія Фракійського в V ст. було перекладено на вірменську, а дещо пізніше — на сирійську мову.

часи, особи і числа; виражає вона дію або страждання. Діонісій Фракієць виділяє п'ять способів: дійсний, наказовий, бажальний, підпорядковуючий і неозначений. Станів — три: активний, пасивний і середній (medium); три числа: однина, двоїна і множина; три особи: від кого мова, до кого мова, про кого мова; три часи: теперішній, майбутній і минулий, останній із чотирма різновидами.

Дієприкметник — це дієслово, причетне до особливостей і дієслів, і імен. Акциденції дієприкметника ті самі, що в імені та дієслові, крім осіб і способів. Діонісій Фракієць визначає ще такі частини мови як: член, займенник, прийменник, прислівник та сполучник. Член — відмінкова частина мови, що стоїть перед і після відмінюваних імен. Акциденцій у нього три: роди, числа, відмінки. Займенник — слово, що вживається замість імені й показує певні особи. Прийменник — частина мови, що стоїть перед усіма частинами мови як у складі слова, так і в складі речення. Прислівник — це невідмінювана частина мови, яка висловлює щось про дієслово і додається до дієслова. Сполучник — це слово, яке поєднує думки в певному порядку і заповнює пропуски у висловленні думки.

Класифікація частин мови, їх характеристика у Діонісія Фракієця побудована на кількох принципах — морфологічному, семантичному і функціональному.

Синтаксис опрацьований олександрійськими граматиками надто фрагментарно, з опорою на логічні категорії (речення — сполучення слів, що виражає закінчену думку). Аполлоній Діскол, аналізуючи синтаксичну будову, виділяє елементи мовного висловлення — асемантичні (буква-звук, склад) і семантичні (словесна одиниця, речення).

Фонетика також розроблена олександрійцями не так докладно, як морфологія.

Опис звуків у них орієнтується здебільшого на акустику, не завжди точно подаються фізіологічні основи вимовляння звуків. Ототожнюючи звуки і букви, олександрійські вчені поділяли всі звуки мови на голосні (phōnēenta) і приголосні (symphota). Голосні, що самі по собі утворюють повний звук, поділяються у свою чергу на довгі, короткі і такі, що можуть бути і довгими, і короткими. Серед приголосних, що утворюють повний звук лише в поєднанні з голосними, виділяються напівголосні (hemiphota) і глухі (aphōta), які поділяються на підгрупи — беззвучні, або легкі (psila), середні (mesa) і придихові (desea).

Чимало питань давньогрецького мовознавства знайшло своє відображення у працях римських філологів.

§ 5. Мовознавство у давньому Римі. Значення античної філології. Мовознавство давнього Риму небагате на значні й оригінальні праці. Римські вчені у багатьох випадках ішли вже утопними стежками, переважно, стоїків та олександрійців. І якраз однією з найбільших і незаперечних заслуг римських учених є те, що вони зберегли значну частину мовознавчої спадщини античної Греції, що через їхнє посередництво наступні покоління змогли чимало відтворити з того, що мало б неодмінно загинути на тернистих шляхах історії давньогре-

цького суспільства. Вплив давньогрецької філософії, науки, класичної художньої літератури на римську філософію, науку й художню літературу був неминучим і закономірним. Він виявився передусім у копіюванні, засвоєнні, переповіданні поглядів давньогрецьких філософів та мовознавців, у пристосуванні принципів мовного аналізу стоїків та олександрійців до аналізу мови латинської. Та не можна заперечувати при цьому й великих надбань римських учених і в уточненні, систематизації, розгортанні теоретичних засад стоїків та олександрійців на матеріалі не давньогрецької, а латинської мови, й у витворенні самобутніх поглядів на теоретичні проблеми й практичні завдання мовознавчої науки.

Так, наприклад, теорію вигукового або афективного походження мови пов'язують з іменем Епікура, погляди якого через брак фактичних матеріалів відтворені не досить чітко. І винятково важливим джерелом не тільки для розуміння філософії Епікура, а й для характеристики римського мовознавства є поема Тіта Лукреція Кара (99—55 рр. до н. е.) «Про природу речей», у п'ятій книжці якої, окреслюючи хід розвитку первісної культури, Лукрецій визнає мову за витвір самих людей і пов'язує її початки, ідучи, очевидно, за Епікуром, з криками тварин та інстинктивними виявленнями почуттів людини в звуках і жестах.

Вважається, що за античних часів теорію звуконаслідувального походження мови розгорнули ще стоїки. А погляди стоїків на латинському мовному матеріалі найповніше виклав римський учений Августін Аврелій (354—430 рр. н. е.). Він наводить латинські приклади на схожість між звучанням слова і річчю, як-от *tipnitus* — дзвін (міди), *hipnitus* — іржання (коня), *halatus* — мекання (вівці), *clangor* — звучання (сурми), *stridor* — скрип (ланцюга). Стоїки були свідомі того, що не всім речам властиве звучання, яке могло б бути покладене в основу значення слова. Назви таких беззвучних речей стоїки, за Августіном, вважали утвореними за схожістю враження: якщо, наприклад, такі речі діють на почуття м'яко або грубо, то й відповіді назви утворюються в першому разі — з «м'яких», у другому — з «твердих» звуків. Наприклад, говорить Августін, слово *lepe* («м'яке») і у вимові звучить «м'яко», а слово *asperitas* («грубість») — звучить «грубо». Так на латинському мовному матеріалі через стоїків і Августіна відбивається Гераклітова теза про виникнення назв речей за їх властивостями, природою.

Відомо, що 167 р. до н. е. аномаліст Кратев із Малоса був посланий у Рим царем Атталом у складі пергамського посольства. Своїми лекціями він познайомив римлян із мовознавчими проблемами греків, із станом грецької філологічної науки. Гай Юлій Цезар (100—44 рр. до н. е.) під час своїх походів написав, за переказами, роботу «Про аналогію», назва якої безпосередньо засвідчує його прихильність до аналогістів. Та найголовнішим джерелом відомостей про те, як розуміли давні греки аналогію та аномалію в мові, є праці Марка Теренція Варрона (116—27 рр. до н. е.) — автора твору «De lingua latina» («Про латинську мову»), з 25 книжок якого збереглися тільки п'ята — десята та й то в пропусках. На матеріалі відмінюван-

ня імен та дієслів, а також словотворення в латинській мові Варрон прагнув примирити крайнощі поглядів аналогістів та аномалістів.

Від Варрона ми довідуємося, що стойки для імені приймали такі «привхідні ознаки» — акциденції: рід (*genus*), число (*numerus*), відмінок (*casus*), ступенювання (*genus declinationis augendi*), здібність (*genus declinationis minuendi*), а для дієслів 10 акциденцій: час (*tempus*), особа (*persona*), умовний спосіб (*species rogandi*), дійсний спосіб (*species respondendi*), бажальний спосіб (*species optandi*), наказовий спосіб (*species imperandi*), вид дії (*species infecti et perfecti*), коренева і похідна форми (*semel et saepius*), дія і страждання (*species faciendi et patiendi*), число (*singularis et multitudo*).

Варронові наука зобов'язана відомостями про наявність у греко-римській граматичній традиції невідомого з інших джерел поділу слів на частини мови. Так, Варрон розповідає, що мовознавець Діон в Олександрії розрізняв три частини мови: 1) слова, які утворюють відмінки; 2) слова, які означають часи; 3) слова, які не утворюють ні відмінків, ні часів, тобто слова невідмінювані. Варрон запевняє, що знає різні системи поділу слів на частини мови, але за найкраще вважає «природну систему» чотирьох частин мови: 1) слова, які мають відмінки (імена, займенники); 2) слова, які мають часи (дієслова); 3) слова, які не мають ні того, ні того (прислівник, прийменник, сполучник); 4) слова, які мають і те й те (дієприкметник). І це найдавніший приклад поділу слів на частини мови, побудованого на морфологічному принципі, на наявності або відсутності флексії.

І все ж у римській граматичній науці запанувала олександрійська граматична теорія. Перемога її пов'язана з ім'ям Квінта Реммія Палемона (I ст. до н. е.) — автора підручника нормативної граматики латинської мови. Як і олександрійці, він виділяв вісім частин мови, але на місці артикля (його не було в латинській мові) поставив нову частину мови — вигук (*interiectio*). Поділ слів на вісім частин мови — ім'я (*nomen*), дієслово (*verbum*), займенник (*pronomen*), дієприкметник (*participium*), прислівник (*adverbium*), прийменник (*praepositio*), сполучник (*coniunctio*) і вигук (*interiectio*) — увійшов у традицію римської граматики на всі наступні століття, хоча порядок розгляду їх у підручниках граматики міг змінюватися, і не завжди розглядався вигук. Зрозуміло, що й визначення, які римські вчені дають частинам мови, майже цілком збігаються з відповідними визначеннями олександрійської граматики.

Дослівно було перекладено латинською мовою і майже всі граматичні та фонетичні терміни: *casus rectus* (називний), *dativus* (давальний), *vocativus* (кличний), *vocales* (голосні), *consonantes* (приголосні), *semivocales* (півголосні) та ін.

Римляни відкрили відсутній у грецькій мові відмінок і назвали його *ablatus* (утворення назви цього відмінка приписується Гаю Юлію Цезареві). Надуживання буквального перекладу іноді псувало справу: грецький родовий відмінок *genike* не зовсім точно було перекладено як *genetivus*, грецький знахідний відмінок *aitiatos* помилково було перекладено як *accusativus* (від гр. дієслова *aitiaomai* я звинувачую, пор. рос. винительный).

Упорядкування латинської граматичної термінології належить також Квінту Реммію Палемону.

Ця термінологія зберігається і в тих пізніших глосаріях, граматиках, які уклалися з метою закріпити, стандартизувати в уживанні норми традиційної писемної латинської мови, унеможливити вплив на неї мінливого усного мовлення. Серед цих нових навчальних посібників латинської мови слід назвати докладну «*Ars grammatica*» і скорочену «*Ars minor*» Елія Доната (бл. 350 р. н. е.) та найповнішу з відомих стародавніх латинських граматики — працю «*Institutiones grammaticae*» («Грамматичні настанови») Прісціана, створену десь близько 526—527 рр. н. е. Чітко і вправно укладені, легкі для засвоєння, граматики Доната і Прісціана поширилися в середньовічній Європі як зразкові граматики латинської та інших мов європейських народів.

А втім не слід думати, ніби римська граматика лише сліпо копіювала давньогрецьку граматику. Вчення стойків та олександрійських граматистів римські філологи розгортали не на грецькому, а на латинському мовному матеріалі, створюючи водночас й латинську граматичну термінологію. Поділ слів на чотири частини мови за ознакою відмінюваності чи невідмінюваності їх, за наявністю чи відсутністю флексії належить, імовірно, Марку Теренцію Варронові.

Квінт Реммій Палемон, усуваючи із складу восьми частин мови артикль, уперше вводить новий розряд слів — вигуки. Римляни відкривають новий відмінок — аблятив, поділяють числівники на кількісні й порядкові. Прісціан, ґрунтуючись на працях Аполлонія Діскола та Діонісія Фракійця, вводить у латинську граматику п'ять нових видів прислівників, які означають поступовість (*remissiva*), відокремлення (*discretiva*), найвищий ступінь якості (*superlativa*), зменшення (*deminutiva*), обурення (*indignandi*) і не фіксуються ні в грецькому, ні в римському вченні про прислівники.

Один з коментаторів Діонісія Фракійця, римський філолог Діомед (прибл. IV ст. до н. е.) при поясненні Діонісієвого визначення речення вказує, що воно є взаємоузгодженим сполученням слів, яке доводить думку до завершення. Римські вчені, як бачимо, вказували не тільки на те, що речення виражає закінчену думку, а й на те, що речення є узгодженим словосполученням.

На відміну від давньогрецьких риторик, риторики римські щільніше поєднували ораторське мистецтво, стилістику з граматиною, з питаннями фонетичних, граматичних і лексичних норм латинської мови, її чистоти, ясності, вишуканості. Марк Фабій Квінтіліан (35 — бл. 100 рр. н. е.) написав підручник з красномовства («*Institutio oratoria*»), у якому чимало уваги приділяється і питанням граматики. Ми, як підкреслював Марк Туллій Ціцерон (106—43 рр. до н. е.), не можемо сподіватися, щоб той, хто не володіє чистою латинською мовою, говорив витончено.

Такі та подібні приклади незаперечно свідчать про потребу дальшого досліджування античної філології і про її велике значення в історії мовознавчої науки. За характеристикою В. Томсена, «граматична система Європи аж до XIX ст. базувалася на лінгвістичному вчен-

ні греків у його видозміненому на римському ґрунті вигляді»¹. І хоч у такому формулюванні, може, трохи й применшена роль римської мовознавчої спадщини, досить простим і незаперечним доказом вагомості античної філології в історії науки про мову є фонетична, граматична, лексикологічна і стилістична термінологія сучасного мовознавства, яка бере свій початок безпосередньо або посередньо з давньогрецької та римської філологічних традицій.

Олександрійці створили граматику самостійною дисципліною, вони нагромадили новий граматичний матеріал і встановили основні граматичні категорії імені і дієслова. При цьому греки заклали основи фонетики, морфології, синтаксису, етимології і визначили також слова та речення, встановили частини мови і т. ін., проте, при цьому вони змішували логічні категорії з граматичними. Їх цікавили тільки грецька і латинська мови, інші мови вони вважали варварськими. Повна відсутність історизму мови².

При цьому варто нагадати, що й грецько-римські граматисти, у свою чергу, спиралися на здобутки і культуру Передньої Азії і Єгипту; від передньоазійських писемностей вони запозичили свою графіку та й спиралися в своєму граматичному вченні на їхні філософські основи. В історії розвитку лінгвістичної думки грецько-римське мовознавство мало великий вплив на розвиток мовознавчої науки всіх європейських народів.

§ 6. Давнє арабське мовознавство. Формування і розвиток давнього арабського мовознавства припадає на VII—XII ст. н. е., коли на території Аравії і завойованих арабами країн від Іспанії і до Індії існувала величезна арабська держава — халіфат (від араб. халіфа — спадкоємець). Єдиною державною мовою в халіфаті була арабська мова. Арабська мова є однією з найістотніших зовнішніх ознак і тієї культури, яка була створена в середні віки арабами та іншими народами Близького і Середнього Сходу, північної Африки та південно-західної Європи. Колискою цієї культури була Аравія, а її осередками в різні часи були Басра, Куфа, Дамаск, Багдад, Кордова, Каїр, Бухара, Хорезм. Географія, історія, математика, астрономія, медицина, хімія, філософія — такий далеко не повний перелік тих галузей людських знань, в історії розвитку яких виблискують імена і арабських учених. Складовою частиною арабської науки, культури було і давнє арабське мовознавство.

Причини виникнення і розвитку стародавнього арабського мовознавства різні: Арабське письмо, що витворилося на ґрунті арамейського, відоме у написах із IV ст. н. е., а однією з перших визначних його пам'яток був коран (qu'ra'n — читання), укладений десь у першій половині VII ст. Мухаммедом (бл. 570—632), або Магометом, чи кимось із членів його сім'ї, що належала до численного роду Карайш. У корані викладено іслам (араб. islām — покірність), або мусульманство

¹ Томсен В. История языковедения до конца XIX века, с. 25. Див. ще розділ: Языковедение древнего Рима.— В кн.: История лингвистических учений: Древний мир, с. 233—256.

² Див.: Кондрашов М. А. История лингвистических учений. М.: Просвещение, 1979, с. 19.

(араб. muslīm — покірний), або магометанство (релігійне вчення Магомета). Разом з арабами-завойовниками ішов в інші країни і іслам, і священна книга коран. А тому, що коран (як про це сказано і в його тексті) не можна було ні перекладати іншими мовами, ні переписувати іншим письмом, то підкорювані народи із ісламом і кораном змушені були приймати і мову, і письмо своїх завойовників. У тих самих країнах, де вживалося інше письмо, як-от наприклад, у Єгипті, Персії або Сирії, останнє поступалося місцем перед арабським письмом.

Поширенню арабської писемності сприяла також і та обставина, що в корані на відміну від інших тогочасних рукописів було суворо витримано позначення голосних (хоч і сучасне арабське письмо — письмо консонантне, голосні позначаються в ньому надрядковими і підрядковими знаками), а це забезпечувало, мало забезпечувати стандартність, точність вимовляння кожної форми, фрази. А тим часом жива арабська мова розпадалася на безліч наріч і говорів. Мова корана ніби застигла у своїй непорушності, вона не може і не повинна зазнавати змін, притаманних усному мовленню. Її мають араби розуміти, засвоювати, вживати такою, якою вона є у всій своїй величч, недоторканості.

Все це вимагало від учених Арабського халіфату виготовляти все нові й нові списки корана, витлумачувати окремі його місця, досліджувати розмовну мову, народну поезію, створювати довідники, посібники, словники, граматики — створювати науку про арабську мову.

У здійсненні цих завдань стародавні арабські мовознавці не могли не використовувати мовознавчих надбань інших народів і передусім наукових досягнень у вивченні мов, мовних явищ Стародавньої Греції та Індії. Філологічні надбання Греції йшли у халіфат здебільшого через Сирію, індійських філологів — через Персію. Та стародавня арабська філологія створювалася не тільки арабами, а й підпорядкованими халіфату іншими народами (персами, греками, сирійцями, коптами, таджиками, тюрками та ін.), які використовували арабську мову для наукової творчості і не могли не вносити у споруджувану науку про арабську мову позитивних надбань і своєї філологічної науки. Тим-то цілком природними є виразні риси впливу концепцій давньогрецьких і давньоіндійських філологів на стародавнє арабське мовознавство і в фонетиці, і в граматиці, і в лексикології та лексикографії.

І все ж стародавнє арабське мовознавство — це не копія давньогрецького мовознавства, як і не синтез давньогрецької та давньоіндійської граматики: надто вже своєрідною є будова арабської мови у порівнянні з будовою грецької та санскритської мов, щоб можна було механічно переносити граматичні поняття, граматичні категорії цих мов на мову арабську. Самобутність наукової творчості арабських філологів полягає у старанному визначенні своєрідностей фонетичної системи, морфологічної будови та лексичного складу арабської мови, у виявленні, окресленні таких мовних явищ, які невідомі ні давній індійській, ні античній філології.

Першими осередками арабського мовознавства були Басра і Куфа. У VII—VIII ст. у цих містах утворилися мовознавчі школи, які без

кінця сперечалися між собою аж до IX ст., коли Куфа втратила своє колишнє значення, і вся наукова робота з арабської філології була восереджена у старій Басрі та новому Багдаді.

Перші представники басрської школи Іса ас Сагафі (пом. 766 р.), Абу Амр ібн аль-Ала (689—770) і його учень Юнус ібн-Хабіб призибували і витлумачували давні пам'ятки арабської словесності. Одним з основоположників арабського мовознавства є Халіл аль-Фарахаді (бл. 718—791) — фонетист, граматист, дослідник арабської метрики, автор першого арабського словника «Книга Айна» (Kitāb al-Ain). Учень Халіла був найвидатніший мовознавець, перс із походження, Сібавейхі (пом. 793 р.) — автор праці «Книга» (Al Kitāb), у якій підсумовано попередні пошуки і подано у викінченому вигляді систему арабської граматики. Вивченню словникових і фразеологічних багатств живої арабської мови та арабської поезії присвятили свою діяльність аль-Асмаї (740—826) і його учень, грек із походження, Абу Абайда (770—837). Багатою на фактичний матеріал, хоч і не в усюмь впорядкованою, є книга «Камі» про класичну арабську мову аль-Мубаррада. Останній видатний представник басрської школи Мохамед ібн-Дурейд продовжував працю своїх попередників і сучасників над призибуванням і класифікацією словникового складу арабської мови, зокрема її синоніміки.

Менше фактичних матеріалів збереглося для характеристики куфської школи. Виникла вона трохи пізніше, ніж школа в Басрі. Засновником її вважають аль-Руасі, але про його наукову діяльність майже нічого не відомо. Один із перших представників куфської школи аль-Кісаї (пом. бл. 805 р.) написав «Трактат про помилки народної мови», у якому вперше наводить матеріал із різних говіркових відхилень від класичної арабської мови, називаючи ці відхилення «помилками». Традиції аль-Кісаї продовжив Ібн ас-Сіккіт (пом. 858 р.) — автор твору «Про поліпшення мови», що неодноразово перевидавався, і видавець давньоарабських поетичних творів, з філологічними поясненнями та критичними примітками до них. Його учень Мохамед аль-Абмарі (пом. 939 р.) видав чимало розвідок з арабської лексикології, зокрема розвідку про слова з протилежним значенням.

Відмінності між басрською і куфською школами чітко не окреслені. Авторитет Сібавейхі, який очолював басрську школу, визнавали представники і куфської школи. Можна припускати лише, що куфська школа у порівнянні з басрською приділяла більше уваги вивченню живої розмовної мови і в деяких випадках виправдовувала відхилення у живій мові від граматичних норм класичної арабської мови. І коли осередком вивчення арабської мови став Багдад, учені столиці прагнули вже об'єднати всі школи, спрямувати зусилля їх в одне русло, а наслідки теоретичних пошуків зробити корисними для практики.

У межах нового, багдадського напрямку в арабському мовознавстві розгорнулася наукова діяльність таких учених, як: Абдалла ібн-Котайба (828—889) — дослідник усіх галузей арабської філології, автор практичного посібника з арабської стилістики, укладач антології доісламської поезії; аль-Дінаварі (пом. 895 р.), перс із походження — автор відомої розвідки «Книга рослин», книжком

«Про мовні помилки низького народу», «Поліпшення мови» та ін.; Осман ібн-Джінні (941—1002) — дослідник теоретичних проблем граматики та етимології; Ісмаїл аль-Джаухарі (пом. бл. 1010 р.), тюрк із походження — автор оригінального підручника з метрики і не менш оригінального (за способом розташування слів) словника арабської мови під назвою «Сихах»; Маухіб аль-Джаваліхі (1073—1144) — автор граматики у віршах, книжки про мовні помилки народу, автор першого арабського словника іншомовних слів; Абдаррахан ібн аль-Анбарі (1119—1181) — автор біографічних нарисів про діячів арабської філології.

Годиться, нарешті, назвати і тих учених, які створили свої праці арабською мовою вже в той період, коли арабська класична мова перетворювалася із живої мови Арабського халіфату на мову писемну — мову науки і релігії. Це — таджик із походження, аз-Замашарі (1075—1144) — автор великого коментаря до корана, підручника з граматики, арабсько-персидського словника та ін.; Юсуф аль-Саккіні (нар. 1160 р.) — автор докладної праці з граматики і риторики під назвою «Ключ наук» («Miftāh al-'Ulūm»); Махмуд аль-Кашгарі, турок із походження — автор написаної в 1073—1074 рр. багатотомної праці під назвою «Диван тюркських мов» («Dīvān lūgat at Turk»); Мухамед ібн-Малік (1206—1274) — автор поеми про граматику в 1000 віршів під назвою «Тисячниця» («Alfiya»); аль-Фірузабаді (1327—1403), перс із походження — автор 60-томного (а за іншими джерелами — 100-томного) словника, скомпанованого із праць ібн-Сіда та індійського мусульманина Сагані і значно доповненого матеріалами південноарабської лексики; словник цей не зберігся, але на його основі Фірузабаді уклав інший, під назвою «Kāmūs» — «Океан». Про популярність цього словника свідчить той факт, що після Фірузабаді іменем Kāmūs почали називати в арабській філології будь-який словник.

Не важко помітити, що арабські мовознавці, починаючи з Халіла аль-Фарахаді, завжди приділяли дуже багато уваги укладанню словників. Найвищі досягнення арабського мовознавства — в арабській лексикографії. Арабські мовознавці зібрали величезний лексичний матеріал і згрупували його у словниках найрізноманітнішого типу (предметних, глосаріях, фразеологічних, іншомовних слів, перекладних тощо). Вони всіляко підкреслювали дивовижне лексичне багатство арабської мови, подаючи, наприклад, для слова *меч* 500 синонімів, для слова *лев* 500 синонімів, для слова *верблюд* 1000 синонімів. Така величезна кількість синонімів, окрім наявності численних діалектизмів, пояснюється, за словами А. Кримського, ще й тією обставиною, що «лексикологи арабський словник дуже захарастили головним чином завдяки тому прийому, що суто індивідуальні поетичні епітети предметів наводяться ними як окремі слова; наприклад, прізвисько «пожирач», дане левові одним поетом, «розтрощувач», дане йому іншим, і всі подібні позначення зазначені у словниках як синоніми до слова «лев»¹. Невміння розмежувати авторські поетичні неологізми і за-

¹ Кримський А. Семитские языки и народы. Изд. 2-е. Ч. 3, М., 1909—1912, с. 350.

гальновживані слова, відсутність діалектологічної та історичної перспективи — найістотніша вада арабських лексикографів.

Античні філологи не розрізняли літер і звуків, ототожнюючи їх. Арабські філологи чітко розмежовують літеру і звук, графічний символ вимовлюваного звука і вимовлюваний звук, указують на невідповідність між написанням і вимовою. Опис звуків у них ґрунтується на принципі фізіологічному, хоча береться до уваги і принцип акустичний. Арабські філологи виділяли звуки голосові і безголосові, звуки напружені і ненапружені, звуки закриті і відкриті, звуки «припідняті» і «неприпідняті» (за підняттям язика). Сібавейхі створив своєрідну систему координат для характеристики звуків, визначивши 16 місць утворення звуків (задня, середня і передня частини гортані, корінь язика і м'яке піднебіння, верхня і нижня губи, носова порожнина та ін.) У працях арабських філологів подано точний опис артикуляції окремих звуків і різноманітних їх комбінаторних змін. Значного розвитку досягло в арабському мовознавстві і вчення про продію та метрику.

В аналізі частин мови араби йшли за Арістотелем, виділяючи три категорії: дієслова, імена і частки. Але з надзвичайною чіткістю арабські філологи виділяли поняття триприголосного кореня, специфічного для деяких семітських мов (пор., наприклад, араб. k-t-b у katab — він написав, katib — письменник, kitab — книга), поняття афікса і внутрішньої флексії, або флексії основи (пор., наприклад, араб. ragil — чоловік, rigal — чоловіки; malik — цар, muluk — цари). Вчення про корінь, афікси і внутрішню флексію мало неабиякий вплив на наступні граматичні теорії європейських учених. Синтаксис, як і у греків та індійців, лишився найменш опрацьованою ділянкою арабської граматики.

Арабські філологи опрацьовували мовознавчі проблеми на фактичному матеріалі майже виключно арабської мови. У тих рідкісних випадках, коли за матеріал дослідження правила інші мови, як-от, наприклад, турецька або монгольська, вони розглядалися крізь призму будови арабської мови та її категорій, без уваги до специфічних рис досліджуваних мов, таких, як скажімо, явище сингармонізму в турецькій мові. Для арабської лінгвістичної думки ідея порівняльного або історичного вивчення мов була ще невідомою.

Тим більший подив і захоплення викликає загадкова постать Махмуда аль-Кашгарі, праця якого «Диван тюркських мов» написана в 1073—1074 рр. і опублікована в Стамбулі тільки в 1912—1915 рр., і «в основу якої покладена порівняльність як свідомий науковий принцип»¹. Натхненний патріотичним почуттям довести рівноцінність турецької і арабської мов, Махмуд аль-Кашгарі створює виключну за точністю опису і багатством самостійно призбираного і вправно систематизованого фактичного матеріалу порівняльну фонетику, граматику і лексикологію тюркських мов із щедрими ілюстраціями з історії, фольклору, міфології та етнографії тюркських племен.

¹ Звєгинцев В. А. История арабского языкознания/ Краткий очерк. М.: Изд-во МГУ, 1958, с. 69.

§ 7. Давньоруське мовознавство. Відомий російський радянський літературознавець Д. Лихачов писав: «Знання історії свого народу, знання пам'яток його культури відкриває перед людиною цілий світ — світ, який не стільки величний сам по собі, але який дозволяє повному побачити і оцінити сучасність. Знання минулого — це розуміння сучасності. Сучасність — підсумок минулого, а минуле — це ще нерозвинене майбутнє»¹.

За свідченням відомого українського дослідника давньорусини І. С. Свенціцького, є можливість говорити про давньоруську писемність, починаючи з половини IX століття. Він також висвітлює питання поширення грамотності на Давній Русі та подає статистику пам'яток літургічних книжок давньоруської доби². На думку цього вченого, вироблена дипломатична мова давньоруських договорів X століття мусила пройти довгий шлях розвитку, перше ніж вона могла з'явитися у такому документі з такими виразними слідами завершеної руської фонетичної передачі іноземних імен і слів та виробленої синтаксичної структури і лексичного багатства³.

Коли ж додати до цього ще вироблену систему мови інших давньоруських пам'яток, то створюється повна картина давньоруської літературної мови.

У Київській Русі було організоване нижче і вище шкільництво. Важливою умовою розвитку шкіл було поширення на Русі писемності, утвореної на основі кирилівського алфавіту, який відомий французькій лінгвіст Ж. Вандрієс назвав «справжнім шедевром»⁴.

Давньоруське «книжне учение» — це назва вищої школи, де викладали науки у тодішньому візантійському розумінні терміна, давали вищу для свого часу освіту. Програма візантійської вищої освіти була побудована на «семи вільних мистецтвах (науках)» — граматиці, діалектиці, риториці, арифметиці, геометрії, астрономії та музиці⁵.

Дослідник історії давньоруського шкільництва Ф. І. Науменко вважає: «Задовго до хрещення на Русі виникла не тільки писемність, а й літературна мова, і з'явилося шкільне навчання рідною мовою східних слов'ян»⁶.

¹ Лихачев Д. С. Культура русского народа X — XVII вв. М., 1961, с. 7.

² Див.: Свенціцький І. С. Питання про світський характер староруського письменства і його мови.— В кн.: Питання слов'янського мовознавства. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. Кн. 5, с. 56—58.

³ Див.: Свенціцький І. С. Нариси про мову пам'яток староруського письменства XI віку.— В кн.: Вопросы славянского языкознания. Вид-во Львів. ун-ту. Львів: 1948. Кн. 1, с. 123—139; Оборский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старейшего периода. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1946 та ін.

⁴ Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю / Пер. с фр. М.: Госсоцэконом. изд-во, 1937, с. 296. За свідченням істориків проста грамотність на Русі була відома задовго до Володимира (Греков Б. Д. Культура Киевской Руси.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. Т. 2, с. 51—52.

⁵ Див.: Бабишин С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX — пер. пол. XIII ст.). К.: Вища школа, 1973, с. 13.

⁶ Науменко Ф. І. (Школа Київської Русі. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1965, с. 57) вважає, що під час князювання Володимира і Ярослава на Русі почала утворюватися триступенева шкільна система: придворна школа підвищеного типу, школи «книжного учения» і різного типу і різного ступеня школи домашнього навчання, які обслуговували купецьке і ремісниче населення міст.

Давньоруська школа за князя Ярослава набула міжнародного значення. При дворі князя виховувалися англійські королевичі Едвін і Едуард, майбутні норвезькі князі Гаральд і Ренгвальд, майбутній король Данії Магнус Добрий, угорський королевич Андрій та його брат Левенте, датський королевич Герман та інші іноземці знатного походження¹.

Про нижчу школу свідчить літописний запис про наказ князя Ярослава попам «учити люди» (Лавр. л. 1037), а княгиня Анна Всеволодівна відкрила при Андріївському монастирі в Києві жіночу школу, де «собравше младых девиц (близько 300 осіб) неколико обуча их писанню, також ремеслам, пеню, швеню, и иным полезным им ремеслам».

У Київській Русі князі і вище духовенство було високо освіченими людьми: князь Ярослав, його сини Святослав, Всеволод; Володимир Мономах; київський митрополит Іларіон, єпископ Лука Жидята, Феодосій Печерський, літописець Нестор, Кирило Туровський; боярин Федор — вчитель дочки князя Михайла та ін.

Грамотними були міські ремісники і торгівці. Центром освіти була велика бібліотека при Софійському соборі. Бібліотеки мали і визначні люди. В Київській Русі високо цінили освіту. У літописних записах читаємо: «Велика бо бывает полза от учения книжного (...) мудрость бо обретаем и воздержание — от словес книжных (...). Подобны суть книги глубине морской, ныряя в которую износят дорогой бисер» і т. п.

Нижчі школи були переважно при монастирях: «многие училища бывали, грамоте, и писати, и пети, и чести учили»².

Одним із основних джерел богословських і філософських знань в Давній Русі були твори візантійського церковного письменника VIII ст. Іоанна Дамаскіна. Ці твори (богослов'я, граматики і діалектика) були перекладені на староболгарську мову у Х ст., а в XI — вже перейшли на Русь. Так, наприклад, богослов'я Дамаскіна, під назвою «Уверие», згадується у XII ст. у вступі до «Сказання о Борисе и Глебе»³.

В останні десятиріччя в результаті активізації дослідження проблем з історії мовознавства радянська лінгвістична історіографія почала виформовуватися в окрему самостійну наукову дисципліну⁴. Поступово удосконалюються методи радянської лінгвістичної історіографічної науки, водночас розширюється коло проблемних питань, які стають предметом спеціальних лінгво-історіографічних спостережень.

Крім того, у сучасній лінгвістичній науці формується нова історіографічна галузь — лінгвістичне джерелознавство, предметом якого є вияв у закладених давніх писемних пам'ятках лінгвістичної змістовності і лінгвістичної інформативності. Лінгвістична змістовність — це

¹ Б а б и ш и н С. Д. Школа та освіта Давньої Русі (IX — пер. пол. XIII ст.), с. 15.

² История культуры Древней Руси. М.; Л. : Изд-во АН СССР. Т. 2, с. 216—220.

³ История культуры Древней Руси, т. 2, с. 226.

⁴ Див.: С л ю с а р е в а Н. А. Проблемы советской историографии науки о языке / Научно-аналитический обзор. М., 1973, с. 3.

сукупність умічених у джерелі лінгвістичних фактів, що визначають зміст і відношення цього джерела до певного лінгвального утворення (мови, наріччя, говірки), а також — ступінь пізнання останнього. Лінгвістична інформативність є визначеним умовами утворення джерела ступенем прямого посереднього відбиття в ньому лінгвістичного змісту¹.

Поряд із висвітленням кардинальних проблем загального мовознавства помітну увагу приділено першим початковим дослідженням з мови і зародженню мовознавства у різних народів².

При цьому варто відзначити, що люди споконвіку цікавилися насамперед питанням походження мови, відношенням між словом і названим ним предметом, первісним значенням слів і фразем. Над питаннями, пов'язаними з мовою, людина замислювалась ще далеко до виникнення письма. Та справжня наука про мову сформувалась щойно з появою письма, коли старовинні писемні тексти вимагали пояснення, а сучасна літературна мова потребувала встановлення і закріплення норм³.

У процесі розвитку лінгвістичної думки в Київській Русі важливу роль відіграла лексикографія. Це переконливо показано у праці Л. С. Ковтун «Русская лексикография эпохи средневековья», в якій виявлено джерела формування текстів різних типів давніх лексиконів⁴.

І насправді, є всі підстави думати, що в давньоруський період реально існувало справжнє давньоруське мовознавство. Справедливо зазначає український радянський лінгвістичний історіограф В. В. Німчук: «Давньоруська лінгвістика, що знайшла своє органічне продовження в науці східнослов'янських народностей, вивчена недостатньо. Історики східнослов'янського мовознавства звичайно починають його від словників-госаріїв, що збереглися від XIII ст. Проте лінгвістична наука наших давньоруських предків яскраво викреслюється давнішою, багатшою, різноплановішою. Певне уявлення про інтерес до питань походження людської мови взагалі і власної давньоруської, дає визначна оригінальна пам'ятка цієї доби «Повість временних літ». У ній, щоправда, не відбито давньоруських народних уявлень про походження людської мови, а лише викладено біблійну легенду... Ця версія про походження людської мови й різноманіття мов була панівною протягом усього середньовіччя»⁵.

Усі відомості з усіх областей знань подавалися тодішньому читачеві в релігійній оболонці: такий був характер середньовічної науки

¹ Див.: К о т к о в С. И. Лингвистическое источниковедение и история русского языка. М. : Наука, 1980, с. 10 і далі.

² Див.: История лингвистических учений: Древний мир. Л. : Наука, 1980; Німчук В. В. Біля джерела давньоруського мовознавства. — Мовознавство, 1980, № 5, с. 48 і далі та й о г о ж: Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К. : Наук. думка, 1980, с. 8—29.

³ Див.: Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К. : Наук. думка, 1980, с. 3 і далі.

⁴ Ковтун Л. С. Русская лексикография средневековья. М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1963.

⁵ Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія..., с. 8.

і літератури і в Візантії і в Західній Європі. У середні віки приєднано до богослов'я і підкорено йому всі інші форми ідеології: філософію, політику, юриспруденцію. Внаслідок цього, всякий суспільний і політичний рух змушений був приймати релігійну форму. На службі богослов'я перебували не тільки філософія, юриспруденція, а й історія і природознавство, і географія та інші галузі знань, в тому числі і мовознавство. Ф. Енгельс писав: «Церковна догма була вихідним пунктом і основою всякого мислення»¹.

В історичному процесі розвитку нашого вітчизняного східнослов'янського мовознавства аж ніяк не можна бодай коротко не згадати про давньоруське мовознавство, зокрема про давньоруську лексикографію на основі розвідки В. В. Німчука, в якій читаємо: «Історики східнослов'янської науки давньоруську лінгвістику починають із словників, що дійшли до нас у списках XIII ст.². Проте лінгвістична думка Київської Русі є далеко давнішою, багатшою і різноманітнішою. Певні відомості про походження людської мови взагалі і зокрема власної, давньоруської, маємо в оригінальній давньоруській пам'ятці «Повість временних літ», в якій вміщена біблійна легенда про те, що «наре (ч). Адамъ скотомъ и птицамъ имана. звѣремъ и гадомъ (...)» (ЛЛ, 88) і що спочатку бы(с) [ть] языкъ единъ», проте, як кару за намір єдиного роду людей побудувати вежу заввишки до неба й місто Вавилон «сѣмъси Бъ языки. и раздѣли на. о и в языка и расѣѣна по всеи земли» (ЛЛ, 5). Ця версія про походження людської мови і різноманіття мов була панівною протягом усього середньовіччя і пізніше³.

На Русі добре усвідомлювали спорідненість слов'янських народів і їхніх мов: «Во мнозѣхъ же времанѣ (х). сѣли суть Словѣни до Дунаеви. гдѣсть ныне Оугорьска земля. и Болгарьска. [и] ш (т)гѣхъ Словѣнъ разидошася по землѣ. и прозвашася имени св(о)ими. гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ» (ЛЛ, 6)⁴.

На лінгвістичних спостереженнях ґрунтується вказівка літописця про принципи творення племінних етнонімів: «пришедше сѣдоша. на рѣцѣ иманемъ Морава. (...) такоже и ти Словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру. и нарекошася Полане. а друзии Древлане зане сѣдоша в лѣсъ(х) ... [инии... нарекоша(с) Полочане] рѣчки ради... имънемъ Полота. ш (т) сена прозвашася Полочане» (ЛЛ, 6), «Бужане зане сѣдоша по Бугу» (ЛЛ, 11), «Полами же прозвани быши. зане в поли седаху (ЛЛ, 28—29). Літописець підкреслює мовно-етнічну єдність східнослов'янських племен: «се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Руси. Полане. Деревлане. Ноугородьци. Полочане. Дреговичи. Сѣверъ Бужане» (ЛЛ, 11)⁵.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 473.

² Німчук В. В. Біля джерел давньоруського мовознавства, с. 48 і далі; Сухоминов М. И. «О языкознании в Древней Руси (присвячена питанню про поширення знання іноземних мов на Русі в XI—XIII ст. та особливо в наступні століття); див. ще: Сухоминов М. И. Исследования по древней русской литературе.— ОРЯС, СПб, 1908, Т. 85, с. 350—440.

³ Німчук В. В. Біля джерел давньоруського мовознавства, с. 48.

⁴ Там же.

⁵ Там же, с. 49.

Далі В. В. Німчук підкреслює, що літописець прагне довести, що писемність була створена для всіх слов'ян, і Русь як частина Слов'янщини є спадкоємицею культурних надбань попередньої доби: «Словенську мову оучитель е(с) [ть] Павелъ ш (т) негоже мову и мь есмо Роу(с)... а Словенскыи языкъ и Роу(с)кыи: ѿдно е(с) [ть] ... аще и Полане звахуса но Словенска рѣ(ч) бѣ» (ЛЛ, 28), «Полани же прозвани быши. зане в поли седаху, а язык(к) Слове(н)скі [имъ] еди(н)» (ЛЛ, 28—29)¹.

У Київській Русі зароджуються початки давньоруської лексикографії у вигляді тлумачення малозрозумілих чи незрозумілих слів у старослов'янських текстах давньоруськими відповідниками — глосами. Ці глоси бували внутрішньорядкові (рядкові), міжрядкові (інтерлінеарні) і покрайні (маргінальні). За змістом глоси поділяються на перекладні, пояснювальні (тлумачні), етимологічні та порівняльно-зіставні, або текстологічні, в яких подаються лексичні відповідники різних мов до одного й того ж місця перекладу. За кількісним складом глоси можна поділити на однослівні й неоднослівні (багатослівні). Внутрішньорядкові глоси вводилися відповідними відповідними словами типу рекомы (-а, -оє), рекѣше, еже єсть, єже єсть сѣказаємъ (-а, -о) та ін. Наведемо приклади старослов'янських перекладів із грецької мови (та їх давньоруських копій): єнваръ рекомы просинець, априль рекомы брѣзень, май рекомы травень, въ келинахъ рекѣше въ клѣтѣхъ. Такі глоси трапляються і в текстах давньоруських літописів: мѣць грудень. рекше ноябрь².

У перекладах давньоруських і візантійських хронік часто поруч із грецькими словами подаються давньоруські відповідники, наприклад, история, рекше. шобразница, дыаконъ, рекше слоугъ і т. п.³.

За словами В. В. Німчука, такі тлумачення у давньоруських книжках підготували ґрунт для оформлення перших лексикографічних робіт. Відповідно до напрямків праці лексикографічного характеру в давньоруському мовознавстві оформилися головні типи словників: 1) словники-ономастикони; 2) словники-символіки (приточники) і 3) слов'яноруські словники, які виділила відома сучасна дослідниця давньоруської лексикографії Л. С. Ковтун у монографії «Русская лексикография эпохи средневековья» (М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963, с. 7). Найпоширенішими були словники-ономастикони: 1. «О именьхъ и глемыхъ жидовскіимъ языкѣмъ», 2. «А се имена жидовскаа. роу-ськы тълкована», 3. «Рѣчь жидовскаго. языка», які містять у собі тлумачення біблійних топонімів й антропонімів. Ономастичний матеріал їх ґрунтується на візантійських джерелах (лексикографічних і нелексикографічних). Візантійське походження мають і тлумачення символічного, переносного значення слів святого письма, зібрані в лексоні «Тлѣкъ ш неразѣмны(х) словесе(х)». Проте в усіх згаданих словниках

¹ Німчук В. В. Біля джерел давньоруського мовознавства, с. 49.

² Див.: Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з українською та білоруською, с. 13—14, 19.

³ Див.: Там же, с. 16.

є оригінальні статті, в яких давньоруською мовою перекладаються старослов'янські лексеми (виписки давньоруських глос)¹.

Слов'яноноруський напрям давньоруської лексикографії в чистому вигляді представлений словником «Тлькованіє неюдобъ познаваємомъ въ писаныхъ рѣчехъ». Основу словника, очевидно, було зроблено в Сербії як пояснення до давньоболгарського перекладу «Ліствиці» І. Сінайського, але «Тлькованіє» остаточно оформилося тільки в Давній Русі².

В. В. Німчук на основі детального вивчення давньоруських лексикографічних джерел доходить такого висновку: «Для свого часу давньоруська лексикографія була однією з найрозвиненіших у Європі. Багату давньоруську лексикографічну традицію (працю лексикографічного характеру за допомогою глос і словники) успадкували братні східнослов'янські народи: давньоруські лексикони були в активному вжитку в Росії, на Україні й у Білорусії аж до XVII ст. Надбання давньоруської лексикографії широко використали українські, російські й білоруські вчені XVI—XVII ст.»³.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ МОВОЗНАВСТВО ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ, ВІДРОДЖЕННЯ ТА XVII—XVIII ст.

§ 8. Стан мовознавства в Європі епохи середньовіччя. Історія Європи перших століть н. е. пов'язана з існуванням у I—II ст. величезної рабовласницької Римської імперії, до складу якої входили значна частина Європи, Мала Азія, Сирія, Палестина, узбережжя північної Африки. Та вже з кінця II ст. у стародавньому Римі почалася криза рабовласницької системи, а вторгнення на територію Римської імперії варварських племен зумовило і крах її. У 395 р. Римська імперія розпалася на Західну і Східну.

У східній частині Римської імперії в кінці IV ст. виникає Візантійська імперія. До складу Візантії в період її найвищого розквіту входили значна частина Балканського півострова, острови Егейського моря, острови Кіпр та Крит, Мала Азія, Сирія, Палестина, Кіренаїка, Єгипет, Херсонес (Крим), Західна Вірменія і Грузія. Столицею Візантії був Константинополь.

У I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії виникає християнство (гр. *Xristos* — помазаник, месія) як релігія рабів і поневолених мас. З часом християнство зазнало значних змін, стало релігією правлячих класів, а в ряді країн — державною релігією. У християнстві — одній із світових релігій (поряд з ісламом та буддизмом) — виділилося три основні напрями: католицизм, православ'я і протестантизм.

Осередком, звідки поширювалося християнство, був Рим, а потім і Візантія. На відміну від ісламу, що не дозволяв ні перекладати іншими мовами, ні переписувати іншим письмом «священну» книгу Ко-

¹ Див. і Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з українською та білоруською, с. 20—21, 29.

² Там же.

³ Там же.

ран, християнство здійснювало свою пропаганду серед різних народів їх мовами. Внаслідок цього мови окремих народів починають використовуватися для перекладів і витлумачення Біблії.

Так, готський єпископ В у л ь ф і л а (311—384) переклав на готську мову всю біблію, за винятком «Книги царів». Збереглися деякі фрагменти Вульфільового перекладу в рукописах V і VI ст. Найзначнішим із них є «Срібний кодекс» («Codex Argenteus»), написаний сріблом і золотом на червоному пергаменті. Це найдавніша пам'ятка вестготів, германських мов взагалі.

У слов'ян першими проповідниками православної християнської релігії були брати К и р и л о (827—869) і М е ф о д і й (бл. 815—885). З діяльністю Кирила та Мефодія, які з 863 р. і до кінця життя жили в Моравії і Паннонії, пов'язані перші слов'янські пам'ятки, писані двома алфавітами — глаголицею і кирилицею. Питання про те, який алфавіт виник раніше, глаголиця чи кирилиця, остаточно не вирішене.

Такі та подібні факти незаперечно свідчать про вагомість християнства для створення писемності у багатьох народів епохи середньовіччя. Та разом з тим християнство накладало богословські пута майже на все інтелектуальне, духовне життя народів епохи середньовіччя. Світові біблійні перекази, легенди, міфи протиставлявся великий і чарівний світ таких перлин середньовічної поезії, як-от «Давид Сасунський» («Сасунці Давид»), «Едда» (Старша), «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про мого Сіда» та ін., але ці шедеври світової літератури перебували поза межами християнської релігії, побутовали як складова частина усного героїчного епосу народів. Поза межами християнської релігії залишилися надбання і античної поезії, науки, філософії.

Феодальна роздробленість, нескінченні війни, майже цілковите панування церкви в галузі ідеології та освіти спричинялися до застою в усьому духовному житті Європи протягом багатьох століть. За всіма відповідями на найрізноманітніші питання зверталися до біблії. Але й біблія, християнська релігія, її догми, канони вимагали філософського обґрунтування. Так виникає ще у VIII ст. схоластика (гр. *scholastikos* — учений) — панівний напрям релігійної філософії в епоху середньовіччя, представники якого з допомогою штучних, формальнологічних, відірваних від життя положень намагалися якось обґрунтувати богослов'я.

Головними течіями в середньовічній схоластичі були реалізм і номіналізм.

Реалізм, найвідомішими представниками якого були Ан с е л ь м К е н т е р б е р і й с ь к и й (1033—1109), Ф о м а А к в і н с ь к и й (1225—1274), вважав, що загальні поняття (універсалиї) є не відображенням предметів і явищ матеріального світу в свідомості людей, а реальними духовними сутностями, які становлять субстанцію речей; що реально існують тільки загальні поняття (наприклад, дерево, дія), а відповідні цим поняттям речі є лише блідими їх копіями, відблисками. Реалісти були переконані, що мову створив бог, а окремі назви створено людьми.

Номиналізм, найвідомішими представниками якого були французький схоласт І. Р о с с е л л і н (бл. 1050—1110), англійський філософ і природознавець Р. Б е к о н (бл. 1214—1292), шотландський схоласт Д у н с С к о т (XIII—XIV ст.) і англійський схоласт У. О к к а м (XIV ст.), на відміну від реалізму вважав, що реально існують лише поодинокі індивідуальні речі, а загальні поняття (універсалії) — це тільки імена, назви, знаки, породжені людським мисленням, які не тільки не існують незалежно від речей, а й не відображають їхніх властивостей, якостей. Істотними доповненнями до цих тверджень є погляди французького філософа і богослова П. А б е л я р а (1079—1142), який учив, що реально існують тільки окремі речі, вони і є основою загальних понять, останні ж не існують окремо, а виводяться нашим розумом із реально існуючих речей і відбивають властивості їх. За критику догматів католицької церкви вчення П. А б е л я р а було засуджено як еретичне.

В умовах середньовіччя номиналізм був першим виразом матеріалізму, матеріалістичного розуміння взаємозв'язків між поняттями (іменами, знаками) і речами.

Характеризуючи стан мовознавства, не можна не відзначити й того, що протягом усього середньовіччя латинська мова була єдиною мовою, яку вивчали в Європі. Забутою виявилася навіть мова давньогрецька. Закріплення на письмі коптської, готської, вірменської, грузинської, давньоанглійської, давньовірменської, старослов'янської мов не відбилося на розробці теоретичних проблем тогочасного мовознавства. Лише як рідкісні випадки з'являлися граматичні статті, наприклад, ісландської мови (XII—XIV ст.) як додаток до «Едди», дві провансальські граматики XIII ст., одна кімрська (валійська) XIII ст.

Але й латинську мову в епоху середньовіччя вивчали переважно не для пізнання її побудови. Практичне володіння латинською мовою — мовою релігії і науки в тогочасній Західній Європі — відкривало шлях для одержання духовної або світської освіти. Посібниками для засвоєння латинської мови були граматика Е. Д о н а т а (бл. 350 р.), П р і с ц і а н а (526—527 рр.) або ж не дуже вправні компіляції, пристосовані для здійснення педагогічних завдань викладання «мистецтва правильно говорити і писати», як звичайно визначали тоді граматик. Характер цих компіляцій був не стільки «описовий», скільки «приписовий»: посібники визначали правила, які потрібно було завчати напам'ять.

Латинська граматики була в середньовічній Європі єдиним і універсальним підручником мови. Латинська граматики і граматики взагалі для епохи середньовіччя — це майже синоніми. Ототожнення цих понять у період середньовіччя негативно відбилося на дальшому розвитку мовознавства.

Із занепадом Західної Римської імперії з часом починає занепадати і латинь як мова жива, перетворюючись на мову мертву, що використовувалася переважно як мова писемна¹. Для письмових повідом-

¹ Про складний процес цього перетворення див.: Девото Джакомо. Латинь после падения Римской империи. — В кн.: Современное итальянское языковедение, М., 1971, с. 161—186.

лень потрібно було знати, передусім, латинську графіку, букви. Створювалася своєрідна традиція нехтування звуками, матеріальною субстанцією мови.

У зв'язку з тим, що поняття латинської граматики збіглося з поняттям граматики взагалі, на нові формовані літературні мови почали переносити правила, норми латинської мови, не помічаючи особливостей живих мов, а почасти й нехтуючи цими особливостями.

На вивчення латинської мови дивилися як на своєрідну логічну школу мислення. Ця обставина ще більшою мірою посилювала засвоєні з античного мовознавства принципи формально-логічного аналізу граматичної будови мови.

§ 9. Європейське мовознавство епохи Відродження. Епоха Відродження, або Ренесансу, що припадає на XIV—XVI ст., — це перехід від феодалізму до капіталізму, період напруженої боротьби всіх прогресивних сил європейських народів проти феодалізму, феодальної ідеології, проти монополії церкви на світогляд і освіту за утвердження ідей гуманізму, за визволення науки і людської особистості від богословських пут. Церковні догми категорично відкинута. Створюється нове, реалістичне мистецтво і література. Закладено основи наукового природознавства. Значних успіхів здобуто в астрономії, медицині, математиці, землезнавстві, ботаніці, зоології. Виникає нестримна жадоба до знань, до пізнання всього суцього, його закономірностей. Відроджується інтерес і до проблем мовознавчих.

У центрі вивчення епохи Відродження, як і раніше, все ще лишається латинська мова, але до неї додається і мова давньогрецька. У боротьбі проти духовного поневолення церкви гуманісти звертаються до багатющої скарбниці культурної та мистецької спадщини античного світу. Створюються сприятливі умови для видання і коментування пам'яток давньогрецької та римської літератури. Великі заслуги у виданні та філологічному коментуванні літературних творів античності мають Ю л і й Ц е з а р С к а л і г е р (1484—1558), Роберт Стефанус (1503—1559), його син Генріх Стефанус (1528—1598).

Із різних причин прокидається в епоху Відродження зацікавлення і східними мовами, головним чином, семітськими (арабською, давньоєврейською, сірійською та ін.). Діячі реформації серед інших вимог зажадали створення національних церков, проведення церковних відправ рідною мовою. Виникла потреба перекладу біблії з оригіналу мовами різних національностей: Старий завіт — із давньоєврейської і частково з арамейської мов, Новий завіт — із давньогрецької мови. Й о с и ф Ю с т у с С к а л і г е р (1540—1609) та Й о г а н Р е й х л і н (1455—1522) знайомлять учених Європи із надбаннями семітської філології. Й. Рейхлін у своїй давньоєврейській граматиці 1506 р. вперше вжив термін «афікс», який потім міцно увійшов у мовознавчу термінологію.

Епоха Відродження — епоха великих географічних відкриттів: Христофор Колумб (прибл. 1451—1506) відкрив у 1492—1504 рр. частину островів Вест-Індії, узбережжя Центральної та Південної Америки; 1498 р. було відкрито морський шлях в Індію; Фернан Магеллан (бл. 1480—1521) у 1519—1521 рр. вперше здійснив навколо-

світню подорож. Географічні відкриття, початок колоніальної експансії європейців і пропаганда християнства серед населення нових колоній створювали передумови для укладання граматик і словників багатьох мов, для нагромадження мовного матеріалу, для розширення і поглиблення мовознавчих знань. Так, у XV—XVI ст. виходять граматика і словники: мов Центральної і Південної Америки (перші за часом граматика мексиканської та ацтекської мов укладені місіонерами в 1555 р.), мов тюркських (з XV ст.), персидської (з XVI ст.), вірменської (середина XVI ст.), корейської (середина XVI ст.), японської (кінець XVI ст.); з'являються перші відомості про санскрит (листи з Індії італійського мандрівника Філіппо Сассеті, 80-ті роки XVI ст.).

Велике значення для збереження текстів, нагромадження мовних матеріалів, для поширення знань мав винахід Йоганном Гутенбергом (1400—1468) книгодрукування в Європі (1438 р.).

Та найбільше значення для створення європейського мовознавства епохи Відродження мав процес формування національних мов. Відомо, що процес переходу від феодалізму до капіталізму є водночас і процесом складання людей в нації. Мова — одна з найхарактерніших ознак нації. Процес формування націй і національних мов супроводжується великою роботою по вивченню загальнонародних мов і закріпленню їх в літературі, писемності.

Але ж єдиною книжнолітературною мовою, мовою релігії та науки в середньовічній Європі була мова латинська. Потрібно було переосмислити роль латинської мови в житті європейських народів, піднести вагомість живих національних мов у всіх сферах людської діяльності. На захист народних («в у л ь г а р н и х») мов підносить свій могутній голос в Італії Данте Аліг'єрі (1265—1321), який пише свою «Божественну комедію» не латинською, а народною італійською мовою. На захист народних («в у л ь г а р н и х») мов виступають у різних країнах діячі реформації, вимагаючи проведення церковних відправ рідною мовою. За надання національним мовам належного ім'я місця в усіх галузях народного життя, освіти і науки борються передові люди всіх європейських країн епохи Відродження. Отже, потрібно було вивчити живі народні мови, укласти граматика та словники їх. У 1492 р. виходить у світ перша граматики іспанської мови, 1499 р. — перша граматики бретонської мови, 1527 р. — німецької мови, 1531 р. — французької, 1538 р. — англійської, 1539 р. — угорської, 1547 р. — уельської, 1567 р. — чеської, 1568 р. — польської, 1584 р. — словінської, 1587 р. — баскської, 1596 р. — слов'янської.

Перші праці, присвячені живим народним мовам, звичайно писано латинською мовою і за зразком латинських граматик (це мало вирішальне значення і для витворення національної лінгвістичної термінології, і для схем побудови граматик національних мов), і все ж саме застосування традиційних схем латинської мови до живих мов то в одному, то в іншому місці руйнувало стару схему, виявляло своєрідності різних мов і сприяло розвитку граматичної теорії. Так, П е т р о Р а с м у с (1515—1572) у своїй французькій граматиці під лаконічною назвою «Grammaire» (1562, 1572), виступаючи проти середньо-

вічної схоластики, подає спроби використання у мовознавстві емпіричного методу, наводить чимало цікавих спостережень із фонетики та граматики. Із його філологічної школи вийшов професор Копенгагенського університету, датчанин Я к і в М а д с е н А а р у с (1538—1586), якого пізніше Е. Зіверс назве «першим фонетистом нового часу». У своїй невеличкій за обсягом праці «Про букви дві книги» («De litteris libri duo») Я. Аарус, подаючи визначення звуків мови і способи творення їх, наводить цікаві говіркові риси датської мови.

В епоху Відродження починають виформовуватися і деякі нові погляди на мови, їхню класифікацію. Так, Д а н т е А., захищаючи у трактаті «Про народну мову» («De sermone vulgari», 1305) рідну італійську мову, висловлює й думки про те, що з усіх живих істот мову має тільки людина; ні тваринам, ні ангелам мова не потрібна, а для людини вкрай необхідна, щоб можна було ділитися думками з іншими людьми. Природа мови, на думку Данте А., двоїста — матеріальна і і раціональна. Всі мови він поділяє на дві групи: мови вульгарні (народні) і мови «граматичні», тобто книжно-літературні. Мова народна, на думку Данте А., шляхетніша, вона первісна, і нею користуються всі народи світу. У своїй незакінченій праці, написаній незадовго до 1305 р. під назвою «De vulgari eloquentia» («Про народне красномовство») і присвяченій також проблемі італійської літературної мови, Данте А. порушує і питання про походження мови, класифікацію романських мов та італійських діалектів. На перше з цих питань автор «Божественної комедії» дав відповідь за біблією (іншої відповіді в епоху середньовіччя не можна було й дати), романськими мовами він вважав тільки італійську, французьку і провансальську (оскільки лише ці мови були йому відомі), а говірки італійської мови поділяв на 14 груп, виявляючи неабиякий хист і спостережливість у групуванні живих говорів тогочасної італійської мови.

У 1538 р. французький гуманіст Г в і л е л ь м П о с т е л л у с створив трактат «De affinitate linguarum» («Про спорідненість мов») про всі відомі йому мови і спорідненість їх. Він нарахував усього 12 мов. Далеко більше нараховує мов Й о с и ф Ю с т у с С к а л і г е р. У своїй праці, написаній 1559 р. і виданій 1610 р. в Парижі, «Diatriba de Europaeorum linguis» («Розвідка про європейські мови») він поділяє всі європейські мови на 11 основних мов (matrices) з багатьма діалектами (proprages); серед matrices виділяються 4 великі мови: латинська, грецька, тевтонська і слов'янська та 7 малих мов — албанська, татарська, фінська з лопарською, ірландська, кімрська (бриттська) з бретонською, баскська. До латинських, на його думку, належать: італійська, іспанська і французька; до тевтонських — тевтонська (з дальшим поділом на верхньонімецьке і нижньонімецьке наріччя), саксонська і датська (з поділом на датське, шведське і норвезьке наріччя); від останнього відгалужується ісландське наріччя). Мови matrices, на думку Й. Скалігера, не мають між собою нічого спільного, а ті, які походять від однієї мови-матері, він називав спорідненими. Це — перша, найдосконаліша, як на той час, класифікація європейських мов.

§ 10. Європейське мовознавство XVII—XVIII століть. Епоха Відродження і особливо XVII—XVIII ст.—це доба накопичування величезного фактичного мовного матеріалу. У різних країнах інтенсивно призибуються відомості про словниковий склад, фонетичну систему і граматичну будову багатьох мов світу. Ця надзвичайно важлива і потрібна робота, що закладала підвалини для теоретичного досліджування мови, підсумовувалася і в словниках та граматиках окремих мов, і в багатомовних, так званих порівняльних словниках, що друкувалися в кінці XVIII і на початку XIX ст. і мали завданням якось згрупувати, систематизувати увесь нагромаджуваний словниковий (часом і граматичний) мовний матеріал.

Першим словником такого типу був чотиритомний словник російського мандрівника і природознавця П е т р а С и м о н а П а л л а с а (1714—1811) під назвою «Сравнительные словари всех языков и наречий», що вийшов друком у Петербурзі в 1786—1791 рр. Він охоплював 272 мови, переважно Азії (149), Європи (59) і деякі мови Африки та Америки.

Другою такою лексикографічною роботою була книжка іспанського монаха Л о р е н ц о - Е р в а с - і - П а н д у р о (1735—1809), опублікована спочатку італійською, а потім іспанською мовою (1800—1804) під назвою «Каталог відомих мов і народів...». У цьому словнику описано близько 300 мов народів Америки, Азії і Європи. Лоренцо-Ервас-і-Пандуро певний час працював місіонером в Америці, найбільше нових відомостей подав він саме про американські мови і, за свідченням сучасників, написав понад 40 граматики американських мов.

Останнім і найвідомішим, хоча й не в усьому точно і вправно опрацьованим, словником подібного типу був «Мітрідат, або загальне мовознавство» німецького вченого І. Х. А д е л у н г а (1732—1806), у якому мовними ілюстраціями подано християнську молитву «Отче наш» майже 500-ма мовами. Чотиритомну працю після смерті Аделунга закінчив І. С. Ф а т е р (1771—1826). Класифікацію мов було здійснено, головним чином, за географічним принципом: I — Азія, II — Європа, III — Африка, III, 2 — Південна Америка, III, 3 — Середня і Північна Америка, IV — додатки і виправлення.

Формування національних мов і закріплення їх в літературі вимагали укладання національних емпіричних граматики та словників, які, хоч і ставили перед собою практичні, педагогічні та нормативні завдання, проте мали і неабияке суспільне та наукове значення для пізнання особливостей різних мов. Блискуча наукова і педагогічна діяльність видатного чеського гуманіста Я н а А м о с а К о м е н с ь к о г о (1592—1670) наочно засвідчувала для всіх європейських народів вагомість навчання дітей рідною мовою, використання рідної мови як могутнього знаряддя народної освіти, розвитку розумових здібностей людини.

Зразками такого типу емпіричних, прикладних граматики можуть бути «Граматики Славенскія правильное синтагма» (1619) М е л е т і я С м о т р и ц ь к о г о і «Грамматика слов'янська» (1643, 1645) І. У ж е в н и ч а, «Грамматика англійської мови» оксфордського професора геометрії У о л л і с а, литовська грамматика («Grammatica Litva-

lica» 1653) Д. К л е й н а, «Российская грамматика» (1755) М и х а й л а Л о м о н о с о в а та ін. Велике не тільки наукове, а й практичне, нормативне значення мали і такі словники цієї доби, як наприклад, «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» (1627) П а м в и Б е р и н д и та «Лексикон латинський» і «Лексикон греко-словено-латинський» Є. С л а в и н е ц ь к о г о, а також «Словено-латинський лексикон» Є. Славинецького і А. К о р е ц ь к о г о - С а т а н о в с ь к о г о (XVII ст.). «Dictionnaire de l'Académie Française» (1638—1694), «Словарь Академии Российской» (1789—1794) та ін.

Значними для філології XVII—XVIII ст. є і такі праці, як твір шведського мандрівника Ф. С т р а л е н б е р г а «Tabula polyglotta» (1730), у якому подано характеристику й класифікацію мов північно-східної Європи та Азії, «Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis» (Париж, 1678) — тритомний словник середньовічної латини французького вченого Д ю К а н ж а (Шарль дю Френ), анонімний рукописний словник першої половини XVII ст., де 2700 реєстрових латинських слів перекладено на новогрецьку, турецьку, татарську, вірменську, українську та румунську мови; «Grammatika Russica» (1696) англійця Г. В. Л у д о л ь ф а, розвідка голландського мовознавця Л а м б е р т а Т е н - К а т е з порівняльного вивчення германських мов (1723) та розвідка «Історія чеської мови і літератури» (1792) патріарха слов'янської філології Й о з е ф а Д о б р о в с ь к о г о (1753—1859).

Повільно, невпевнено, ніби помацки, починає розвиватись у XVII—XVIII ст. етимологія. З'являються спроби укладання етимологічних словників. Такими є, наприклад, Dictionnaire etymologique de la langue française» («Етимологічний словник французької мови», Париж, 1650, наступні видання 1664, 1750) Г. М е н а ж а; «Origines linguae italicae» («Початки італійської мови», Падуя, 1676) Ф е р р а р і; «Nogle Betenkninger om det Cimbriske Sprog» («Нові міркування про кімерську мову», 1663) П е д е р а С ю в; «Glossarium Suio—Gothicum» (1769) шведського мовознавця Й. І р е. Намагаються подати етимологію деяких слів і П а м в а Б е р и н д а і М и х а й л о Л о м о н о с о в.

Здавалося б, що мовознавці мали б теоретично висвітлювати, класифікувати і величезний мовний матеріал, зібраний у XVI—XVIII ст. Але вони у цей час посилено працювали над укладанням нормативних граматики і словників, у край потрібних для досконалого функціонування національних мов. Розв'язання найважливіших теоретичних мовознавчих проблем у XVII і особливо у XVIII ст. взяли на себе переважно філософи, соціологи, математики, природознавці — Ф р е н с і с Б е к о н (1561—1626), Р е н е Д е к а р т (1596—1650), Т о м а с Г о б б с (1588—1679), Д ж о н Л о к к (1632—1704), Г о т ф р і д В і л ь г е л ь м Л е й б н і ц (1646—1716), Д ж а м б а т т і с т а В і к о (1668—1744), Ж а н - Ж а к Р у с с о (1712—1778) та ін.

Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк та інші філософи, переглядаючи проблему про загальні ідеї, багато уваги приділяли питанню про походження абстрактних імен і дійшли висновку, що абстрактні імена по-

ходять від назв конкретних, чуттєво сприйманих предметів і явищ. Ф. Бекон вважав, що мова — найважливіший, але не єдиний засіб спілкування між людьми. Для спілкування, порозуміння можуть бути використані і жести, міміка, малюнки тощо. Слова звукової мови він порівнює з монетами, які можуть карбуватися не тільки із золота і срібла, і все ж таки лишатися монетами. Г. Лейбніц категорично заперечував тезу про походження всіх мов світу від давньоєврейської мови, відкрив відому ще з античних часів звуконаслідувальну теорію походження мови, наполягав на потребі вивчення всіх живих мов світу, укладання граматики, словників, лінгвістичних карт меж поширення мов світу, встановлення шляхом порівняння спорідненості мов, застосування до вивчення мов методів точних наук.

Майже всі провідні філософи, соціологи, природознавці, математики XVII—XVIII ст. були переконані, що мова — витвір людей, а не бога, що мова нерозривно пов'язана з мисленням, що мова не в усьому досконала. Та разом із тим майже для всіх учених XVII—XVIII ст. надзвичайно характерною була і механістична концепція мови як сукупності знаків, що замінюють поняття. У період, коли латинь почала зникати із наукових установ, а потім і з наукових досліджень, коли всюди її почали заступати формовані національні літературні мови, які ще не завжди були придатні для вираження складних наукових пошуків, у період, коли наука і суспільство практично зіткнулися з проблемою численності та різноманітності мов світу, механістична концепція мови як сукупності знаків, що замінюють поняття, дозволила поставити питання про створення такої мови, яка могла б служити досконалим знаряддям науки, знаряддям обміну науковою інформацією; знаряддям спілкування різних народів і країн. Так на ґрунті наукових і філософських роздумів почала виформовуватися мрія про створення загальної філософської, раціональної мови, універсальної граматики.

Ф. Бекон, вважаючи, що наука повинна збільшувати могутність людини і поліпшувати її життя, у трактаті «Про достоїнство і удосконалення наук» (1623) писав про дві граматики: одна — літературна — призначена для вивчення існуючих мов, друга — філософська — для створення мови універсальної. На його думку, це була б прекрасна мова, за допомогою якої виражалися б належним чином думки і переживання і яка була б гідна стати мовою всіх народів, на що не може претендувати жодна з існуючих мов, бо всі вони, крім своїх достоїнств, мають ще й певні вади.

Р. Декарт, захоплюючись ідеєю створення нової мови, головну перешкоду для взаємного спілкування між собою різномовних колективів убачав у відсутності загальної граматики, побудованої за законами логіки, і висловив упевненість у можливості створення мови, у якій буде лише по одному способу дієвідмінювання, відмінювання та словотворення, зовсім не буде форм нерегулярних і дефектних, утворення і відмінювання здійснюватимуться за допомогою афіксів із суворо окресленими значеннями. Р. Декарт вважав, що така мова можлива і що можна встановити науку, від якої вона залежить.

Відомо кілька спроб укладання універсальних і раціональних гра-

матик. Так, 1650 р. була опублікована «Грамматика загальної мови...» («Grammatica linguae universae...») Філіппа Лаббе (1607—1667), в основу якої було покладено латинь; 1657 р. в Лондоні була опублікована книга «Логопандектезіон» або пропозиція про загальну мову («Logopandecteision, or an Introduction to the Universal Language») шотландця Томаса Уркхарта (1611—1660), у якій описано й удосконалену граматику — частини мови та їх морфологічні категорії, форми.

Та найзначнішою серед цих спроб була видана в Парижі 1660 р. «Grammaire générale et raisonnée...» («Грамматика загальна і раціональна...») — найхарактерніший для лінгвістичних пошуків XVII ст. зразок загальної, або універсальної, раціональної, або філософської, граматики. Її авторами були картезіанці, тобто послідовники Р. Декарта (Descartes, латинізоване ім'я Cartesius — Картезіє) — вчені-ченці з монастиря Пор-Рояль (що під Парижем) Антуан Арно і Клод Лансло.

На відміну від перекладних та описових граматики XVI—першої половини XVII ст., грамматика Пор-Рояля ставила своїм завданням встановити природні основи ораторського мистецтва, принципи, спільні всім мовам, і причини головних відмінностей, що в них зустрічаються. Хоча грамматика й називалася «загальною», поставлені у ній завдання здійснювалися на фактичному матеріалі тільки французької, латинської, грецької і частково давньоєврейської мов. Автори граматики Пор-Рояля виходили з того, що мова — вираження мислення, категорії мови — втілення категорій мислення; грамматика, що вивчає мову, має спиратися на логіку; мислення, логіка у всіх людей єдині, єдиною має бути і грамматика; єдина грамматика не може бути грамматикою окремої мови, вона може бути тільки загальною, універсальною і раціональною, логічною. Звідси ототожнення речення з логічним судженням, членів речення з логічними категоріями суб'єкта, предиката і т. п. Звідси неухвага до конкретних мов, ігнорування відмінностей у будові реально існуючих мов, їхньої історії. Звідси апіоризм, прагнення увіобразити всі своєрідності конкретних живих мов у задалегідь визначену формальнологічну схему.

Незаперечним є зв'язок принципів граматики Пор-Рояля із нерозмежуванням граматики і логіки ще в античному мовознавстві, зокрема у працях Арістотеля, як із намаганням середньовічних учених установлювати норми мовних явищ за допомогою логічних категорій, норм латинської граматики. Але розробка логічних граматики у XVII ст. була зумовлена також і потребою нормалізувати, кодифікувати формовані літературні національні мови, могутнім впливом панівної для XVII—XVIII ст. філософської течії — раціоналізму, зокрема, і особливо філософськими поглядами Р. Декарта. Тим-то непоодинокими є спроби визначити принципи побудови майбутньої мови, спроби укладання універсальних граматики у XVIII ст. (Г. Лейбніц, Марі-Жан-Антуан-Нікола де Кондорсе та ін.). Звичайно, серед учених XVIII ст. були і такі дослідники, як Шарль де Бросс, який у «Трактаті про механічне формування мов...» («Traité de la formation mécanique des langues...», 1765) засуджував спроби сформу-

вати всевітню міжнародну мову у відриві від мов народів, що склалися історично. На його думку, замість того, щоб витратити час на безплідні спроби зробити щось штучне, варто було б відкривати те, що створено природою. І все ж і у XVIII ст., і в наступні століття в різних країнах з'являються численні «загальні», «раціональні», «філософські» граматики, а окремі принципи їх виявляються іноді і в побудовах граматики конкретних мов, і в теоретичних розвідках мовознавців навіть нашого часу.

Значне місце у працях, особливо XVIII ст., присвячених філософії мови, посідає проблема походження мови і пов'язана з нею проблема розвитку мови.

Ще 1678 р. французький учений Р. С і м о н у своїй книжці «Критична історія Старого завіту» виступив проти біблійного міфа про «божественне» походження мови і висловив переконання, що тільки необхідність у спілкуванні між собою змусила людей винайти мову. У боротьбі із середньовічною схоластикою до такого ж висновку приходять Т. Гоббс та Д. Локк.

Та справжній інтерес до проблеми походження мови виникає лише в другій половині XVIII ст. Різко критикуючи вчення церкви про «божественне» походження мови, вчені другої половини XVIII ст. протиставляють йому погляди, за якими творцем мови є людина, протиставляють три античні теорії походження мови, оновлені та більш переконливо аргументовані, — теорію договору, теорію звуконаслідувальну і теорію вигукову.

Договірна теорія була особливо характерною для віку просвітництва, коли все те, що відрізняє людину від інших істот, уже не вважалося незбагненим «даром божим» і єдиним творцем культури був визнаний розум людини, її свідомо творчість. Люди самі, без усякої потойбічної допомоги, договорилися між собою про назви предметів та явищ і в такий спосіб створили мову. Лишається, правда, невідомим, за допомогою якого ж засобу, ще не маючи й зародків мовної діяльності, люди могли договорюватися між собою про назви речей і явищ, але позитивною рисою у таких поглядах є підкреслення суспільного характеру мови з самого початку її виникнення. Близькі до цих поглядів думки висловлював відомий англійський економіст А д а м С м і т (1723—1790).

Звуконаслідувальну теорію походження мови найповніше розгорнув Й о г а н н - Г о т ф р і д Гердер (1744—1803). Людина, на думку Й. Гердера, тим-то й відрізняється від інших істот, що має природну здатність до «рефлексії». Рефлексією Й. Гердер назвав здатність людини виділяти з безлічі вражень, із яких складається образ того чи того предмета, окремі враження, зосереджувати на них увагу, оцінюючи їх, розпізнавати відмінності однієї властивості від інших. Акт цього пізнання дає виразне почуття, творить із виділеної ознаки перше «слово душі». Характерний звук, що найбільше вражає людину, стає ознакою істоти, її назвою. Людина ніби «збирає» мову із звуків природи, використовуючи їх як ознаки предметів. Назви ж беззвучних речей і явищ Й. Гердер, подібно до стоїків, пояснював перенесенням у ділянку слухових відчуттів вражень від відчуттів зорових, дотико-

вих тощо і творенням відповідних слів за зразком слів звуконаслідувального типу. Правильно вказуючи на взаємозв'язок мови і мислення, на зв'язок виникнення і розвитку мови з виникненням і розвитком мислення, Й. Гердер, розглядаючи мову лише як «таємну угоду людської душі з самою собою», як акт індивідуального творчого акту, тим самим знецінює свої погляди антисоціальними настановами.

Третю успадковану від античності теорію — теорію вигукового, або афективного, походження мови відроджує і розгортає у XVIII ст. Ж а н - Ж а к Р у с с о. За цією теорією, найдавнішою мовою людства були природні вигуки, які з'являлися в первісній людині мимохіть, коли вона перебувала в стані глибокого зворушення. У трактаті про походження мови Руссо, ставлячи виникнення мови в залежність від суспільної потреби, водночас підкреслював, що страхіття викликали первісні звуки голосу, що первісні мови були співучими і пристрасними, що первісна мова була мовою поетів.

Видатною заслугою вчених XVII—XVIII ст. є перші спроби обґрунтувати поняття розвитку мови. Д. Віко у своїй праці «Scienza nuova» («Нова наука», 1725) окреслює історичні етапи у розвитку мов, пов'язані з основними етапами людського суспільства: всі мови світу розвиваються паралельно і проходять послідовно три основні стадії — «мова богів, мова героїв і мова людей» відповідно до того, як всі народи переживають у своєму розвитку три етапи — божественний, героїчний і людський. Заслугою Д. Віко є сама постановка питання про об'єктивну закономірність історичного розвитку суспільства.

Ж.-Ж. Руссо у праці «Розвідка про походження і основи нерівності між людьми» («Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes», 1754) висуває положення про спільний розвиток мови та мислення і в загальних рисах змальовує рух мовлення від первісного «крику природи» до граматично розчленованої мови. На думку Руссо, «первісні мови» були значно багатші від наступних. У словниковому складі первісних мов було багато синонімів, безліч паралельних форм для вираження «багатства душі» первісної людини. За поглядами Руссо, «цивілізація зіпсувала людину». «Природа зробила людину доброю, цивілізація понівечила її». Із багатої, емоційної і безпосередньої мови стала «сухою, розсудковою і методичною». Таке переконання Руссо було забарвлено в тони революційного протесту проти феодально-буржуазної цивілізації (звідси заклик — «назад до природи» і до «природної первісної мови»).

У вже згаданому «Трактаті про механічне формування мов...» (1765) Шарль де Брос окреслює шляхи розвитку мов від первісно елементарних криків до лексичного багатства мов розвинених, висококультурних, указуючи на зумовленість цього розвитку розвитком людського суспільства і, услід за Д. Локком, наполягаючи на історичному обґрунтуванні зміни значень слів від конкретного і матеріального до абстрактного і уявлюваного.

А. Сміт у «Розміркуваннях щодо первісного утворення мов і відмінностей у духові мов первісних і складних» (1759) — трохи пізніше Джон Горн-Тук у «Крилатих словах або розвагах Парлі» (1786) накреслюють шляхи розвитку граматичних форм від окремих слів-ре-

чень (імені-назви і безособового дієслова) до складності граматичних категорій і виразів, установлених граматики.

Філософ Д ж о з е ф П р і с т л і (1733—1804) в «Курсі лекцій в теорії мови і універсальній граматики» (1762) пробує встановити в історії мови ті самі етапи, що і в історії розвитку народів (початок, розквіт, загибель). Й. Гердер дошукується шляхів перетворення викрику в осмислений знак поняття-слово («Розвідка про походження мови», 1772). Англійський учений М о н б о д д о (1714—1799) прагне відтворити в історії мови поступальний рух від тваринного вигуку до художнього оформлення мови («Про походження і прогрес мови», 1773).

§ 11. Вітчизняне мовознавство XVI—XVIII століть. Найдавніші датовані східнослов'янські пам'ятки припадають на XI ст., хоча й деякі із недатованих пам'яток належать, можливо, до X ст. З прийняттям християнства (988) в Київській Русі поширилася писемність старослов'янською (з походження — південнослов'янською) мовою. У X ст. мова ця була літературною мовою всього слов'янства. Вона поповнювалася словами (і семантичними відтінками) різних слов'янських мов і наріч, увібрала в себе семантичне багатство і стилістичну гнучкість тодішньої давньогрецької мови. Старослов'янською мовою перекладалися твори візантійської релігійної і світської літератури. Старослов'янською мовою створювалися в Київській Русі й оригінальні твори. На давньоруському ґрунті старослов'янська мова, зазнаючи впливу живих східнослов'янських наріч, перетворюється на мову церковнослов'янську, впливаючи, в свою чергу, і на формовану давньоруську літературну мову, що відбилася у таких пам'ятках, як «Руська правда» (XI ст.), «Повчання Володимира Мономаха» (XII ст.), «Слово о полку Ігоревім» (XII ст.), «Моління Данила Заточника» (XIII ст.). Значний вплив мала старослов'янська (церковнослов'янська) мова і на нові літературні мови східнослов'янських народів, особливо на російську літературну мову, в період, коли Київська Русь унаслідок розвитку феодальних відносин і ординської навали занепадає і дець у XII—XIII ст. починають виформовуватися російська, українська та білоруська мови.

Київська Русь, кордони якої сягали з півночі на південь від Білого моря до Чорного, від Прикарпаття до берегів Волги з заходу на схід, була не тільки могутньою державою, а й країною високої культури. Число книжок у ній, писаних старослов'янською та давньоруською мовами, у XI—XIII ст. наближалось до кількох сотень тисяч, а недавно виявлені під час археологічних розкопок у Новгороді, Смоленську, Пскові, Вітебську берестяні грамоти XI—XV ст. незаперечно свідчать про поширеність грамоти не тільки серед вищих кіл, а й серед простого люду Київської Русі. За таких обставин і переписувачам книжок і численним читачам потрібно було мати якісь посібники для розуміння і витлумачення книжної премудрості і, передусім, для витлумачення значень слів.

Лексикографія у східних слов'ян і розпочинається з пояснень давньоруськими книжниками незрозумілих або малозрозумілих слів (глос) у стародавніх, найчастіше церковного змісту рукописних тек-

стах. Такі лексичні пояснення трапляються вже в одній із найдавніших пам'яток Київської Русі в Ізборнику Святослава 1073 року. Незрозумілими для «списателя і чительника» могли бути географічні назви та власні імена людей, слова релігійної символіки, застарілі та рідковживані слова і звороти церковнослов'янської мови, слова мови іноземної. Так виникають у стародавніх східнослов'янських рукописних текстах, спочатку, звичайно, ще в нерозчленованому чітко вигляді, і словники-ономастики: «А се имена жидовская (- «святого письма».— С. С.) роуськи гълкована» (XIII ст.), і словники релігійної символіки, як-от, наприклад, «Толкъ о неразумныхъ словесехъ». «Се же приточнѣ речеса» (XV ст.); і словники слов'яно-руські: «Толкование неудобъ познаваемомъ рѣчемъ», додане до Новгородської Кормчої 1282 р.; і словники іншомовних слів: «Рѣчи тонкословия греческого» (XV ст.), словникові записи у творах типу «Хождение за три моря» Афанасія Никітіна (пом. 1472 р.); невеличкі статті на зразок «Се тарский языкъ» (XV ст.), «Толкование языка половецкого» (за списком XVI ст.) та ін.¹ Із цих непорядкованих лексичних матеріалів виформовуються далі азбуковники або ще «Алфавиты иностранныхъ рѣчей», що пояснювали книжнослов'янські та іншомовні слова, а іноді давали й довідки енциклопедичного характеру. Такі досить великі азбуковники укладалися в XV—XVI ст. і в Новгороді, і в Москві.

На Україні та в Білорусії, де церковнослов'янські книжні традиції в історії формування літературних мов не були такими міцними, як в історії формування російської літературної мови, і де боротьба за створення літературних української та білоруської мов поєднувалася з боротьбою проти польської шляхти, що намагалася покатоличити і ополучити український та білоруський народи, виникають словники, у яких застарілі та рідковживані церковнослов'янські слова і вирази та іншомовні слова витлумачуються «простою мовою». Такими є, наприклад, рукописний словник 1581 р. невідомого автора — «Лексисъ съ толкованиемъ словенскихъ мовъ просто», у реєстрі слів якого близько 1000 слів. У місті Вільні 1596 р. вийшов перший на Україні друкований словник під назвою «Лексисъ. Сирѣчь реченія въкратѣць собранны и из словенскаго языка на проты рускій діалектъ истолковані. Л. З., тобто Л а в р е н т і я З и з а н і я (Тустановського, пом. після 1633 р.) — учителя Львівської, а потім Віленської братської школи. У реєстрі 1061 слово. Слова перекладені або пояснені тогочасною українською літературною мовою, наприклад, абіе — зараз, алчу — исти хочу, блгдтъ — ласка, мечь — помста, свѣдитель — свѣдокъ, юноша — паробокъ і т. д.

Видатним явищем східнослов'янської лексикографії початку XVII ст., є словник П а м в и Б е р и н д и (між 50—70 рр. XVI ст. — 1632), виданий 1627 р. в Києво-печерській друкарні під заголовком «Лексіконъ славеноросскій и именъ гълкованіе»; друге видання (із змінами) — 1653 р. П. Беринда, творчо використавши надбання української («Лексисъ» Л. Зизанія), російської (твори М. Грека, азбуковники

¹ Пор.: К о в т у н Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. М.: Л., 1963.

тощо) і білоруської (глоси Ф. Скорини), а також розробки західноєвропейської, візантійської і, можливо, вірменської лексикографії в галузі тлумачення імен¹, створив оригінальну, самобутню працю, у якій книжнослов'янські та іншомовні слова (всього 6982 слова) пояснено відповідниками української народної лексики (часто кількома синонімами), іноді — словами кількох мов і діалектів.

«Лексіконъ славенороскій» мав значний вплив на лексикографію XVII—XVIII ст.: відомі переробки його на румунську мову (1649), реєстр слів його взято для церковнослов'янсько-польського лексикона (1722), на його основі була створена «Синоніма славеноросская» (др. пол. XVII ст.), майже всі його слова входять до латинсько-словенського лексикону Є. Славинецького (пом. 1675 р.), до славено-греко-латинського лексикону Ф. Полікарпова (М., 1704).

На XVII—XVIII ст. припадає видання і таких словників, як польсько-латинсько-литовський словник К. Шірвідаса (1629), німецько-латинський словник Г. Манцеліса (1638), тлумачний словник грузинської мови Сулхана-Сабана Орбеліані (1716), словники латиської мови Г. Стендера (1716, 1789) і Я. Ланге (1772. Т. 1; 1777. Т. 2) та ін.

Та найвищим досягненням вітчизняної лексикографії XVIII ст. є «Словарь Академіи Россійской» (1789—1794). У ньому 43 257 слов'яно-російських слів, небагато слів із живої народної мови, із професійних та територіальних діалектів, іще менше слів іноземного походження (341 грецьке, 107 латинських, 92 французьких і 74 німецьких). Добір реєстрових слів і стилістичні норми уживання їх підпорядковано теорії трьох стилів М. Ломоносова, який разом із К. Кондратовичем і Таубертом визначив і принцип розташування слів не за алфавітом, а за кореневими гніздами слів. Побудовано його за тими принципами, що й тогочасні словники Французької та Італійської Академії. Активну участь в укладанні словника брали не тільки вчені, а й видатні тогочасні письменники — Г. Державін, Д. Фонвізін, І. Богданович, Я. Княжнін.

Отже, починаючи від пояснень значень слів, від глосаріїв, через словнички-ономастикони, словнички релігійної символіки, словнички застарілих і рідко вживаних книжнослов'янських слів та словнички іншомовних слів до невигадливих азбуковників, а потім і до укладання тлумачних, перекладних, синонімічних словників, значних за обсягом охоплюваного і систематизованого лексичного матеріалу, — такий шлях вітчизняного мовознавства в галузі лексикографії, лексикології.

Певний інтерес викликає і процес витворення граматичної теорії у вітчизняному мовознавстві.

Найдавніші давньоруські пам'ятки небагаті на фактичні відомості про стан розробки граматики в Київській Русі. «Повѣсть вѣрмяньныхъ лѣтъ» переказує зміст «паннонських житій» про Кирила та Мефодія. У рукописних списках XV—XVII ст. переповідається сказання чор-

норизця Храбра (X ст.) «Про письмена», відоме в болгарських редакціях XIII—XIV ст. У списках XII і особливо XVI—XVII ст. фіксується стаття-роздуми про деякі відмінності слов'янської мови від грецької. Для граматичних описів церковнослов'янської мови у давньоруських книжках використано південнослов'янські компіляції пізньовізантійських граматистів. Досить часто у пам'ятках XV—XVII ст. зустрічаються статті-роздуми «О восьми частяхъ слова» і зрідка «Словеса въкратцѣ избранныя» — із творів сербського вченого Константина Граматика (XIV ст.).

У рукописних збірниках XVI—XVII ст. є вже чимало анонімних статей із граматики, скомпонованих за грецькими зразками, зокрема граматика, помилково пов'язувана з іменем Іоанна Дамаскіна. Поширені були також переробки граматик, наприклад, граматики Доната, перекладеної 1522 р. Дмитром Толмачем — Герасимовим. Оригінал цього перекладу не зберігся, а два його списки XVI ст. видав Ватрослав Ягич у праці «Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке»¹.

У тій безіменній граматичній літературі, яка наявна у рукописних збірниках XVI—XVII ст., дуже часто згадується ім'я Максима Грека (бл. 1480—1556), якого 1515 р. запросив з Афону до Москви великий князь Василь Іванович для перекладу «святих книг». М. Грек не тільки перекладав богослужбні книжки, а й виправляв помилки, які траплялися в старовинних текстах, подаючи зразки філологічної критики тексту. Граматика для цього — лише засіб відтворення і витлумачення тексту, він не відокремлює її ще в окрему дисципліну («Граматика есть начало и конец всякого любомудрия, с нея же всяко естество творится и естество славится»). І все ж М. Грек — незаперечний для того часу авторитет у граматичних питаннях по багатьох слов'янських землях і зокрема на Україні.

Виправлення церковних книг у першій половині XVI ст. в Москві — одне з важливих свідчень розвитку церковнослов'янської книжності в Московській Русі, зростання її сили й могутності. Після завоювання турками Візантії і Балканського півострова Москва стає найважливішим центром православної церкви і слов'янської культури, принаймні для східнослов'янських та південнослов'янських територій. У Московській державі православна релігія, православна церква були державною релігією і державною церквою.

На Україні й Білорусії церковнослов'янська мова поряд із православною церквою були прапором боротьби за формовані національні культури, проти політики релігійного й національного гноблення українського й білоруського народу польською шляхтою. Особливо характерними з цього погляду є вимоги братських шкіл України й Білорусії мати посібники із церковнослов'янської та «простой» мови, виступ Георгія (Франциска) Скорини (бл. 1490—1540) на захист білоруської мови і виступ автора «Перестороги» на захист мови української (1605—1606). Саме ці суспільні потреби зумовлюють появу

¹ Німчук В. В. Пам'ятки Беринди і його «Лексіконъ славенороскій и имень тлькованіе» (вступна стаття до видання пам'ятки 1961 р., с. XIX).

¹ Див.: Исследования по русскому языку. СПб.: Вид. Акад. наук, 1885—1895. Т. 1.

на Україні та в Білорусії і перших друкованих букварів, словників та граматики. У 1517 р. Г. Скорина засновує у Празі друкарню, видає перекладений ним білоруською мовою Псалтир і 22 книги Біблії, 1525 р. відкриває друкарню у Вільні, видає «Апостол» і «Малу подорожню книжицю». Російський першодрукар Іван Федоров (бл. 1525—1583) у 1574 р. видає у Львові «Азбуку» (буквар) з граматиною «для возлюбленого чесного християнського руського народу «греческого закона». «Буквар» починається старою книжною азбукою, а далі йдуть склади, тексти для вправ на читання та граматичні правила. В кінці книги вміщено герб м. Львова, друкарську марку І. Федорова і трохи нижче напис: «видруковано во лвовѣ року

≠ а. фод. (тобто 1574).

У Вільні в друкарні Мамоничів 1586 р. була видаєна «Грамматика словенська языка...». Невеличка за обсягом (всього 14 аркушів), недбало оформлена, обмежена за змістом (у ній подана лише морфологія), книжечка ця подавала тільки вчення «О восьми частях слова», але цінна тим, що це була перша друкована грамматика і вперше друкованим словом фіксувала слов'янську граматичну термінологію.

Вагомішою і більш вживаною була інша грамматика — «Адельфотес. Грамматика доброго глаголивого еллино-словенского языка, совершенного искусства осми частей слова... во Львовѣ в друкарни братской року 1591». Грамматика була «складена от различных грамматик спудейми» (студентами) Львівської братської школи під керівництвом Арсенія Еласонського (1549—1626) — першого ректора Львівської братської школи. Джерелами її були грецька грамматика Костянтина Ласкариса (Мілан, 1476), грамматика відомого гуманіста Філіппа Меланхтона (Лейпціг, XVI ст.) та ін.¹ Надрукована двома мовами — грецькою та слов'янською, вона називається вже не грамматика, як було узвичаєно раніше, а грамматика і визначається як «художество оучащее насъ оумна писати». Звуки в ній поділяються на «гласныя» та «согласныя». Частиці мови вісім: различие (артиклъ), імя, мѣстоимя, глаголь, причастіе, предлогъ, нарѣчіе, союзъ. Відмінків — п'ять: именовный, родный, дательный, виновный, звательный.

У 1596 р. у Вільні виходить друком «Грамматика словенска съвершенного искусства осми частей слова и иныхъ нуждныхъ, ново съставлена Л. З.» тобто Лаврентієм Зизанієм. Мета її — «жебы мы добре мовили и писали». Складається вона з чотирьох частин: орфографії, просодії, або припѣла, етимології (-морфології) і синтаксису. Л. Зизаній замінює назву відмінка виновный на винительный і вводить новий відмінок — творительный. Синтаксис у граматиці відсутній. Обсяг граматики — 95 аркушів².

✓ В Єв'ю (біля Вільна) 1619 р. виходить «Грамматіки славенскія правилно синтагма», укладена «потщанієм многогрѣшнаго мниха»

¹ Про джерела цієї граматики див.: Студинський К. Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1895. Т. 7, кн. 3.

² Докладніше про Л. Зизанія див.: Возняк М. Причинки до студій над писанням Лаврентія Зизанія. — Записки наукового товариства ім. Шевченка. 1908. Т. 33, кн. 3.

Мелетія Смотрицького (1577—1633), обсягом на 248 аркушів. Завдання граматики — навчити «читати по словенску и что-мое выразумѣвати». За зразками грецьких граматики і за встановленою вже в українському мовознавстві традицією М. Смотрицький поділяв мовний матеріал своєї праці за чотирма розділами — орфографія, етимологія, синтаксис, просодія. Вплив старогрецької (зрідка й латинської) граматики виступає у його праці досить виразно. Вражає інше — уміння М. Смотрицького спостерігати й систематизувати факти живого тогочасного мовлення, помічати зміни у будові слов'яно-руської мови, встановлювати відмінності їх від приписів старогрецької граматики. Порівняйте, наприклад, спостереження, міркування М. Смотрицького про відсутність у слов'янській мові довгих і коротких голосних, про вимову ж як у і а та а, втрату голосними ъ та ѣ якостей голосних і використання знаків ъ, ь для позначення твердості чи м'якості приголосних, про характерність для слов'янської мови проривного та фрикативного приголосного г, про зайвість окремих літер, про підстави для фактичного виділення із загальної групи імен прикметника, принципи виділення I, II і III відмін іменника, про наявність місцевого (сказательного) відмінка, типових для слов'янських мов видових значень дієслів, поділ дієслів на дієвідміни, про наявність у слов'яно-руській мові дієприслівника, про своєрідність синтаксичних особливостей слов'янської мови, які слід розглядати незалежно від синтаксису старогрецької мови, та ін.

Не дивно, отже, що в 1629 р. грамматика М. Смотрицького видається вдруге, в 1648 і 1721 р. виходить у Москві (останнє видання в переробці Федора Полікарпова). У 1723 р. Федір Максимов переробляє її та видає для учнів греко-слов'янської новгородської школи; відома переробка її студентом В. Адодуровим 1735 р., у 1979 р. підготував факсимільне видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчук. Значний вплив мала грамматика М. Смотрицького і на славетну «Российскую грамматику» 1755 р. М. Ломоносова. Під впливом граматики М. Смотрицького написано «Грамматично наказаніє» (1666 р.) Юрія Крижанича; 1755 р. граматику М. Смотрицького передруковує у Валахії Павло Ненадович для сербів та болгар. Певний вплив мала грамматика М. Смотрицького і на іноземні видання російських граматики, зокрема на працю Генріха Вільгельма Лудольфа «Grammatica Russica» (Оксфорд, 1696)¹ та Капієвича «Руководеніє въ грамматику во Славяно-Российскую или Московскую ко употребленію учащихъ языка Московскаго», видану в Голландії 1706 р.

Універсальний слов'янський характер граматики М. Смотрицького дозволив їй бути до певної міри посібником літературної мови, її норм не тільки для східного слов'янства, а в ряді випадків і для південного. Тим-то праця М. Смотрицького не могла стати справжньою граматичною основою того типу літературних слов'янських мов, які створювалися на основі узагальнення найцінніших живих національ-

¹ Див.: Лудольф Г. В. Русская грамматика. Оксфорд, 1696. (Перекл., пер. вступ. ст. і примеч. Б. А. Ларина. Л., 1937).

но-мовних джерел в їх історії кожного із слов'янських народів. Не випадково тому в московському виданні цієї граматики 1648 р. були зроблені зміни для наближення її форм до живої російської мови, наприклад, замість укр. сносъ (сносі) поставлено рос. снохъ (снохе); укр. отци — рос. отцъ; укр. прочтѣте — рос. прочтете та ін.

Для української мови XVII ст. в її широкому діапазоні — від традиційної книжності і до народно-розмовного просторіччя — створює граматику 1643, 1645 рр. український студент Паризького університету — Сорбонни — Іван Ужєвич (опублікована Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР у 1970 р., до видання підготували І. К. Білодід та Є. М. Кудрицький). Розпочинається «Граматыка словенская» Івана Ужєвича з характеристики слов'янських азбук, зразків уставного та скорописного письма, далі йдуть коментарі до літер (звуків) і два великі розділи — про частини мови і синтаксис; закінчується епіграмою на книгу і двома гімнами. Праця І. Ужєвича — це фактично перша граMATИКА власне української літературної мови XVI—XVII ст., написана на «рівні тодішніх філологічних знань слов'янського і європейського світу»¹.

У XVII—XVIII ст. були видані і такі граматики, як граMATИКА Х. Штала для північноєстонського діалекту (1637), граMATИКА І. Гутслафа для південноєстонського діалекту (1648), граMATИКА єстонської мови А. Торхелле (1732), литовська граMATИКА 1653 р. Д. Клейна, латиська граMATИКА 1685 р. Адольфі, якщо не зважати на не зовсім вдалу спробу граMATИКИ 1644 р. Рехехузена; граMATИКА 1799 р. давньовірменської мови Мікаела Чамгяна та ін.

Великим здобутком мовознавчої науки другої половина XVIII ст. є «Российская грамматика» 1755 р. Михайла Ломоносова (1711—1765). В той час, коли за спостереженнями Г. Лудольфа росіяни тільки говорять по-російськи, пишуть же по-слов'янськи, філологічна діяльність Михайла Ломоносова, як і Василя Тредіакова ського (1703—1769) та Олександра Сумарокова (1717—1777), сприяла збереженню своєрідностей формованої національної російської мови і відкривала неосяжні простори розвитку її писемної форми.

«Російська граMATИКА» М. Ломоносова складається із шести розділів — «наставлений»: 1) загальні проблеми граMATИКИ; 2) фонетика; 3) орфографія; 4) словотвір; 5) словозміна (іменників, прикметників, числівників, типи дієвідмін; характеристика інших частин мови); 6) синтаксис. Свою граMATИКУ М. Ломоносов будує не за схемами логічних граMATИК XVII—XVIII ст., як і не за зразками античних граMATИК. Його метод суто емпіричний, він іде від фактів живого мовлення, апріорним схемам протиставляє повсякденне вживання мови. Для того, щоб визначити будь-яке граMATИчне правило, М. Ломоносов прибирає багатий фактичний матеріал і лише на підставі його вивчення робить узагальнення. Саме такий метод досліджування граMATИчної

будови російської мови дозволив М. Ломоносову правильніше, точніше у порівнянні з В. Тредіаковським та О. Сумароковим визначити основні тенденції формування й розвитку нової літературної російської мови на живому народному ґрунті, дозволив виявити специфічні особливості російської мови у порівнянні з іншими мовами і передусім із мовою старослов'янською, дозволив звести в струнку систему норми нової російської літературної мови і закріпити їх у своїй поетичній практиці. М. Ломоносову були, безперечно, відомі і античні та тогочасні західноєвропейські теорії стилів, і праці київських учених, зокрема характеристика трьох стилів у праці Феофана Прокоповича «De arte rethorica» (1706)¹, але своїм вченням про три стилі в російській літературній мові XVIII ст. М. Ломоносов, визначивши в ній співвідношення власне російських, історично-традиційних церковнослов'янських та іншомовних структурних елементів, відкрив для неї шляхи її дальшого стилістичного шліфування, удосконалення, збагачення.

У § 112 «Российской грамматики» М. Ломоносов говорить про три «голові російські діалекти» — 1) московський, 2) поморський і 3) український. Два перших охоплюють центральні та північні говори російської мови. М. Ломоносов знав, що третій встановлений ним діалект відмінний від двох перших, але він тоді ще не міг знати, що це окрема самостійна мова українського народу². М. Ломоносов у своїх лінгвістичних студіях ставить і такі загальнотеоретичні проблеми, як розмежування споріднених і неспоріднених мов, проблему взаємозв'язків мови, мислення і дійсності, підкреслюючи, зокрема, суспільне значення мови, її роль у прогресі, розвитку людського суспільства.

ВИНИКНЕННЯ ІСТОРИЧНОГО МОВОЗНАВСТВА І ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВ

§ 12. Передвісники порівняльно-історичного мовознавства. Новий етап в історії науки про мову починається з першої чверті XIX ст., коли мовознавство остаточно відмежується від філології і цілком перетворюється на окрему, самостійну галузь людських знань зі своїми об'єктом та завданнями, теорією та методами досліджування. Вирішальну роль у виформуванні мовознавства в окрему галузь людських знань відіграли два чинники: а) пробудження національного життя і національних рухів у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин, б) відкриття порівняльно-історичного методу досліджування мов, що дозволяв розглядати мовні явища у процесі виникнення їх, становлення і розвитку, а кожну мову — в її історично-генетичних взаємозв'язках з усіма спорідненими між собою мовами.

Проблемами спорідненості мов, якщо не зважати на самотню, із своєрідною історичною долею розвідку XI ст. Махмуда аль

¹ Білодід І. К. Вчення М. В. Ломоносова про три стилі і його значення в історії російської і української літературних мов. К., 1961, с. 10—18.

² Кузнецов П. С. У истоков русской грамматической мысли. М., 1958, с. 44—45.

¹ Вступ ст. до видання пам'ятки.— Білодід І. К., Кудрицький Є. М. Іван Ужєвич і його граMATИКА. К.: Вид-во АН УРСР, 1970, с. XXVII.

Кашгарі цікавилися вже в XIV ст., починаючи з епохи Відродження. Данте А. у незакінченій праці «De vulgari eloquentia» («Про народне красномовство»), написаній незадовго до 1305 р., французьку, провансальську та італійську мови вже об'єднав в групу романських мов. У 1538 р. виходить робота Г. Постеллуса (1510—1581) під назвою «De affinitate linguarum» («Про спорідненість мов»), у якій висловлювалися загальні міркування про класифікацію мов за їх походженням. Чеський граматист Ян Благослав у праці 1571 р. писав, що «слов'янську мову вважають за загальне і, відповідно до цього, ділять її на чехів, поляків, хорватів і Русь»¹. Адам Богорич у праці 1584 р. висловив впевненість, що з його латино-ловінської граматичної науки виявляється спорідненість між мовами московитів, русинів, поляків, богемів, лузаїтів (лужичан) та далматів і кроатів.

Серйозна спроба класифікувати європейські мови припадає вже на кінець XVI ст.: Й. Ю. Скалігер «Розвідка про мови європейців» (1559), Е. Гішар «Етимологічна гармонія мов» (1606), Російська граматика Г. Лудольфа (1696).

Литовський учений Міколас Літуанус у книжці «De moribus litvanorum, tartarorum etc.» звернув увагу на спорідненість литовської та латинської мов і на доказ навів до ста схожих слів литовської та латинської мов. Чимало мов зіставляє французький філолог Клод Дюре Бурбонне у своїй праці «Trésor de l'histoire des langues de cest univers» («Скарби історії мов світу», 1619).

У «Граматичі слов'янській» 1643 р. І. Ужєвич дає вже чимало спостережень, якими автор окреслює граматико-стилістичні особливості мови своєї граматички у порівнянні не тільки з латинською, але й церковнослов'янською (sacra lingua slavonica), принагідно з мовою поляків, русинів, іноді з мовою богемів, моравів, далматів тощо.

Ширшу класифікацію, хоч у багатьох моментах і неточну, а то й фантастичну, але з виразним поняттям споріднених мов, подає 1646 р. Г. В. Лейбніц. Усі відомі йому мови він поділяє на дві групи: а) арамейську (семітські мови) і б) яфетичну, до якої належать, на його думку, дві підгрупи: скіфська (фінські, тюркські, монгольські та слов'янські) і кельтська (кельтські та інші європейські).

Велику роботу над вивченням найдавніших пам'яток англійської і близько споріднених їй мов — фризської, нідерландської, німецької, скандинавських і готської здійснив видавець «Срібного кодексу» Франциск Юніус (1589—1677). Продовжив цю працю Джордж Хікс (1642—1715), опублікувавши готську і англосаксонську граматику і «Thesaurus» — звід різноманітних відомостей про давніші етапи розвитку англійської та інших споріднених їй мов.

У XVIII ст. голландець Ламберт Тен-Кате (1674—1731) у праці «Вступ до вивчення благородної частини нижньонімецької мови» (1723) встановив спорідненість готської, німецької, голландської, англійської та ісландської мов.

Полоненого під Полтавою шведа Філіппа-Іоганна Стреленберга (1676—1750) було відряджено до Сибіру для вивчення народів і їхніх мов. Повернувшись на батьківщину, він видав у складі свого твору про Росію порівняльні таблиці мов Північної Європи, Сибіру і Північного Кавказу (1731), поділивши ці мови на 6 класів: 1) мови фінно-угорські; 2) мови північних тюркських народів; 3) мови самоїдські; 4) монгольські, маньчжурські, тибетська мови; 5) тунгуські та палеоазіатські мови; 6) гірські мови Кавказу.

Ф. Рухіч у своєму «Litauisch-deutsches und deutsch-litauisches Lexikon» («Литовсько-німецький і німецько-литовський словник», 1747) вказав на спорідненість литовської, латиської і пруської мов.

Багато уваги проблемі спорідненості мов приділяв М. Ломоносов. На його думку, слов'янські мови — це російська, польська, болгарська, сербська, чеська, словацька, вєнедська (лужицька) та ще моравська (старослов'янська), причому російська мова ближча до болгарської, південнослов'янських, аніж до польської; слов'янські мови споріднені з балтійськими, як про це свідчить не тільки словник, а й граматичні ознаки; на аналізі числівників першого десятка М. Ломоносов окреслює поняття споріднених мов (російська, грецька, латинська, німецька) і мов неспоріднених (фінська, мексиканська, готентотська, китайська); спорідненість мов М. Ломоносов розумів як походження близьких за словниковим складом і граматичною будовою мов від єдиного спільного джерела, як наприклад, утворення балтійських і слов'янських мов або мов угро-фінських.

За словами Петра Кузнецова, Ломоносов «визначив наперед те, що стало надбанням зарубіжної науки лише наприкінці XVIII — на початку XIX ст., а саме він визначив спорідненість основних мов індоєвропейської сім'ї, на матеріалі якої і втворений був у першу чергу порівняльно-історичний метод (тільки без індійської частини), встановив сім'ю за кілька десятиріч до того, як споріднені відношення всередині цієї сім'ї були вказані Джонсом, і більш, ніж за півстоліття до того, як ці зв'язки обґрунтував Бопп. Слід до того ж зауважити, що ні Джонс, ні Бопп у першому виданні своєї порівняльної граматики не включали слов'янські мови до індоєвропейської сім'ї»¹. А тим часом уже в 1791—1792 рр. перші основи систематичного порівняльного досліджування слов'янських мов закладає чеський мовознавець Йосиф Добровський, поділяючи слов'янські мови на дві групи — західнослов'янські та східно- і південнослов'янські мови.

Величезний фактичний матеріал для обізнаності з численністю, різноманітністю мов і можливостей встановлення схожості і відмінностей у межах одних і тих же слів давали й спроби каталогізації мов, порівняльні словники всіх мов і нарід П. Паллава, Ерваса-і-Пандуро, І. Аделунга та І. Фатера. Ервас один із перших також наголошував на потребі вивчення саме граматичної будови для доведення спорідненості мов, а угорський мовознавець Самуїл Дьярматі видає навіть книгу «Affinitas linguae hunc-

¹ Кузнецов П. С. У истоков русской грамматической мысли. М., 1958, с. 50—51.

¹ Ягич В. История славянской филологии, т. I, с. 341.

gicae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata» («Спорідненість мови угорської з мовами фінського походження, граматично доведена», Геттінген, 1799).

Так поступово, крок за кроком, ученими різних країн створювався ґрунт для виформування історичного мовознавства і порівняльно-історичного методу досліджування мов. Особливу роль у цьому процесі відіграло ознайомлення європейських учених із літературною мовою стародавньої Індії — санскритом.

І в період середньовіччя, і в епоху Відродження Індія вважалася країною казкоюю, повною чудес, привабливою романтики. Про Індію як країну чудес розповідала повість «Александрія». Оповідання венеціанського купця Марка Поло (XIII ст.) і опис тверського купця Афанасія Никітіна (XV ст.) не розвіяли легенд про «країну золота і білих слонів».

Стародавньою мовою Індії вперше зацікавився в XVI ст. італійський мандрівник Філіппо Сассеті. Пробувши в Індії п'ять років (1583—1588), він в одному з своїх листів з Індії повідомив про різку генетичну подібність числівників латинської, санскритської та італійської мови (лат. duo, tres, quattuor, quinque, sex, septem, octo, novem, decem, санскр. dvau, trānas, čatur, pañca, šaš, sapta, aštā, pāva, dāca). Та наукових висновків із цього повідомлення не було зроблено.

Із XVII ст. в Індію починають проникати європейські колонізатори, у XVIII ст. Англія і Франція ведуть в Індії завойовницькі війни. Відтоді й починається докладне вивчення санскритської мови європейцями. З кінця XVIII ст. з'являються перші видання граматики санскриту, перевидуються санскритські словники, публікуються давньоіндійські тексти, відроджуються думки про спорідненість санскриту з європейськими мовами.

Французький священник Керду (Goeurdoux) 1767 р. подає до Французької Академії доповідь про спорідненість індоєвропейських мов, у якій вказує на схожість латинської і санскритської мов і висловлює здогад, що виникли вони від однієї мови, яка вже не існує. Доповідь залишена була без уваги і опублікована лише 1808 р.

Ще далі пішов англійський сходознавець і юрист Ульям Джонз (1746—1794), який багато років працював в Індії, переклав англійською мовою кілька видатних творів давньоіндійської літератури, заснував у Калькутті інститут східних культур, видання журналу «Asiatic Researches» («Азійські дослідження»). У першому томі цього журналу була опублікована промова У. Джонза «Азійські дослідження», де він декларативно проголосив, що санскритська, грецька, латинська, германські, кельтські та іранські мови становлять собою єдину сім'ю мов, що походять усі ці мови з єдиного джерела, можливо, вже втраченого, що схожість у коренях дієслів і в граматичних формах цих мов не може бути випадком випадковості.

Під впливом ідей У. Джонза австрійський монах Паулін Санто Бартоломео (Іоганн Філіпп Вездін), що прожив в Індії з 1776 по 1789 р. і уклав дві санскритські граматики і словник, написав книжку «Dissertatio de antiquitate et affinitate linguarum

sendicae, sanscritanitae et germanicae» («Трактат про давність і спорідненість персидської, санскритської та германської мов», Падуя, 1798).

Слід назвати також першу ґрунтовну граматику санскритської мови Г. Т. Кольбука (1808) і словник — перелік санскритських коренів Ч. Уїлкінса (1815).

Першу спробу зіставлення фактів санскритської мови з фактами слов'янських, латинської, грецької та германських мов опубліковано в Петербурзі 1811 р. під назвою «О сходстве санскритского языка с русским» (без прізвища автора).

Поширенню ідей спорідненості індоєвропейських мов і пробудженню спеціального інтересу до вивчення санскритської мови сприяла видана 1808 р. книжка Фрідріха Шлегеля (1772—1829) «Über die Sprache und die Weisheit der Indier» («Про мову і мудрість індійців»). У цьому творі автор, наголошуючи на вагомості для дослідження проблем генеалогії мов словника і особливо граматичної будови мов, вперше вводить у вжиток термін «порівняльна граматика» і обстоює думку, нібито латинська, грецька, германські та іранські мови не тільки споріднені з санскритською мовою, а й беруть з неї початок.

На підставі порівняння мов, проголошеного У. Джонзом, Ф. Шлегель зіставляє санскрит не тільки з грецькою та латинською, а й з мовами тюркськими і доходить кількох висновків: по-перше, всі мови можна поділити на два типи — флексивні та афіксуєчі; по-друге, будь-яка мова народжується і лишається в стані одного й того ж типу; по-третє, флексивним мовам, мовам «органічним» властиві «багатство, міцність і довговічність», а мовам афіксуєчим, «неорганічним» — «із самого початку не вистачає живого розвитку», їм властиві «бідність, убогість, штучність».

Фактичний мовний матеріал на такі висновки романтика Ф. Шлегеля не уповноважував. Проти цих висновків заперечували вже його сучасники, а трохи пізніше брат Ф. Шлегеля — Август-Вільгельм Шлегель (1767—1845) у «Нотатках про провансальську мову і літературу» (1818) називає вже три типи мов — флексивний, афіксуєчий і аморфний, причому в межах мов флексивних він визначає ще мови синтетичної та аналітичної будови. Проте й ці уточнення викличуть згодом істотні заперечення.

Ознайомлення європейських учених із санскритом теж проклало, як бачимо, шлях до створення історичного мовознавства та порівняльно-історичного методу дослідження мов. По-перше, тим, що до наявного величезного мовного матеріалу долучало мову з тривалою книжною традицією і з прозорою для індоєвропейських мов будовою, і, по-друге, тим, що виникала реальна можливість конкретно обізнатися з великими надбаннями високорозвиненої науки про мову стародавньої Індії.

На початку XIX ст. своєрідним підсумком загальнолінгвістичних досліджень у галузі філософії мови і її граматичного вчення є праці А. Ф. Бернарді (1769—1820): «Вчення про мову» (1801—1803) і «Початкові основи монознавства» (1805), в яких підсумовано наукові

лінгвістичні дослідження мови минулого цілого періоду, після якого починається вже нова епоха в розвитку мовознавства¹.

Бернарді встановлює склад науки про мову, який багато в чому стає традиційним для лінгвістики ХІХ ст. Він виділяє такі лінгвістичні дисципліни: фонетику, етимологію, слововивід, морфологію, словосполучення (вчення про сполучення і керування слів) та синтаксис. Цей лінгвіст устанавлює два основні аспекти у вивченні мови: історичний і філософський. У відповідності з історичним принципом мова, виникнення якої зумовлене потребами розуму, розвивається за обов'язковими законами, але цілком несвідомо. На його погляд, мова, досягнувши свого розвитку, вступає на шлях регресу. Він вважає, що філософський аспект у вивченні мови має справу з мовою як завершеним продуктом. Це й є головний аспект у вивченні мови... «Мовознавство, або філософська граматики,— пише Бернарді,— є наука про абсолютні форми мови». Весь виклад мовознавчих думок веде Бернарді від найпростіших елементів до все більш складних одиниць мови. Його вивчення мови починається з букв, ототожнюваних ним із звуками: «Кожний чітко звучний елемент у мові називається буквою...» У мові розмежовуються слова-основи і слова-корені. Слова-основи мають чисті (без позначення відношень) значення. Слова-корені — ті ж слова-основи, але складаються із абсолютно простого складу (тобто простого приголосного і простого голосного). Обидві ці категорії слів спочатку розділялися на такі, що позначали матерію і позначали відношення. Злиття їх і дало нинішні типи слів. При визначанні частин мови Бернарді базується на логічній основі, співставляючи їх із категоріями суб'єкта, предиката і зв'язки. Комбінуючи цю логічну класифікацію з граматичною, він виділяє ще частки, які підпорядковує основним частинам мови (так категорії суб'єкта підпорядковані частки — артикль і прийменники). Як свідчать самі Ф. Бопп і В. Гумбольдт, роботи Бернарді мали на них великий вплив.

Отже, у кінці ХVІІІ—на початку ХІХ ст. було вже накопичено величезний фактичний мовний матеріал, що наочно засвідчував спорідненість окремих мов і навіть груп мов між собою, і вже висловлено було чимало здогадів для пояснення споріднення індоєвропейських, семітських, тюркських, угро-фінських мов. Потрібно було якось згрупувати, систематизувати вже відомі факти, явища спорідненості мов, призбирувати новий фактичний матеріал для доведення здебільшого декларативно проголошуваних тверджень про спорідненість окремих мов, груп мов між собою, створити нові засоби, способи, прийоми досліджування споріднених мов з метою відтворення історії їх не тільки в найближчий, зафіксований пам'ятками період, а і в незадокументований період існування й розвитку їх. Такі завдання й поставили перед собою основоположники порівняльно-історичного мовознавства, як почало воно називатися за своїм провідним методом,— німецький учений Франц Бопп, датський учений Расмус Раск, німецький учений Якоб Грімм і російський учений Олександр Востоков.

¹ Див.: Звегинцев В. А. Хрестоматія по історії язукознавства ХІХ—ХХ вв. М.: Учпедгиз, 1956, с. 23 і далі.

§ 13. Франц Бопп (Franz Bopp, 1791—1867). Перша наукова праця Ф. Боппа була видана 1816 р. у Франкфурті-на-Майні під назвою «Über das Conjugationssystem der Sanscritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache, nebst Episoden des Ramajan und Mahabharat in genauen metrischen Übersetzungen aus dem Originaltexte und einigen Abschnitten aus den Veda's» («Про систему санскритської дієвідміни в порівнянні з дієвідміною грецької, латинської, перської і германської мов, з епізодами з Рамаїяні і Махабхарати в точному метричному перекладі з оригінального тексту і з деякими уривками з Вед»). Книжка ця складається, отже, з тексту розвідки (стор. 1—158) і перекладів із санскриту (стор. 159—312); 1819 р. вийшло її доповнене англійське видання. Основним об'єктом пошуків автора цієї розвідки є граматичні форми дієслів санскритської та інших індоєвропейських мов; зіставлення, порівняння для нього лише засіб, він прагне пояснити форми, встановити їх тотожність, спорідненість, початковий стан їх будови.

Ця розвідка була пізніше розгорнута на тритомну працю під назвою «Vergleichende Grammatik des Sanscrit. Zend. Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Altslavischen, Gotischen und Deutschen» — «Порівняльна граматики санскритської, зендської, вірменської, грецької, латинської, литовської, старослов'янської, готської і німецької мов» (Берлін, 1-ше вид. 1833—1852; 2-ге вид. 1857—1861; 3-тє вид. 1868—1870 (посмертно). У перекладі французькою мовою, з чудово написаним вступом її видає Мішель Бреаль (1832—1916) вже під назвою «Grammaire comparée des langues indoeuropeennes» «Порівняльна граматики індоєвропейських мов» (1866—1874).

У передмові до своєї праці Ф. Бопп писав: «У цій праці я маю намір дати порівняльний, що зіставляє все споріднене, опис організму названих у заголовку мов, дослідження їх фізичних і механічних законів і походження форм, що позначають граматичні відношення. Ми не торкаємося тільки таємниці коренів або принципів найменування первісних понять тими чи іншими звуками... Але крім того ми прагнемо простежити мову в її утворенні і розвитку... В більшості випадків первинне значення, а разом з тим і походження граматичних форм з'ясовуються самі по собі через розширення нашого лінгвістичного кругозору шляхом простого зіставлення споріднених за походженням явищ, які протягом тисячоліть були розділені один з одним, але все ще зберігають в собі незаперечні риси колишньої спільності»¹.

І справді, почавши свій аналіз із порівняння санскритської дієвідміни з дієвідміною грецької, латинської, перської та германської мов, Ф. Бопп увесь час поширює коло досліджуваних індоєвропейських мов: у зв'язку з розшифруванням авестійської мови він замінює новоперську мову її архаїчнішим різновидом мовою — Авести (зенд), для найчіткішого розмежування фактів германських мов виділяє готську мову і мову німецьку; поява литовських граматик дала йому змогу використати фактичні матеріали литовської мови; у другому

¹ Звегинцев В. А. Хрестоматія по історії язукознавства ХІХ—ХХ вв., с. 30—31.

томі першого видання (1835) додано матеріали старослов'янської мови — а в другому виданні — і мови вірменської; давньопруської і албанської мовам він присвячує окремі статті; не залишає поза увагою і мов кельтських, тобто охоплює майже всі відомі в той час індоєвропейські мови. Більше того, він зараховував до індоєвропейських мов і мови малайсько-полінезійські та мови південного Кавказу, які до індоєвропейської сім'ї мов не належали.

З другого боку, Ф. Бопп не обмежився лише аналізом дієвідмінювання споріднених індоєвропейських мов. Перший том його праці охоплював розділи — «Система письмен і звуків», «Про корені», «Утворення відмінків»; другий том — «Прикметники», «Числівники», «Займенники», «Займенникові прислівники», перша половина розділу «Дієслово»; третій том — «Дієслово» (закінчення), «Словотвір». Фонетику Ф. Бопп в окремий розділ порівняльного вивчення індоєвропейських мов ще не виділяв, фізичні та механічні закони, про які він згадує і під якими розуміє звукові закони і співвідношення голосних та приголосних звуків, спеціальної уваги його не привертають, як не приваблюють його і проблеми вживання граматичних форм та проблеми будови речення. Об'єкт його наукових інтересів — це майже виключно морфологія, а в межах морфології — словозміна (деклинація та кон'югація). Основне завдання дослідження морфології — відтворення первинного значення складових елементів флексивного слова, відшукання їх першоджерел, висвітлення походження індоєвропейських флексивних форм.

В аналізі граматичних форм Ф. Бопп виходить із традиційної формули формальнологічної граматики: суб'єкт, зв'язка, предикат. На його думку, не тільки речення, а й дієслівна форма має тричленну будову і відповідає основним елементам логічного судження; у будь-якій дієслівній формі він убачав результат поєднання предикативного елемента з речовим значенням із тією чи іншою формою допоміжного дієслова (зв'язки) «бути». Дієсловом у вузькому розумінні цього слова він вважав лише зв'язку — лат. *esse* (санскритський дієслівний корінь *as-*). Так, наприклад, у сигматичних аористних формах санскр. *adiksam* (*adiksam*), грецьк. *ἔδειξα* (*ἔδειξα*) я показав, лат. *dixi* (*dixi*) я сказав та ін. суфікс *-s* становить собою, на його думку, допоміжне дієслово «бути» (санскр. *as-* лат. *es-*), що втратило самостійне значення і приєдналося до предикативного елемента — дієслівного кореня *dik-* (грецьк. *δειξ*) показувати.

На думку Ф. Боппа, всі слова в найдавніші часи можуть бути зведені до односкладових дієслівних коренів і коренів займенникових. Від дієслівних коренів, таких, як *as-* бути, *tap-* розтягати, утворилися дієслова та імена; від займенникових коренів, таких, як *ta*, *ma* — займенники, прийменники, сполучники, частки. До утворених у такий спосіб слів додавалися вже закінчення (флексії), що за своїм походженням є самостійними словами (здебільшого займенники). Так, особові закінчення дієслів, напр., санскр. *āsmi*, грецьк. *εἰμι* (← *εσμι*), лит. *esmi*, старосл. *jesmь* мають у своєму складі дієслівний корінь *as-*, *es-* і форму займенника першої особи однини; давні форми іменників типу санскр. *sūpus*, лит. *medūs*, лат. *hostis* називного відмінка однини

складалися з кореня (основи) і видозміненого вказівного займенника *sa* цей; у формі латинського імперфекта (*leg-ē-bam* я читав) суфікс *-ba-* утворився з форми суплетивного дієслова *esse* (корінь *bhū-*, пор. старосл. БЪТИ).

Ф. Бопп висловив припущення, що не тільки дієслово «бути», а й інші допоміжні дієслова могли брати участь в утворенні дієслівних форм. Пор., наприклад, спосіб утворення латинської форми майбутнього часу типу *cantabo* — співатиму і *cantare habeo*; пор. ще сербохорватське — *ћу носити*, болгарське — ще нося, укр. — носитиму та ін.

Так Ф. Бопп приходив до висновку, що індоєвропейські мови виникли шляхом аглютинації, тобто шляхом склеювання, поєднання рівних елементів для творення граматичних форм слів. Та не все в теорії аглютинації є науково обгрунтованим, переконливим, хоч ще менш обгрунтованою була трохи загадково сформульована теза Ф. Шлегеля про внутрішні зміни кореня як єдине джерело походження флексії або ж думка Карла Фердинанда Беккера — автора праці «*Organismus der Sprache*» («Організм мови», 1827) про те, нібито не флексії утворилися із службових слів, а, навпаки, службові слова (і, передусім, займенники) виділилися із складу колись єдиного, неподільного слова.

Історична заслуга Ф. Боппа полягала не в розв'язанні того завдання, яке він сам вважав основною метою своєї наукової діяльності, а в тому, що він на величезному фактичному матеріалі з граматичної будови всіх груп індоєвропейських мов довів їхню цілісну єдність, спорідненість, спільність походження, що шляхом порівняння можна виділити, встановити генетично спільні елементи граматичної будови індоєвропейських мов, що метод порівняння споріднених мов між собою дозволяє факти, явища однієї мови пояснювати з допомогою фактів, явищ іншої мови і відкриває, отже, нові обрії, перспективи їх наукового вивчення.

Констатувавши, що саме Ф. Бопп створив порівняльну граматику індоєвропейських мов, Антуан Мейє зауважував: «Після Боппа залишалось суворо простежити розвиток кожної мови, побудувати історичну фонетику, теорію вживання форм і теорію речення, встановити строгі закони і особливо усунути умоглядні висновки про походження форм, у чому Бопп є прихильником старих ідей і аж ніяк не основоположником нового вчення»¹.

Можна заперечувати, спростовувати, відкидати окремі думки Ф. Боппа. Можна виявляти, відзначати неточність і застарілість фактичного матеріалу в його працях. Але слід і пам'ятати чудову оцінку наукової діяльності Ф. Боппа, яку дав їй у своїх лекціях із порівняльного мовознавства 1883 і 1901 рр. Пилип Фортунатов: «Успіхи, зроблені наукою після Боппа у порівняльному дослідженні індоєвропейських мов, такі, що лінгвістичні праці самого Боппа становлять у наш час головним чином історичний інтерес, а цей інтерес, це значення вони

¹ Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.; Л., 1938, с. 451.

назавжди зберігають, бо на їх основі створювалися всі роботи з порівняльного вивчення індоєвропейських мов»¹

§ 14. **Расмус Раск.** (Rasmus Rask, 1787—1832). Уже в передмові до першої своєї друкованої праці 1811 р. «Підручник з ісландської або давньопівнічної мови» Р. Раск, відкидаючи формальнологічну граматику і визначаючи нові завдання граматичних досліджень, вважав, що завдання граматики — не давати вказівки, як потрібно утворювати слова, а описувати, як слова утворюються і змінюються.

У 1814 році Р. Раск пише, а в 1818 р. публікує датською мовою свою основну працю «Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandiske Sprogs Oprindelse» («Дослідження в галузі давньопівнічної мови, або походження ісландської мови», Копенгаген, 1818); друга її частина була перекладена (не зовсім точно і вправно) німецькою мовою і опублікована в «Порівняльних таблицях основних європейських мов» І. Фатера під заголовком «Про фракійський клас мов» («Über die thrakische Sprachklasse», Halle, 1822). На самому початку цієї праці Р. Раск вказує на виключне значення мови для історії, походження кожного народу, її надзвичайну стійкість. «Релігійні вірування, звичаї і традиції народів, їхні громадські інститути в давні часи — все те, що ми знаємо про них, — у кращому разі можуть дати нам лише натяк на споріднені відношення і походження цих народів... Але кожний засіб пізнання походження народів та споріднених зв'язків їх у сивій давнині, коли історія покидає нас, не є таким, як мова. Протягом одного людського покоління народ може змінити свої вірування, традиції, встановлені звичаї, закони та інститути, може піднятися до певного ступеня освіченості або повернутися до грубості та нещастя, але мова за всіх цих змін продовжує зберігатися, якщо не в своєму первісному вигляді, то в усякому разі в такому стані, який дозволяє узнавати її протягом цілих тисячоліть»².

Складається мова з двох частин, сторін: окремі слова, матерія мови (лексика), без якої мова взагалі не існує, і різноманітні форми і зв'язки, зміни цих форм і способи зв'язку, або лад мови (граматика), без яких народ не може говорити, то й сама мова не може бути створена. І щоб правильно судити про спорідненість, давність тощо порівнюваних між собою мов, потрібно зважати на обидві сторони мови і особливо не забувати про граматику, бо ж досвід показує, що лексичні відповідності найбільшою мірою ненадійні: при зносінах народів між собою неймовірно велике число слів переходить з однієї мови в іншу, незалежно від характеру походження і типів цих мов. Граматичні ж відповідності є далеко надійнішими ознаками спорідненості або спільності походження, бо ж відомо, що мова, яка змішується з іншою, надзвичайно рідко або, вірніше, ніколи не засвоює форм відмінювання і дієвідмінювання іншої мови, а, навпаки, швидше втрачає свої власні. Англійська мова не запозичила форм відмінювання і дієвідмінювання із скандинавської чи французької, а, навпаки, втратила

¹ Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение /Общий курс — Избр. труды. М., 1956. Т. 1, с. 46.

² Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв., с. 36.

чимало давніх англосаксонських флексій. Так само ні датська мова не засвоїла німецьких закінчень, ні іспанська — готських чи арабських.

Та для визначення спорідненості мов досить вагомими можуть бути не тільки форми відмінювання й дієвідмінювання, а й свідчення лексики, якщо вона розглядається розчленовано: «Мова, якою б змішаною вона не була, належить разом з іншими до однієї групи мов, коли найістотніші, матеріальні, необхідні та первинні слова, що становлять основу мови, є у них спільними»¹, коли щонайперші і найнеобхідніші слова, які позначають елементарні предмети думки, є у них ідентичними.

Окреслюючи цей спільний для споріднених мов основний лексичний фонд, Р. Раск звертає увагу і на те, що слова цього фонду надзвичайно стійкі, що, скажімо, займенники і числівники при змішуванні з іншими неоднорідними мовами зникають найостаннішими, і на те, як слова можуть змінювати своє значення, зупинився на збереженні у латинській мові слова *hostis* із первісним значенням «чужинець, ворог» і зміні цього значення в російському «гость», польському *gość* і т. д., і на характеристиці розрізнявальних ознак слів споконвічних (успадкованих) і запозичених, і на потребі при морфологічному членуванні слів і порівнюванні їх між собою не розкладати самий корінь і не порушувати його.

Залучення словникових свідчень для доведення спорідненості мов вводить Р. Раска до формулювання одного з найважливіших понять порівняльного мовознавства, або компаративістики, — до поняття регулярних звукових відповідностей, до потреби встановлення буквених переходів, тобто закономірних звукових відповідностей в однокореневих словах і формах споріднених мов. Коли у двох мовах є відповідності саме в словах такого роду і в такій кількості, що можуть бути виведені правила буквених (-звукових) переходів з однієї мови в іншу, тоді між цими мовами є близькі споріднені зв'язки; особливо коли спостерігаються відповідності у формах і будові мови.

Такими є, наприклад, відповідності у грецьких та латинських словах типу: грецьк. *μητηρ* — лат. *māter* *мати*, грецьк. *πατήρ* — лат. *pater* *бук* та ін. Таким же є і вперше встановлений Р. Раском закон пересування приголосних у германських мовах типу *p, t, k—f, þ, h* (лат. *pater* — давньоісл. *faðir* *отець*, лат. *tu* — давньоісл. *þu* *ти*, лат. *cornu* — давньоісл. *horn* *ріг*), *d, g—t, k* (лат. *duo* — давньоісл. *tvær*, лат. *genu* — давньоісл. *kne* *коліно*), *hh, dh, gh—b, d, g* (грецьк. *φέρω* — давньоісл. *bera* *несу*, грецьк. *θύρα* — давньоісл. *dygg* *двері*, грецьк. *χολη* — давньоісл. *gall* *жовч*).

Такі факти, явища, міркування, порівняння вели Р. Раска до потреби доведення співвідношення між різними мовами, спорідненості та ступеня спорідненості мов, їх джерел.

Розв'язуючи цю проблему, Р. Раск послідовно порівнює ісландську мову з гренландською, баскською, фінською, лапландською

¹ Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв., с. 37—38.

і кельтською мовами і доходить висновку, що всі мови (крім кельтських, які він пізніше приєднав до індоєвропейських) не споріднені з ісландською і жодна з них не може бути джерелом ні для ісландської, ні для скандинавських та германських мов взагалі.

Аналіз же споріднених з ісландською інших мов Р. Раск буде за ступенем їхньої спорідненості. Поставивши ісландську мову в центрі досліджуваних мов, він зіставляє її спочатку з норвезькою, далі ці дві мови з шведською і датською, далі всі ці скандинавські мови з іншими германськими мовами, далі — германські мови з литовською і слов'янською і, нарешті, германські, балтійські та слов'янські мови — з мовами грецькою та латинською.

Аналізуючи взаємозв'язки між литовською і слов'янською мовами, Р. Раск уперше правильно визначає балтійські мови як окрему, самостійну галузь індоєвропейських мов, вказує на істотні відповідності між слов'янськими, балтійськими та германськими мовами, які можна пояснити тільки тим, що всі ці мови походять із єдиного спільного джерела.

Таким джерелом, на думку Р. Раска, є «давньофракійська» мова, власне, не мова стародавньої Фракії, а невідома, вимерла мова доісторичних часів південно-східної Європи. Оскільки ж латинська і особливо грецька мови є найдавнішими і єдиними спадкоємцями «давньофракійської» мови, то саме вони й повинні розглядатися як джерело всіх германських, балтійських та слов'янських мов.

На жаль, Р. Раск надто вже рішуче ототожнював «давньофракійську» мову з відомою з античних пам'яток давньогрецькою мовою і в такому вигляді й розглядав її як центр системи європейських мов. Що ж до мов азійських, таких, як індійські та іранські, то вони, на думку Р. Раска, якщо і споріднені з ісландською мовою, то спорідненість ця дуже далека і йде через мови «фракійські», тобто грецьку і латинську.

Можна, звичайно, пожалкувати, що Р. Раск, навіть побувавши під час мандрівки 1816—1823 рр. по Азії і в Індії, до об'єкту своїх досліджень не залучив санскритської мови, але своїми розвідками він фактично довів, що порівняльно-історичні студії можуть будуватися на матеріалі й окремих груп європейських мов, а пізніші мовознавчі пошуки показали, що деякими своїми рисами давньогрецька мова є навіть архаїчніша від санскриту.

§ 15. Якоб Грімм (Jacob Grimm, 1785—1863). Якоб Грімм та його брат Вільгельм Грімм (1786—1859) відомі всім як збирачі та видавці фольклору. Казки братів Грімм користуються великою популярністю у багатьох народів світу. Проте Я. Грімм відомий також і як автор чотиритомної праці «Deutsche Grammatik» — «Німецька граматики» (1819—1837) та праці «Geschichte der deutschen Sprache» («Історія німецької мови», 1848, 2-ге вид. 1853, 3-тє посмертне вид. 1867). Я. Грімм розпочав і укладання академічного словника німецької мови з наміром охопити, зареєструвати словниковий запас німецької мови від Мартіна Лютера до Йоганна Гете. Перший том цього словника вийшов 1854 р., останній — 1860 року.

За словами Я. Грімма, «з усіх людських винаходів, які люди ста-

ранно зберігали і які за традицією передавали один одному, які вони створили відповідно до закладеної в них природи, мова, як здається, є найвеличнішим, найблагодінішим і найневід'ємнішим надбанням. Виникнувши безпосередньо із людського мислення, пристосовуючися до нього, крокуючи поряд із ним, мова стала спільним надбанням і спадщиною всіх людей, без якої вони не можуть обійтися, як не можуть обійтися без повітря, і на яке всі вони мають однакове право...»¹.

«Наша мова — це також наша історія»² і щоб її відтворити, потрібно відмовитися від загальнологічних схем, які заважають спостереженню — душі дослідження, потрібно відмовитися від традиції розгляду живих мов з позицій і через призму грецької та латинської мов, потрібно взяти собі за зразок порівняльну ботаніку та анатомію і старанно вивчати будь-який діалект, бодай навіть найнезначніший і зневажуваний, бо ж у ньому є свої переваги перед великими і найбільш шанованими діалектами та мовами. Тим-то й «Німецька граматики» Я. Грімма, перший том якої вийшов 1819 р., а потім у цілком переробленому виданні 1822 р., — це перший опис цілої групи діалектів (германських), починаючи від найдавніших засвідчених пам'яток форм, опис, що став правити за зразок для всіх наступних розвідок про інші діалекти, які були засвідчені стародавніми пам'ятками. І що особливо характерно, що до кожного із спостережуваних явищ, до кожної, навіть найдрібнішої рисочки досліджуваних германських діалектів Я. Грімм ставиться з якоюсь особливою, своєрідною шанобливістю. І, може, саме ця закоханість у досліджуваний матеріал і дозволила романтикові Я. Грімму так ґрунтовно заглиблюватися в аналіз внутрішньої будови мови.

Ще Р. Раск 1814 р. формулює поняття регулярних звукових відповідностей, зокрема явищ «пересування приголосних» у германських мовах. Датський мовознавець Які в Хорнеман Бредсдорф (1790—1841) у розвідці датською мовою 1821 р. «Om aarsagerne til sprogenes forandringer» («Про причини звукових змін»), чітко розрізняючи букви та звуки і звертаючи увагу й на явища аналогії, також описує стисло перше германське пересування приголосних. Незалежно від Р. Раска і Я. Бредсдорфа Я. Грімм у виданні першого тому своєї «Німецької граматики» 1822 р. також розповідає про виявлене ним «пересування звуків» (Lautverschiebung), що одержало пізніше назву «закону Грімма».

Сутність цього закону, який справедливіше було б назвати «законом Раска — Грімма», хоч останній чіткіше і на більшій кількості прикладів розкрив його, полягає в тому, що система проривних приголосних всіх германських мов пересунулась на один ступінь, а саме: а) індоєвропейським глухим проривним р, t, k у германських мовах відповідають глухі щілинні f, p, p лат. pellis (міх) — гот. піп (шкіра),

¹ Звегинцев В. А. Хрестоматія по історії лінгвістики XIX—XX вв., с. 64.

² Там же, с. 61.

грецьк. *treis* — гот. *þreis* (три), грецьк. *κυῶν* род. *κυνος* (собака) — гот. *hunds* нім. *Hund* (собака); б) індоєвропейським дзвінким придиховим *bh, dh, gh* у германських мовах відповідають дзвінкі проривні придихові: санскр. *bhṛātrā* — гот. *brōþar* (брат), санскр. *madhyas* (середній) — гот. *midjis* (межа); в) індоєвропейським дзвінким проривним *b, d, g* у германських мовах відповідають глухі проривні *p, t, k*: грецьк. *baitē* (плаття пастуха) — гот. *paīda* (одяг), лат. *duo* — гот. *twai* (два), лат. *ager* (поле) — гот. *akrs* (акр).

Цей закон встановлює відповідності між германськими та іншими індоєвропейськими мовами.

Р. Раск та Я. Грімм встановили і друге пересування приголосних, що пов'язане з виявленням фонетичних відмінностей між верхньонімецькими і нижньонімецькими діалектами, між німецькою мовою та іншими германськими мовами: нім. *Tag* (день) — гот. *daga*, англ. *day*, швед. *dag*; нім. *Wasser* (вода) — гот. *wato*, англ. *water*, швед. *watten*; нім. *Zunge* (язик) — гот. *tuggo*, англ. *tongue*, швед. *tunga*.

Фонетичні закони Раска — Грімма, обсяг, характер, хронологія яких будуть неодноразово ще уточнюватися, витлумачуватися, є першим прикладом і першим взірцем фонетичних законів, на пізнанні яких великою мірою ґрунтуються і сучасне мовознавство; вони були результатом тривалого і точного спостереження, старанного вивчення діалектів і виявлення своєрідних рис будови кожної мови.

У своїй праці «Історія німецької мови» серед багатьох проблем Я. Грімм, хоч і трохи прямолінійно, схематично, ставить питання про характер, ступінь спорідненості германських мов з іншими індоєвропейськими мовами. На його думку, германські мови найближче споріднені з литовською (балтійськими) і слов'янською (слов'янськими) мовами. Про це свідчить, наприклад, наявність двох форм відмінювання прикметників, близькість відмінкових флексій, спільність в утворенні деяких груп дієслів і типів словотворення, а також етимологічна тотожність коренів багатьох слів германських, балтійських і слов'янських мов. Спорідненість германських мов з латинською і грецькою мовами є, за Я. Гріммом, більш далекою. Ще дальшими є зв'язки германських мов з мовами кельтськими. Я. Грімм вважав, що прабатьківщиною індоєвропейців була Азія. Кельти та інші європейські народи відірвалися раніше від спільного племені, швидше видозмінили свої мови, а германці та їх східні балтійські та слов'янські сусіди через своє географічне положення більшою мірою зберегли і свої давні споріднені зв'язки.

Однією з незаперечних наукових заслуг Я. Грімма є і створення першої наукової періодизації історії німецької мови. В основу своєї періодизації Я. Грімм поклав історико-фонетичний принцип (характер вокалізму та консонантизму, різноманітні фонетичні зміни і пов'язані з ними морфологічні явища) і, виходячи з таких ознак, виділив три періоди: давньверхньонімецький (*althochdeutsch*) — від появи перших пам'яток (VIII ст.) і до кінця XI ст.; середньверхньонімецький період (*mittelnoch deutsch*) — з XII ст. і до середини XV ст.; ндвоверхньонімецький період (*neuhochdeutsch*) — із середини XV ст. і до нині. Проблема періодизації історії розвитку кожної мови одна з

першочергових і найскладніших проблем і в сучасному мовознавстві. Тим-то спроба періодизації історії німецької мови Я. Грімма зберігає своє наукове значення до наших днів.

Я. Грімму здавалося, що санскритська, zendська, значною мірою латинська і грецька мови характеризуються багатою, привабливою, дивною завершеністю форми, у якій всі лексичні і граматичні складові частини гармонійно поєднуються між собою. В сучасних діалектах Індії, в перській, новогрецькій і романських мовах внутрішня сила і гнучкість флексії здебільшого втрачена, порушена, а частково з допомогою різних допоміжних засобів і відтворена. У мовах германських відбувається той же процес утрати колишньої повнішої досконалості форм, а заміна втраченого здійснюється тим же шляхом. «Якщо порівняти готську мову IV ст. із сучасною німецькою мовою, то там помітимо милозвучність і енергійність, а тут за рахунок їх утрати — у багато разів зросло відпрацьованість мовлення. Всюди давня потужність мови виявляється зменшеною такою ж мірою, якою давні спроможності і засоби заміщені чимось новим, переваги чого також не можна недооцінювати»¹. Так обережно і не в усьому чітко Я. Грімм оцінював поширену в першій половині XIX ст. думку, що ототожнювала редукацію флексії з руйнуванням мови взагалі, багатство і різноманітність флексій — з багатством і ступенем розвитку мови.

§ 16. **Олександр Востоков** (1781—1864). Ще 1802 р. О. Востоков починає працювати над укладанням етимологічного словника старослов'янської мови. У 1809 р. у своєму «Изложении об этимологическом словаре» він повідомляє, що працює над етимологічним порівняльним словником, або глосарієм, словено-російської та інших єдинокореневих з нею мов індоєвропейських, тобто не тільки польської, богемської та інших словенських діалектів, але й німецької, грецької, кельтської з їх діалектами, щоб показати різні ступені спорідненості між усіма мовами і поступове походження та перехід слів з однієї мови в іншу. Варто відзначити, що в той же час О. Востоков чітко розрізняє слова «першокласні» і слова «другокласні». Першу групу складають слова, найнеобхідніші в повсякденному мовному вжитку людей; вони дуже рідко запозичаються. До другої групи належать назви не всім взагалі країнам властиві, а такі, що переходять від одного народу до іншого; звідси навіть і очевидна схожість таких імен в різних мовах не становить ще доказу про єдиноплеменність народів або про спорідненість мов. Ці роздуми молодого О. Востокова про поділ слів на групи залежно від уживання і походження їх дуже нагадують міркування Р. Раска про успадковані та запозичені слова. Для ілюстрації ж спорідненості мов О. Востоков використовує слова типу *око, сердце, день, ночь, солнце, вода, стою, лежу* та под., порівнюючи їх з відповідними словами різних, стародавніх та нових, європейських мов.

Наведені факти незаперечно свідчать, що О. Востоков уже 1809 р. мав досить чіткі уявлення про спорідненість мов («походження їх від

¹ Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв., с. 59.

одного кореня) та про методи виявлення цієї спорідненості, що будував він свій етимологічний словник російської мови (який, на жаль, не був закінчений) вже на нових лінгвістичних засадах.

А втім, інтерес до лексикографії був у Востокова сталий: 1843 р. О. Востоков видає Остромирове євангеліє 1056—57 рр., додаючи до нього граматичні пояснення і словник; бере активну участь в укладанні «Словаря церковнославянського и русского языка», виданого Російською Академією 1847 р.; редагує «Опыт областного великорусского словаря» (1852) та додатки до нього (1858); 1858—1861 рр. виходить його двотомний «Словарь церковнославянського языка».

Багато часу і уваги приділив О. Востоков описові старовинних рукописних пам'яток. З його ім'ям пов'язані численні видання окремих пам'яток, а то й цілих збірок пам'яток. Старанно, сумлінно досліджуючи палеографічні особливості пам'яток, О. Востоков прагнув точно визначити їхню етнічну приналежність і хронологію. Його праця «Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея» (1842) або «Сборник памятников, находящихся вне России» (1827), як і «Грамматические объяснения на три статьи Фрейзингенской рукописи» (1865), стали зразком для всіх наступних поколінь слов'янських палеографів.

В «Описі...» дослідник уже чітко розрізняє болгарські, сербські, російські («північно-руські») і українські («південно-руські») «ізводи», або редакції старовинних пам'яток.

Саме з такого методу вивчення стародавніх рукописів і виросла славнозвісна праця 1820 р. О. Востокова «Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составленной по древнейшим оного письменным памятникам», за яку його було обрано членом Російської Академії, а також членом кількох зарубіжних академій і наукових товариств. Патріарх слов'янської філології, Й. Добровський був таким вражений відкриттями О. Востокова, що хотів негайно припинити друкування своєї нової книги («Institutiones linguae Slavicae dialecti veteris») і переробити її відповідно до положень праці О. Востокова.

І справді, у розвідці О. Востокова було чимало нових, цілком оригінальних спостережень і висновків із фонетики та морфології старослов'янської мови. Ось для прикладу деякі з них.

У стародавніх слов'янських пам'ятках вживалася колись літера ѣ. Ще в доповіді 1810 р. «Йосифа Добровського примечания на Шлейцеровы рассуждения о старославянском (или церковнославянском) языке» О. Востоков писав, що цей знак напевно, був не корисним як в кінці слів, так і в середині; нащо ж бо було розумному Кирилові впроваджувати в славенську азбуку такий знак, якого не було в його взірці — грецькому алфавіті, коли б цього не вимагала вимова словенська?.. Відносно ж початкового вживання цієї літери вчений вважає, що літеру ѣ писали (принаймні, повинні були писати) тільки замість короткого голосного або, краще сказати, напівголосного..., який ледве чувся у вимові. У цій праці О. Востоков вже впевнено розповідає про редуковані голосні ѣ та ѣ, про занепад їх або ж за-

міну голосними ѣ та е в певних позиціях у давньоруській мові, приблизно у XIII ст.

У стародавніх слов'янських пам'ятках вживалися колись знаки ж та ѡ, так звані юси. До появи праці О. Востокова ці знаки вважалися загадковими. Вивчаючи вживання цих знаків у пам'ятках старослов'янського письменства і залучаючи до порівняння інші слов'янські мови, О. Востоков прийшов до думки, що літери ж та ѡ та двоголосні написання їх ѡж і ѡа в кирилівській азбуці первісно мали звук польських а, е, іа, іе і що, отже, ці звуки, які збереглися нині тільки в польській мові та ще в мові лонебурзьких слов'ян, існували в тій старій словенській, на яку перекладена Біблія. Це своє твердження О. Востоков обґрунтовує докладним порівнянням багатьох слів старослов'янської мови зі словами польської мови та випадками змішування юсів у стародавніх пам'ятках із літерами для позначення ненових голосних. Пор., наприклад: старосл. ДѢБЪ — польськ. dąb — рос. дуб, старосл. мѣсо — польськ. mięso — рос. мясо. Встановлення цієї фонетичної закономірності (вимовляння ж як ѡ ѡ як е і подальша деназалізація) відкривало шлях для широких зіставлень слов'янських мов з іншими індоевропейськими мовами (пор. напр., старосл. гѣсь — польськ. gąs — рос. гусь — нім. Gans; старосл. пѣть — польськ. pięć рос. пять — грецьк. pente, санскр. pēṣa) і пояснення багатьох явищ у межах слов'янських мов (пор., напр., форми типу възати — възъмж, има — имие та ін.).

О. Востоков встановлює, що старослов'янська мова після задньоязичних г, к, х не могла мати голосних переднього ряду, а після ж, ш, ч, ц, щ не траплялися в ній голосні заднього ряду. Але згодом такий стан змінився: замість старих написань типу гыбель, кысль, хытръ починають писати гибель, кысль, хитръ. Так відкриваються перспективи для вивчення однієї з найважливіших рис усіх слов'янських мов — палаталізації задньоязичних приголосних г, к, х, установаження їх відносності абсолютної хронології.

На матеріалі старослов'янської та інших слов'янських мов О. Востоков показав, що являють собою і такі звукові відповідності, як-от доля звукосполучень tj, dj (пор. старосл. свѣшта, польськ. świeca, рос. свеча; старосл. межда, польськ. miedza, рос. межа), східнослов'янське повноголосся відповідно до своєрідного звукосполучення в інших слов'янських мовах (пор. старосл. градъ, болг. град, польськ. gród, чеськ. hrad — замок, кремль, рос. город; старосл. глава, болг. глава, серб. глава, польськ. głowa, рос. голова), як витворилися повні прикметники з коротких унаслідок приєднання до них форм анафоричного займенника и, ѣ, ѡ, як відбувся процес зникнення форм суфіна та ін.

У 1843 р. О. Востоков друкує «Грамматические правила словенского языка, извлеченные из Остромирова евангелия», а 1863 р. виходить у світ його «Граматики церковно-славянського языка, изложенная по древнейшим оного письменным памятникам». Авторитет О. Востокова як дослідника старослов'янської мови був настільки великим, що, наприклад, такий видатний дослідник слов'янських мов, як Франц Міклошич (1813—1891) із вдячністю прийняв за-

уваження О. Востокова на свою книгу «Lautlehre und Formenlehre der Alt-slovenischen Sprache» («Фонетика та морфологія старослов'янської мови»).

Чітко розмежовуючи мову старослов'янську і російську, О. Востоков встановлює для останньої три періоди її історичного розвитку: давній період (до кінця XIV ст.), середній період (до XVIII ст.) і новий період (з XVIII ст.). У своїй праці «Русская грамматики по начертанию сокращенной грамматики полнее изложенная» (1831) О. Востоков, відкинувши формально-логічну схему, докладно розглядає і зіставляє мовні форми різних стилів, використовує факти живої розмовної мови і порівнює їх з матеріалами споріднених мов. Його аналіз правил російського наголошення, опис прийменникових конструкцій, уживання типів двочленних речень зберігають свою наукову цінність і в наші дні.

Встановлюючи, обґрунтовуючи тезу про близьку спорідненість між собою слов'янських мов, О. Востоков дійшов висновку, що, чим глибше в старовину йдуть письмові пам'ятки різних слов'янських діалектів, тим більшу подібність вони мають. Він вважав, що між різними слов'янськими діалектами з найдавніших часів існували розбіжності, але спочатку ці розбіжності мали місце не в граматичних формах, а лише у вимові та уживанні окремих слів, і наука, зіставляючи свідчення пам'яток мертвих мов із фактами живих мов та діалектів, реконструюючи вихідні форми, не засвідчувані писаними пам'ятками, спроможна відтворювати далеке минуле споріднених між собою мов.

Роль О. Востокова в історії мовознавчої науки стисло і точно характеризував І з м а і л С р е з н е в с ь к и й (1812—1880): «Ніким не випереджений, сам собою потрапивши на пряму дорогу в той час, коли і на заході Європи не чулося ще подиху нового історичного напрямку філології і мовознавства, Востоков зробив ряд відкриттів, які повинні були змінити уявлення про слов'янську мову, що панувала доти. Цим поглядом на долю слов'янської мови, що збігся з наступними відкриттями західноєвропейських філологів, Востоков заклав міцну основу слов'янської філології як самостійної галузі філологічних досліджень: усі слов'янські філологи повинні були стати його послідовниками або залишитися в числі відсталих. Крок незабутній: його одного б вистачило, щоб поставити Востокова поряд з великими подвижниками науки»¹.

§ 17. Вільгельм Гумбольдт (Wilhelm von Humboldt, 1767—1835). Своєрідне місце в історії науки про мову посідає німецький мовознавець, літературознавець, філософ і державний діяч В. Гумбольдт. Із почуттям глибокої пошани говорив про нього Ф. Бопп; його учнями і послідовниками називали себе Август Потт, Гейман Штейнталь, Георг Курціус, Август Шлейхер, Карл Фосслер і навіть такий учений, як Іван Бодуен де Куртене. На філософських та мовознавчих поглядах В. Гумбольдта прагнуть побудувати свої теорії мови такі сучасні

мовознавці, як наприклад, Лео Вайсгербер. Проте, скажімо, І. В. Томсен вважав, що «абстрактне і нереальне, іноді навіть містичне, у лінгвістичних працях Гумбольдта не дозволяє нам повністю оцінити значення його праць або навіть зрозуміти той вплив, який вони нібито мали на розвиток мовознавства»². А Меє в рецензії на одну працю Л. Вайсгербера, різко критикуючи його за спробу повернути мовознавство назад до Гумбольдта, писав: «Цей філософ не зробив нічого для прогресу науки про мову, як, наприклад, творець індоєвропейської граматики і лінгвістики Бопп, і не створив школи, визначної цінними працями і численними учнями»³.

Така оцінка значення наукової діяльності, наукової мовознавчої спадщини В. Гумбольдта надто вже неточна: по-перше, В. Гумбольдт, за влучною характеристикою Олександра Потебні, стоїть на межі двох напрямів науки: він «геніальний передвісник нової теорії, що не зовсім звільнився від пут старої»³, тобто є вченим свого часу, своєї епохи, і, по-друге, В. Гумбольдт — палкий прихильник і захисник формованого порівняльно-історичного мовознавства, основоположник порівняльної граматики малайсько-полінезійських мов і основоположник нової галузі науки про мову — загального, теоретичного мовознавства.

Основною працею В. Гумбольдта є тритомний трактат «Ueber die Kavi-Sprache auf der Insel Java» («Про мову каві на острові Ява», 1836—1840), посмертно виданий його братом, знаменитим природознавцем Олександром Гумбольдтом. Особливо широкої популярності набув вступ до цього трактату «Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts» («Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства»). З інших праць В. Гумбольдта слід назвати ще його доповідь у Берлінській Академії «Про порівняльне вивчення мов стосовно до різних епох їх розвитку» (1820), статтю про мову басків у додатках до V тому «Міттрідата» І. Аделунга та І. Фатера (1821), роботи «Про виникнення граматичних форм та вплив їх на розвиток ідей» (1824), «Про буквенне письмо і його зв'язок із будовою мови» (1824), «Про двоїну» (1827), «Про зв'язок письма з мовою» (1836) та ін.

Вивчення, розуміння, витлумачення мовознавчих поглядів, філософських роздумів В. Гумбольдта про мову ускладнюється кількома обставинами. В. Гумбольдт знав величезну кількість мов, починаючи від мови басків і кінчаючи мовами аборигенів Північної Америки і мовами малайсько-полінезійськими, підвалини порівняльної граматики яких подав він у другому томі своєї основної праці. Такий неймовірно багатющий фактичний матеріал забезпечував широчінь мовознавчої проблематики, лінгвістичних поглядів В. Гумбольдта, ґрунтовність, точність, проникливість його спостережень та висновків. Філософські ж переконання В. Гумбольдта формувалися під впливом Іммануїла

¹ Томсен В. История языковедения до конца XIX века, М., 1938, с. 69—70.

² Bulletin de la Société de linguistique de Paris, XXIV, 1933, вып. 2, с. 6—7.

³ Потебня А. Мысль и язык: Харків, 1913, е. 40.

¹ Стрезневский И. Филологические наблюдения А. X. Востокова, СПб., 1865, с. LV—LVI.

Канта (1724—1803), Георга Гегеля (1770—1831), Йоганна Гердера (1744—1803), частково Фрідріха Шеллінга (1775—1854) та Йоганна Фіхте (1762—1814). Лінгвістичні концепції В. Гумбольдта склалися під впливом основних положень класичної німецької філософії, що добре з'ясував російський філософ-матеріаліст Н. Г. Чернишевський, коли він відзначав: «Треба одначе не забувати, що він (Гумбольдт.— І. К.) хоч багато займався філософією і науками, близькими до неї, не мав сил виробити самостійну картину думок про ті дуже широкі питання, дослідженням яких спеціально займаються мислителі, називані філософами; він підкорявся впливові панівного тоді в Німеччині метафізичного напряму філософії... Він тільки поділяв захоплення тодішнього освіченого німецького суспільства фантастичними мудруваннями Канта, Фіхте, Шеллінга»¹. Е. Кант визнавав об'єктивний світ речей в собі непізнаваним, примирюючи матеріалізм з агностицизмом.

Про непізнаваність явищ мови дуже часто відмічав В. Гумбольдт: «Нам не дано пізнати форму мови в усій її сукупності і цільності свого характеру...»². Вчення Канта про суперечності (антиномії) чистого розуму позначилось на встановленні діалектичного розуміння мови. На розуміння Гумбольдтом діалектичного характеру мовних процесів виявився вплив філософії І. Фіхте, який в рамках суб'єктивного ідеалізму розвиває діалектичне сприймання процесу діяльності.

Філософія природи Ф. Шеллінга, його трансцендентальний ідеалізм спирався на тотожності духа і природи, що вплинула на погляди В. Гумбольдта на тотожність духа народу і його мови: «мова народу є його дух, а дух народу є його мова...»³.

Вчення Г. Гегеля про мову, про два періоди у розвитку мови мали великий вплив на Гумбольдта⁴. В. Гумбольдт услід за І. Герценом цікавився питанням походження і генеалогії мови, порівняльного вивчення мов, їх класифікації та ролі мови у розвитку духа народу⁵. Звідси — надзвичайна суперечливість наукової творчості В. Гумбольдта, його непослідовність у витлумаченні мовних явищ, його прагнення будь що увібгати призирані й систематизовані мовні факти в прокрустове ложе ідеалістичних схем, пояснювати мовні факти в термінах і на основі ідеалістичної філософії. А з другого боку, свої мовознавчі спостереження й висновки В. Гумбольдт послідовно протиставляв панівним на той час умоспоглядальним, схоластичним, механістичним поглядам на мову як на дар божий або навмисний витвір людського розуму, як на механічну суму знаків — заступників понять, як на вті-

¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 15-ти т. М., 1951. Т. 10, с. 832—833.

² Цит. за кн.: Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX вв., с. 74.

³ Див.: Березин Ф. М. История лингвистических учений. М.: Высшая школа, 1975, с. 46.

⁴ Див.: там же, с. 47.

⁵ Див.: там же. Див. ще: Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с. 321 і далі.

лення формальнологічних схем, як на мертві, непорушні норми, закріплені в писемних пам'ятках (див. § 8). Звідси — висвітлення складних мовознавчих проблем у формі діалектичних антиномій, протиставлень, що мають характеризувати і сутність самої мови, її природу, будову, функціонування, вживання, становлення й розвиток, хоч деякі з цих протиставлень чітко й не окреслені, а то й затемнені складним способом викладу, а в поодиноких випадках не позбавлені й елементів містичності.

Основною, центральною мовознавчою проблемою, яку вперше поставив і над розв'язанням якої все своє свідоме життя працював В. Гумбольдт, є проблема співвідношення мови як форми людської діяльності і різноманітності конкретних, історично засвідчених мов, установаження причин та джерел відмінностей у будові мов та їхнього впливу на хід розумового розвитку людства. Досліджуючи цю проблему, В. Гумбольдт і формулює свої положення про мову як творчу діяльність, про розмежування понять мови і мовлення, загальнонародний характер мови, системний характер будови мови, її цілісність, завершеність, про нерозривний зв'язок мови і мислення, її форми, досконалість, становлення й розвиток, про завдання і методи мовознавства.

В. Гумбольдт розглядає мову не як щось застигле, нерухоме, створене раз і назавжди, не як «мертвий продукт», а як безперервний творчий процес. За своєю суттю мова, на думку В. Гумбольдта, є щось постійне і разом з тим у кожний певний момент і мінливе. І навіть фіксація її з допомогою письма являє далеко не досконалий, скам'янілий, мумієвидний стан, що передбачає відтворення його в живому мовленні. «Мова є,— говорить В. Гумбольдт,— не продукт діяльності (ergon), а діяльність (energia). Її справжнє визначення тому може бути тільки генетичним. Мова являє собою безперервну діяльність духу, що прагне перетворити звук у вираження думки»¹.

В. Гумбольдт свідомий того, що це визначення не мови, а мовлення, бо «під мовою слід розуміти тільки всю сукупність актів мовленнєвої діяльності», бо ж «мова як сукупність її продуктів відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності»². Так уперше в мовознавстві було започатковано розмежування понять мови і мовлення. В. Гумбольдт не надавав цьому протиставленню такого значення, як пізніше, скажімо, Фердінанд де Соссюр, але, розмежовуючи ці поняття, він указував і на те, що мову не можна уявляти собі у вигляді обчислюваної сукупності, що мова складається не тільки з фактів, із скам'янілого в письмі мовлення, із словника, граматики, із уже сформованих елементів, що заховають у собі живий зародок нескінченних формацій, а й з методів, способів, за допомогою яких здійснюється безперервний процес розвитку. Виходить, що мова — такою ж мірою діяльність, як і викінчене утворення.

¹ Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX вв., с. 73.

² Там же.

Мова виникає з притаманної людині здатності і потреби говорити. Говорять не лише окремі особи. Акт мовленнєвої діяльності за своїм характером є окремим, індивідуальним. То, може, й мову як сукупність мовленнєвої діяльності слід розглядати як явище індивідуальне? То, може, й реальне буття мова має лише в мовленні окремого індивіда? Питання про індивідуальне та соціальне у мові привертало увагу і мислителів XVII—XVIII ст.

В. Гумбольдт не тільки не заперечує, а й всіляко підкреслює визначну роль особи, індивіда у творенні й розвитку мови. Та з меншою категоричністю він підкреслює, що мова не є довільним витвором окремої людини, а належить завжди цілому народові, що у формуванні мови бере участь увесь народ, що мова завжди розвивається тільки в суспільстві. Аналізуючи взаємозв'язки окремої особи, народу і мови, В. Гумбольдт наголошує на тому, що мова підноситься над окремими індивідами, що в кожному хвилину мова належить і тому, хто говорить, і тому, хто розуміє, бо ж обидва вони є представниками народу, що людина розуміє себе остільки, оскільки її слова зрозумілі іншим, що пізніші покоління успадковують мову від поколінь минулих, що народ виражає у мові думки і почуття. Мова за своєю будовою тотожна для всіх людей: у ній так чудесно поєднується індивідуальне і загальне, що однаково правильно сказати: «Увесь рід людський говорить однією мовою, і кожна людина має свою мову»¹.

Мова тільки на перший погляд здається хаотичним нагромадженням звуків, форм, правил і т. п. Насправді ж, і в цілому, і у своїх складових частинах мова становить струнку систему взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. В. Гумбольдт спеціально наголошує на тому, що навіть на первинних етапах свого існування мова — цілісне і викінчене утворення. Для того, щоб людина могла зрозуміти хоча б одне-однісіньке слово, не просто як душевне спонування, а як членороздільний звук, що позначає поняття, вся мова і в усіх своїх зв'язках повинна бути закладена в ньому. У мові нема нічого одиничного, кожний її окремий елемент виявляє себе лише як частина цілого. Одним із завдань наукового вивчення мови є, за В. Гумбольдтом, збагнути первинний зв'язок явищ і пізнати мову як внутрішньо взаємопов'язаний організм, що сприяє правильній оцінці і кожного явища окремо. І, може, більш намацуючи, аніж чітко окреслюючи виявлені структурні особливості мови, В. Гумбольдт підсумовує свої спостереження, роздуми над системним характером будови мови так образно висловлюючись, що мову можна порівняти з широкою тканиною, у якій кожна нитка більш або менш помітно переплетена з усіма іншими. Користуючися мовою у будь-якому відношенні, людина торкається тільки однієї частини цієї великої тканини, але завжди поводить себе при цьому так, нібито в ту ж хвилину вона має перед очима все, з чим частина ця перебуває в неминучому зв'язку і внутрішній гармонії.

Мова для В. Гумбольдта — це насамперед творче знаряддя, творчий орган вираження мислення, формування думки. Інтелектуальна

діяльність і мова утворюють нерозривну єдність. Без мови мислення не може стати ясним, уявлення не може стати поняттям. Іще не витворене цілком поняття оформляється і закріплюється в слові. Слово — відображення образу предмета, створеного в душі мовця. Слово, власне, не містить готового поняття, воно лише підказує спосіб утворення понять властивими йому засобами. Тільки звук дозволяє думці виявитись у мовленні, стати приступною для чуттєвого сприймання. Будучи вираженими, думки із суб'єктивних, якими вони були до початку мовлення, стають об'єктивними елементами і вже такими повертаються в мозок людини, де використовуються для творення нових думок. Людина може досягнути світорозуміння лише в тому випадку, коли вона володіє ясністю і визначеністю думки шляхом сумісного мислення з іншими. Це досягається через втілення думки в звукову форму, через об'єктивізацію думки. «Мова — це постійно повторювані зусилля духу, спрямовані на те, щоб зробити артикульований звук засобом вираження думки»¹.

Підкреслюючи нерозривну єдність мови і мислення, В. Гумбольдт указує водночас й на те, що дух людини постійно прагне звільнитися від пут мови, яка обмежує, сковує внутрішні відчуття людини, загрожує навіть задушити їх своєю природою. Маючи взагалі символічний характер, мова має відповідати мисленню своєю будовою, інакше вона недосконало буде відбивати те, з чим безпосередньо пов'язана. Сукупність словникового складу мови відтворює обсяг її світу, граматична будова мови дає уявлення про організм мислення. Мова має супроводжувати думку, надавати думці можливість у безперервній послідовності переходити у мові від одного елемента до іншого і знаходити знаки для всього, у чому вона має потребу для свого зв'язку. Але мислення, як і поняття, не може звільнитися від слова, як людина не може перемінити обличчя. І ця суперечність, ця боротьба між думкою і словом веде до витончених утворень, до збагачення мови «розумовим змістом».

В. Гумбольдт уважає, що в розвитку мови є дві фази: творення і перетворення. Перша, коли звукотворча сила звука перебуває на піднесенні і в живій діяльності; друга, коли повністю встановилася хоча б зовнішня мовна форма і настає удавана зупинка, за якою відбувається неприхований спад цієї творчої чуттєвої сили. Але у фазі спаду в мові можуть виникати нові життєві принципи і здійснюватися вдалі перетворення.

У мові, на думку В. Гумбольдта, фіксується певний світогляд, що відбиває духовні якості її носія. Зумовлюється це тим, що вся мова перебуває між людиною і природою, яка впливає на неї внутрішньо і зовнішньо. Людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти і за своїти світ предметів... Тому що сприймання і діяльність людини залежать від її уявлень, то її відношення до предметів цілком визначається мовою. Мова описує навколо людини нібито чарівне коло, вийти з якого можна тільки вступивши в інше коло, тобто вивчивши

¹ Звегинцев В. А. Хрестоматія по історії лінгвістики XIX—XX вв., с. 77.

¹ Звегинцев В. А. История лінгвістики XIX—XX вв., в очерках и извлечениях. М., 1960. Ч. 1, с. 73.

іншу мову. Вивчення іноземної мови можна було б уподібнити тому придбанню нової точки зору в попередньому світорозумінні.

На цих теоретичних підвалинах будується вчення В. Гумбольдта про внутрішню форму мови («innere Sprachform»), що відображає особливості національного світорозуміння, і про внутрішню форму слова, у якій знаходить відображення своєрідностей зв'язків звукової форми з поняттям, характерне для кожної мови окремо. Поняття форми мови ширше від поняття граматичної форми слова, воно охоплює і звукові форми мови (оформленість звука визначається його членороздільністю), і граматичні форми (закономірності як словопоєднання, так і словотвору), і етимологічні форми (оформлення коренеслів). Усі ці зовнішні форми визначаються внутрішньою формою — принципами, аспектами оформлення світу думок за допомогою мови та зображувальними елементами мовлення.

Формі протиставлено матеріальний зміст мови; але щоб знайти зміст мовної форми, потрібно вийти за межі мови. Зміст мови — це, з одного боку, звук взагалі, а з другого, — сукупність вражень і мимовільних рухів духу, що передують утворенню понять на базі мови. У мові не може бути безформної матерії, форма ж мови — це синтез у духовній єдності окремих мовних елементів, розглядуваних у противагу їй як матеріальний зміст. Так В. Гумбольдт приходиться до висновку про єдність форми і змісту в мові, про змістовність форми і оформленість змісту. Досліджуючи ж різноманітність мовних форм, він створює, ідучи за Августом Шлегелем, так звану морфологічну класифікацію мов — поділ усіх мов на інкорпуючі (напр., мови американських індіанців), ізолюючі (напр., китайська мова), аглютинативні (напр., мови тюркські) і флективні (індоевропейські мови).

Аналізуючи будову слова і речення в різних мовах, В. Гумбольдт прагне пов'язати цю класифікацію мов з визначенням досконалості та ступеня їх розвитку. Поділяючи всі мови на мови суворо правильної форми й такі, що відступають від суворої правильності, він суворо правильними мовами вважав лише мови флективні, індоевропейські, санскритську. Саме у цих мовах, на його думку, найповніше здійснюється синтез зовнішньої і внутрішньої форм, саме вони діють на дух всебічно і гармонійно, саме в цих мовах флексій (зовнішня і внутрішня), щільне злиття кореня та суфіксів, а також наголос забезпечують єдність будови слова і розпізнавання слів як тих чи інших членів речення. Інші ж мови не можна визнати особливо придатними для формування думки, бо ж у них або послаблена єдність слова, або стиснена свобода поєднання слів для вираження думки, або ж наявні обидві ці вади.

Так В. Гумбольдт приходиться до поділу мов на досконалі і недосконалі, до помилкового висновку, ніби інкорпуючі, ізолюючі та аглютинативні мови у порівнянні з мовами флективними є первісніші і менш досконалі. І хоч він неодноразово й підкреслював часткові переваги неіндоевропейських мов, його тези про те, що з кожної мови можна робити висновки про народний характер і що окремі морфологічні типи мов становлять собою різні ступені їх утворення, неминуче вели до неправильних тверджень про нерівноцінність різних мов та

про нерівноцінність розумового розвитку народів — носіїв відповідних мов. Тим-то цілком обгрунтованою є різка і справедлива критика цих поглядів В. Гумбольдта у розвідках М. Г. Чернишевського, який відзначав, що немає нічого необачнішого, ніж судити про характер мислення народу, виходячи з будови слів та речень відповідної мови (Полн. собр. соч., т. 10, с. 831 і далі). Більше того, М. Чернишевський вважав навіть саме протиставлення досконалих і недосконалих мов науково неправомірним.

Ця, як і інші вади лінгвістичних поглядів В. Гумбольдта, має своїм джерелом найістотнішу, провідну хибу — ідеалістичну основу його філософських поглядів на мову. В. Гумбольдт невірно визначає взаємовідношення мови, свідомості і буття. Свідомість для В. Гумбольдта — це особливе начало, що існує незалежно від об'єктивної дійсності і розвивається за своїми власними законами. Правильно визначивши одну з найсуттєвіших рис мови як знаряддя думки, він не бачив разом із тим, що мова, як і свідомість, є відображенням об'єктивної дійсності. У мові він вбачав посередника між чуттєво сприйманою об'єктивною дійсністю і людиною.

Із цієї першої гносеологічної помилки випливає друга: закони розвитку мови визначаються не своєрідністю природи, будови, функціонування, вживання мови, не суспільними умовами її формування й розвитку, а споконвічною і постійною діяльністю народного духу, що виступає у процесах пізнання, у прогресі мови як незрозуміла і навіть містична сила. В. Гумбольдт раз у раз апелює прямо або посередньо до «духу народу», вводить його у визначення всіх найважливіших мовознавчих понять, пояснює його діяльністю і виформування різноманітних мов, і своєрідності психічного складу, науки, культури, мистецтва народів.

Уже в філософії Й. Гердера досить виразно прозвучала думка про те, що мова тісно пов'язана з іншими формами вияву духовного життя колективу. В. Гумбольдт пішов далі. За його словами, «Мова є ніби зовнішній вияв духу народу; мова народу є його дух і дух народу є його мова — важко уявити собі щось більш тотожне. Як вони зливаються в єдине і неприступне нашому розумінню джерело, лишається для нас незбагненим. ...ми повинні вбачати в духовній силі народу реальний визначальний принцип і справжню підставу відмінності мов, тому що тільки духовна сила народу є життєвим і самостійним явищем, а мова залежить від неї»¹. Визначивши в такий спосіб дух народу як причину відмінностей мов, В. Гумбольдт пов'язує з духом народу і розвиток мови. Мова, твердить він, є душа у всій її сукупності. Вона розвивається за законами духу. І яких би змін не зазнавала мова, за яких би конкретно історичних умов вона не змінювалася, її поступовий розвиток може здійснюватися лише в межах, що їх наперед визначила якась споконвічна сила — стабільний, незмінний, таємничий дух народу.

¹ Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX вв. в очерках и извлечениях, с. 71.

У своїй філософії мови В. Гумбольдт не зважив на тогочасні надбаня матеріалістичної філософської думки, а одягнені в мовознавчі шати ідеалістичне вчення Г. Гегеля про абсолютну ідею, її саморозвиток і ідеалістична теза І. Канта про принципову непізнанність «речі в собі» призвели В. Гумбольдта до відмови від справжнього історизму, завели у безвихідь, стали на перешкоді до розкриття причин відмінностей у будові мов і висвітлення впливу цих відмінностей на хід розумового розвитку людства.

Звичайно, не можна не зважати і на стан розвитку тогочасної науки про мову. Нові обрії, нова проблематика і нові методи історичного досліджування мов тільки-но починали окреслюватися. Видатна роль у визначенні нових завдань формованого історичного мовознавства належала й В. Гумбольдтові. Для розв'язання тих завдань, які вперше поставив у мовознавстві В. Гумбольдт, потрібні були б точні, глибокі, вичерпні описи наявних мов у їхньому сучасному стані та в їхній історії, а такі описи мов тоді тільки-но створювалися. Саме тому В. Гумбольдт так багато уваги приділяє завданням та методам наукового вивчення мов. На погляд В. Гумбольдта, і мовознавство загалом, що, вивчаючи всі мови, прагне збагнути мову взагалі, і мовознавство порівняльне, що за своєю природою може бути тільки історичним, мають ґрунтуватися на результатах старанного вивчення окремих мов. За обставин, коли загалом мовознавство ще не досить глибоко дослідило окремі мови, порівняння багатьох може допомогти дуже мало. Наріччя навіть найвідсталіших народів надто благородний витвір природи, щоб його можна було розбити на шматки і відтворити за цими уламками. Мова — організм, її потрібно вивчати як індивідуальну, самобутню систему, виявляти її своєрідності, її розвиток, зв'язок із формуванням народного духу. Та вивчаючи й окрему мову, виходячи з точного знання однієї з небагатьох мов, потрібно встановлювати зв'язок різних мов доти, доки можна його простежити, і в кожній окремій мові точно перевірити, чи утворився він самостійно або ж у її граматичному і лексичному складі помітні сліди іншого впливу і якого саме. Порівняльне ж вивчення мов може дати позитивні наслідки у досліджуванні мов, розвиткові народів і утворенні людства тільки тоді, коли воно стане предметом самостійного студювання, спрямованого на виконання своїх завдань і здійснення своєї мети. А щоб порівнювати між собою, скажімо, санскритську і семітську сім'ї мов, потрібно відшукати спільне джерело окремих своєрідностей, поєднати розрізнені частини в органічне ціле. Інакше кажучи, порівняльний метод має служити зіставленню мов за їх типологічною будовою для висвітлення єдиного процесу мовотворчості.

§ 18. Інші мовознавчі дослідження першої половини XIX ст. Наукова діяльність основоположників порівняльно-історичного мовознавства мала величезне значення для всього наступного розвитку науки про мову. Найістотнішими надбаннями їх є: відмова від абстрактного теоретизування, від ототожнювання формальнологічних і мовних явищ, дбайливе використання наявного і постійне призибування нового мовного матеріалу, фактичне обґрунтування історичної спорідненості індоевропейських мов, установлення історичної мінливості

мов, витворення нового, порівняльно-історичного методу і широке впровадження його в практику лінгвістичного аналізу. Всі ці надбаня, висновки, переконливо аргументовані на різноманітному мовному матеріалі, відкривали нові обрії мовознавчих досліджень, дозволяли у кожній окремій мові науково розмежувати факти генетичної тотожності від фактів запозичання, дозволяли відтворювати історію фонематичної системи, граматичної будови та словникового складу будь-якої індоевропейської мови і всіх індоевропейських мов не тільки в хронологічних межах їх писаних пам'яток, а й у незадокументований період їх існування, відкриваючи можливість застосування порівняльно-історичного методу до вивчення історії будь-якої мови, будь-якої групи, сім'ї споріднених між собою мов, утверджували історичний підхід як провідний принцип досліджування мов і — що найголовніше — дозволяли виявляти, встановлювати закономірності, закони формування й розвитку мов, удосконалювати методіку лінгвістичних досліджень і створювати тим самим і мовознавство як самостійну і точну науку.

Про це красномовно свідчила вже наукова діяльність німецького вченого Августа Фрідріха Потта (1802—1887), його праця, присвячена вивченню проблем етимології та порівняльної фонетики індоевропейських мов. — «*Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, mit besonderem Bezug auf die Lautumwandlung im Sanskrit, Griechischen, Lateinischen, Litauischen und Gothischen*» («Етимологічні розвідки в галузі індогерманських мов, з особливим підкресленням переходу звуків у санскритській, грецькій, латинській, литовській і готській мовах», 2 томи, 1833—1836; 2-ге вид. — 6 томів, 1859—1876).

Грецькі, римські, середньовічні мовознавці та філософи надто вже скромпрометували, знеславили етимологію. Г. Лейбніц, Р. Раск і О. Востоков її реабілітували. Але тільки А. Потт, виявивши неабияку ерудицію (і не тільки в індоевропейських мовах) та винахідливість, спромігся наочно показати, що етимологія слова — це історія слова, відтворена на підставі стародавніх пам'яток однієї мови та свідчень споріднених мов. І якщо, наприклад, старосл. мати, род. матере, укр. мати, род. матері, лат. māter, гр. meter, санскр. mātas, авест. māta, давньовірм. maig, нім. Mutter, англ. mother, алб. motrë (сестра), лит. mote (господиня) мають переважно одне й те саме значення і закономірні звукові відповідності, то їх можна розглядати як варіанти архетипу, праформи, реконструйованої для всіх індоевропейських мов форми у вигляді māter. А. Потт вважав, що в етимологічних пошуках потрібно розрізняти близькість мов, що ґрунтується на спільності походження мов, на кровній спорідненості в минулому їх носіїв, і близькість мов, що є наслідком засвоєння чужих мовних елементів, що в лабіринті етимології закономірні звукові відповідності є надійніші, ніж значення, часто схильні до несподіваних стрибків. За його словами, виклад фонетичних перетворень у германських мовах, зроблений Гріммом, має більшу цінність, аніж кілька філософій мови. Своєю працею А. Потт проклав шлях до справді наукових етимологічних

студій. Йому ж належить і перша ґрунтовна розвідка про циганів та їх мову — «Die Zigeuner in Europa und Asien», I—II (1844—1845).

Важливу роль у розгортанні порівняльно-історичних студій відіграла романська філологія. Романські мови давали наочний зразок того, як на ґрунті латинської мови виникали й розвивалися інші романські мови, історія яких простежувалася в хронологічних межах, приблизно 2500 років. Перше місце у створенні романської філології належить французькому вченому Франсуа Ренуару (1761—1836) — дослідникові французької і провансальської мов та літератур, авторові шеститомного словника провансальської мови (Париж, 1838—1844) і шеститомної збірки провансальської поезії трубадурів. Перший том цієї збірки мав назву «Grammaire de la langue romane» «Грамматика романської мови» (Париж, 1816). Це перша граматика романських мов, побудована на текстах давньопровансальської літератури. А втім, Ф. Ренуар термін «романська мова» («romane») вживав для позначення саме старопровансальської мови, помилково вважаючи, що саме вона (а не мова латинська) була тією мовою, з якої виникли всі відомі нам сучасні романські мови. Тим-то справжнім основоположником романської філології є не Ф. Ренуар, а німецький учений Фрідріх Діц (1794—1876), як пізніше це констатували і такі видатні дослідники романських мов, як Гастон Паріс (1839—1903), Поль Мейєр (1840—1917), Граціадіо Асколі (1829—1907).

Ф. Діц видає 1836—1843 рр. в Бонні тритомну працю «Grammatik der romanischen Sprachen» («Грамматика романських мов»), у якій послідовно застосовує порівняльний метод Ф. Боппа і історичний метод Я. Грімма. Поділяючи всі романські мови на дві групи — східну (румунська, італійська) і західну (старофранцузька, старопровансальська, французька, іспанська, португальська), Ф. Діц показує, як виникла і розвивалася «форма» цих мов (звуки, флексія, словотвір і синтаксис). Перші два томи (фонетика і морфологія) у наш час мають лише історичне значення, але третій том (синтаксис) зберігає майже повністю свою наукову цінність і тепер. У 1854 р. в Бонні Ф. Діц видає ще двотомний «Etymologisches Wörterbuch der romanischen Sprachen» — важливе доповнення до «Граматики», у якому подає походження багатьох романських слів, розрізняючи серед них, по-перше, елементи, спільні для всіх романських мов, і, по-друге, елементи, поширені в окремих мовних областях — італійській, іспано-португальській і франко-провансальській. З інших думок Ф. Діца, що знайдуть своє розгортання в наступні десятиліття, варто вказати на тезу про звукові зміни лише в межах звуків, близьких за артикуляцією, вимовою, на вагомість у морфологічних змінах принципу аналогії, на роль етнічного фактора в розвитку мови (перехід початкового f в h в іспанській мові він пояснював, наприклад, впливом мови басків, у якій немає звука f). Ф. Діцу належить і цікава розвідка про словотвір у романських мовах — «Romanische Wortschöpfung» (Бонн, 1875).

На першу половину XIX ст. припадає й інтенсивне виформування слов'янської філології, пов'язане безпосередньо з національним відродженням слов'янських народів. Засновником нової славістики був

чеський мовознавець Йозеф Добровський (1753—1829). Будучи одним із діячів чеського національного відродження, Й. Добровський своєю діяльністю дав поштовх розвитку слов'янського мовознавства і за межами Чехії. Основними працями «патріарха слов'янської філології» були: «Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur» («Історія чеської мови та літератури», 1-ше вид. — 1792), «Glagolitica» («Глаголиця», 1807), «Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache» («Докладний підручник чеської мови», 1809) та «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» («Основи мови слов'янської старого діалекту», 1822).

Уже в першій своїй розвідці Й. Добровський розповідає не тільки про історію чеської мови та літератури. Його цікавлять і загальні слов'янські проблеми. Дослідник твердо переконаний, що всі слов'янські мови близько споріднені між собою, але разом із тим і вважає, що розбіжності між окремими слов'янськими мовами існували вже в найдавніших часів. Добра обізнаність Й. Добровського із живими слов'янськими мовами та із давніми слов'янськими пам'ятками дозволила йому створити першу наукову граматичку старослов'янської мови. До XIX ст. старослов'янську мову помилково уявляли як мову-матір, від якої постали всі сучасні слов'янські мови. На початку XIX ст. вже було незаперечно доведено, що старослов'янська мова не є мовою-матір'ю для всіх слов'янських мов. Виникла потреба визначити живомовні її джерела. І в статті 1806 р. «Über die altslavische Sprache» («Про старослов'янську мову»), і в розвідці «Institutiones linguae slavicae dialecti veteris» («Основи мови слов'янської давнього діалекту») Й. Добровський припускає, що живомовною основою старослов'янської мови була мова сербська. Але під впливом знаменитої розвідки О. Востокова 1820 р. він був змушений відмовитися від своєї тези. Й. Добровському належить і значна розвідка про життя, діяльність Кирила та Мефодія (1823).

Учень Й. Добровського, один із діячів словенського національного відродження, словенець із походження, австрійський філолог-славіст Варфоломій Копітар (1780—1844) пише «Граматику слов'янської мови Країни, Карінтії та Штірії» (1808) і видає «Клоців кодекс» (1836) — важливу старослов'янську пам'ятку, писану глаголицею. Ґрунтуючися на лексичі латинського і німецького походження, відбитій у старослов'янських пам'ятках (напр., олтарь — лат. altarium, пость — герм. fasta), В. Копітар висловив думку, нібито живомовною основою старослов'янської мови була мова паннонська (словенська), територіально близько розташована від центра латино-німецької культури.

Посилаючись на те, що найдавніші глаголичні пам'ятки старослов'янської мови рясніють паннонізмами, до думки В. Копітара пристав і Павел Йосеф Шафарик (1795—1861) — визначний чеський і словацький історик та філолог, словак із походження, що борюся за визволення чеського і словацького народів від австро-німецького панування, проте, обстоював, як і Ян Коллар (1793—1852), мовно-літературну єдність словаків із чехами. Своїми працями «Історія слов'янської мови і літератури всіма наріччями» (1826), «Слов'янські

старожитності» (1837), «Слов'янська етнографія» (1842) та ін., розповідаючи про життя, мову, усну народну творчість та літературу слов'янських народів, П. Шафарик мав значний вплив на розвиток слов'янської філології, на розвиток національного відродження слов'янських народів.

Своєрідна постать в історії слов'янської філології Вук Стефанович Караджич (1787—1864) — визначний сербський філолог, фольклорист, етнограф і поет. До В. Караджича в Сербії була вжитку книжна старосербська мова, далека від народної. В. Караджич реформує сербську літературну мову, ставши на шлях зближення її з мовою народною. Виходить його «Грамматика сербської мови за говорами простого люду» (1814) і «Малий слов'яно-сербський пісенник простого люду» (1814), «Сербський словник із німецькими та латинськими тлумаченнями» (1818), «Сербські народні казки» (1821), (1823), «Сербські народні пісні» (4 кн. 1833) та ін. Своєю науковою діяльністю В. Караджич прокладав шляхи творення літературних мов для всіх слов'янських народів.

Поширюється, поглиблюється в першій половині XIX ст. філологічна праця і в Росії та на Україні. Поступ вітчизняного мовознавства пов'язаний у цей час головним чином із науковою діяльністю українсько-російського філолога-славіста, історика і письменника Осипа Бодянського, російського філолога, фольклориста і мистецтвознавця Федора Буслаєва, російського та українського філолога-славіста Ізмаїла Срезневського, українсько-російського природознавця, історика, філолога Михайла Миксимовича.

О. Бодянський (1808—1877) написав цілу низку праць із слов'янських літератур, видав старовинні пам'ятки, переклав російською мовою твори П. Шафарика, під керівництвом якого він раніше вчився у Празі. Особливу увагу із його розвідок привертують такі, як: «Про погляди щодо походження Русі» (1835), «Розгляд різних думок про стародавню мову північних і південних русів» (1835), «Про час виникнення слов'янських письмен» (1845) та ін. За редакцією О. Бодянського вийшло в світ 97 томів періодичного видання «Чтения общества истории и древностей российских», де було надруковано чимало цікавих історичних та фольклорних матеріалів. За характеристикою І. Франка, О. Бодянський був «одним із перших піонерів українських письменників XIX віку і одним із найзаслуженіших діячів на полі слов'яно-і спеціально українознавства в Росії (Твори: в 20-ти т., 17, с. 411).

Ф. Буслаєв (1818—1897) уже в першій своїй великій праці «Про викладання вітчизняної мови» (1844) знайомить широкі кола читачів із досягненнями порівняльно-історичного мовознавства на Заході, прихильно цитує висловлювання Я. Грімма про порівняльний метод вивчення мов, що знайшло засіб приборкати і прикрасити дику, остогидлу всім етимологію і покласти край колишньому свавіллю, дати першість законові перед неправильністю і правилу перед винятком, розгортає на тлі лексичного матеріалу слов'янських мов історію слів російської літературної мови, подає народну мову і мову літературну як єдиний потік історичного розвитку їх.

Характерний для Ф. Буслаєва культурно-історичний і трохи романтичний підхід до мови знайшов своє яскраве виявлення і в праці «Про вплив християнства на слов'янську мову. Спроба історії мови за Остромировим євангелієм» (1848), у якій ще з більшою виразністю було підкреслено розуміння мови як найважливішої сторони історії культури, побуту і національного світогляду народу. Порівнявши текст готського і слов'яно-руського євангелій, Ф. Буслаєв доходить висновку, що на мові перекладів біблії відбився характер народу і поняття, що панували в ній в епоху до поширення християнства. Його особливо цікавило тоді, — пригадував він пізніше, — питання про первісні і свіжі форми мови. Для цієї мети мені потрібні були не сухі, беззмістовні закінчення відмінювання та дієвідмінювання, а самі слова як виявлення вражень, понять і всього світогляду народу, в нерозривній єдності з його релігією і з умовами побуту родинного і громадського.

У замітці 1852 р. з приводу «Опыта областного великорусского словаря» на конкретних прикладах Ф. Буслаєв показує, що історія мови має зважати не тільки на явища, засвідчені у стародавніх пам'ятках, і на паралелі із споріднених мов, а й на факти живих говірок простого народу, форми і слова яких можуть кинути світло і на походження форм літературної мови.

Свої спостереження, висновки з дослідження історії російської мови Ф. Буслаєв підсумував у «Спробі історичної граматики російської мови» (1852), яка в пізніших виданнях виходить під назвою «Історична граMATика російської мови» і є справді однією з перших історичних граматики слов'янських мов. Складалася вона з двох розділів: «Етимологія» (Звуки та відповідні їм букви. Творення слів. Зміни слів) і «Синтаксис» (Склад речень і значення частин мови. Синтаксичне вживання частин мови. Словосполучення у реченні простому і складному). Зауважимо, що Ф. Буслаєв, глибоко шануючи Я. Грімма, все ж, на відміну від його «Deutsche Grammatik», більше уваги приділяв значенню граматичних форм, а в історичному розвитку мов убачав не регрес, занепад, а прогрес, поступ. Цінним надбанням тодішнього мовознавства була і його «Історична хрестоматія церковнослов'янської і давньоруської мов» (1861).

І. Срезневський (1812—1880), вихованець Харківського університету, перші роки своєї наукової діяльності присвятив вивченню української народної творчості та стародавніх українських пам'яток. 1831 р. він надрукував свої записи українських народних пісень разом із власними віршами в харківському «Українському альманасі»; з 1833 по 1838 рік видавав збірник «Запорожская старина» (6 книг), що відіграв неабияку роль у вивченні українського фольклору, етнографії, історії України та народної української мови. Повернувшись з наукового відрядження за кордон, де вивчав у Берліні під керівництвом Ф. Боппа санскрит, у Празі під керівництвом Ф. Челаковського, П. Шафарика, В. Ганки чеську, словацьку та інші слов'янські мови і у Відні під керівництвом В. Караджича сербську мову, І. Срезневський у Харкові, а потім у Петербурзі створює і видає численні наукові розвідки із слов'янознавства. Із великої наукової

спадщини. І. Срезневського потрібно виділити насамперед розвідки, присвячені окремим слов'янським мовам, — «Погляд на пам'ятки української народної словесності» (1834), «Про слов'янські наріччя — характеристика хорутанського наріччя» (1841), «Розвідка про межі слов'янських нарічч» (1843), «Огляд спорідненості звуків у наріччях слов'янських» (1845). У період, коли вивчення слов'янських мов тільки-но ставало на міцний ґрунт, всі ці розвідки, побудовані на безпосередніх спостереженнях І. Срезневського під час подорожі по слов'янських землях, були особливо актуальними, цінними.

У промові на річних святкових зборах Петербурського університету 3 лютого 1849 року виступив тоді ще молодий (37 років) перший доктор слов'яно-руської філології професор І. І. Срезневський на актуальну тему «Мысль об истории русского языка». На початку він заявив, що буде говорити про одне із завдань, «ршення яких повинно належати зусиллям нашої російської науки. Вона є, — говорив він, — ця російська наука. На неї, як на часткову долю науки загальнолюдської, має російський народ право настільки виключне, як і кожний інший народ, співчуваючий успіхам науки, на свою власну частку. Чим народ сильніший духом, самотутністю, любов'ю до знань, освітою, тим його частка в науці більша; але у кожного народу не чужого світла освіти, є своя частка, своя народна наука. Народ, що відмовляється від неї, з тим разом відмовляється і від своєї частки самотутності — настільки ж, як і відмовляючись від своєї частки в літературі і мистецтві, в промисловості і цивілізації... І головний обов'язок народної науки — досліджувати свій народ, його народність, його минуле і сучасне, його сили фізичні і моральні, його значення і призначення. Народна наука в цьому смислі є сповідь розуму народу перед самим собою і перед усім світом... Таким чином, у тій частині науки, яку ми можемо назвати нашою російською наукою, необхідно повинні займати місце і дослідження про російську мову». Далі він говорив про об'єктивні закони мови: «Незалежна від часткових волей, мова не підвладна в долі своїй випадковостям. Все, що в ній є, і все, що в ній проходить, і сутність її і мінливість, все законне, як в усякому творі природи. Можна не розуміти, а тому й не визнавати цієї законності, але від того закони мови не перестануть бути законами. Можно не розуміти їх, можна і зрозуміти, — і розуміння їх необхідно повинна осягати своїм світлом спостереження подробиць мовознавства»¹.

Він виділив в історії російської мови дві головні галузі: історію мови простонародної (тобто діалектної) та історію мови книжної, літературної.

Срезневський вказував на мінливість коренів мови, їх затрату, на потребу укладання історичних словників на основі письмових пам'яток, а також діалектологічних словників². Серед діалектів він виділяв соціальні і територіальні: «Є цілі маси слів і висловів, — пи-

сав він, — відомих тільки в деяких місцях (...) є цілі маси слів і висловів, відомих тільки людям одного класу, одного ремесла...»¹.

Цікаві спостереження Срезневського про мову, граматику і слово. Він розмежував у мові граматику, словник, будову і склад. «Правда, — писав він, — граматика входить у словник, і навпаки; але тим не менше це дві сторони мови, суттєво відмінні. Кожне слово в мові — представник разом і будови і складу (тому, що всяке слово вже не голий корінь: воно має певне значення і утворене від кореня за будь-яким способом виведення), це так; але тим не менше будова і склад мови, створення слова і його значення — речі відмінні»².

Він вказував на те, що «схожість між усіма індоєвропейськими мовами величезна, особливо в коренях; але непомірна ніж ними відмінність особливо за багатством і вбогістю форм»³.

Майже все своє свідоме життя І. Срезневський працював над дослідженням пам'яток давньоруського і старослов'янського письменства. Він відкрив для науки дві важливі пам'ятки старослов'янської мови — Київські листки і Савину книгу. Вагомими для науки про мову були такі його праці, як: «Давні пам'ятки руського письма і мови X—XIV вв.» (1863), «Давні пам'ятки письма і мови південно-західних слов'ян» (1864), «Відомості і замітки про маловідомі і невідомі пам'ятки» (1866), «Давні слов'янські пам'ятки юсового письма, з описом їх і з зауваженнями про особливості їх правопису і мови» (1868). І. Срезневський перший уклав і підручник «Слов'янська палеографія» (1865).

Своїми численними працями з російського мовознавства І. Срезневський закладає міцні підвалини історичного вивчення російської мови, ставить її в живий і нерозривний зв'язок із вивченням усіх інших слов'янських мов. Особливо характерною з цього погляду є книга І. Срезневського «Мысли об истории русского языка» (1849), що у виданні 1887 р. точніше так і називалася — «Думки про історію російської мови та інших слов'янських нарічч». За словами І. Срезневського, «народ виражає себе в своїй мові. Народ діє; його діяльністю керує розум і діяльність народу відбиваються в його мові. Діяльність є рух; ряд рухів — це ряд змін; зміни, що відбуваються в розумі і діяльності народу, також відбиваються в мові. Отже, змінюються народи, змінюються і їх мови. Як змінюється мова в народі? Що саме в ній змінюється і яким шляхом іде ряд змін? Без розв'язання цих питань неможливо зрозуміти закони, яким підлягає мова як особливе явище природи. Розв'язання їх становить історію мови: дослідження про мову, які входять до складу народної науки, неможливі без напряду історичного. Історія мови, невіддільна від історії народу, повинна входити в народну науку як її необхідна частина»⁴. Виходячи з цих теоретичних засад, І. Срезневський окреслює програму, конкретні завдання наукового вивчення історії російської мови, історії всіх слов'янських

¹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка: Читано на акте Императорского С.-Петербургского ун-та, 8 февр., 1849 года. — М.: Учпедгиз, 1959, с. 16, 17.

² Див. там же, с. 38, 63, 81.

¹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка: читано на акте императорского С.-Петербургского ун-та, 8 февр. 1849 года, с. 64.

² Там же, с. 96—97.

³ Там же, с. 104.

⁴ Там же, с. 17 і далі.

мов і для себе, і для своїх сучасників, і для майбутніх поколінь дослідників.

За глибоким переконанням І. Срезневського, кожне слово для історика є свідство, пам'ятка, факт життя. Лексика відбиває різні явища, зрушення в житті народу. Надаючи особливого значення вивченню лексики, І. Срезневський ще з середини 40-х років починає робити виписки слів та виразів із давньоруських пам'яток, залучаючи згодом до цієї праці і своїх учнів, як-от, наприклад, М. Г. Чернишевського. Так створювалася монументальна робота І. Срезневського «Матеріали для словаря древнерусского языка по письменнымъ памятникамъ», яку остаточно виготовити до друку він уже не встиг і яку видала Російська Академія наук після смерті автора: Т. 1 (А — К), — 1893, Т. 2 (Л—П), 1895, Т. 3. (Р — Я), 1903 р.; 1—3 томи цього словника (з доповненнями (А—Я), 1912 р.) були перевидані фотоспособом 1958 р. до IV Міжнародного з'їзду славистів у Москві. «Матеріали» І. Срезневського — перший викінчений словник давньоруської мови, без якого не може обійтися дослідник усіх слов'янських мов.

М. Максимович (1804—1873) — видатний український природознавець, історик, етнограф і філолог — проблемам слов'янської, особливо східнослов'янської філології присвятив понад 50 наукових праць. Однією з основних тогочасних мовознавчих проблем славистики було питання про походження і розвиток давньоруської літературної мови, її зв'язок із мовою старослов'янською. Спочатку побіжно в статті про «Слово о полку Ігоревім» (1835), а потім і в книжці «Історія давньоруської словесності» (1839). М. Максимович аргументовано доводить, що книжна старослов'янська мова, спільнослов'янська за характером вживання і македонська за походження, вже на перших порах свого функціонування на Русі помітно відрізнялася від давньоруської мови, що церковнослов'янська мова, освячена вжитком богослужбним, визначена утворенням книжним і співплемінна мові руській, легко стала нашою *письмовою* мовою, потроху засвоїлася в нас, немовби рідна наша мова, і склала собою *основу* всієї письмової мови Русі. Проте ця співплемінність церковнослов'янської мови з нашою, а також і те, що її вивчали тільки із вживання, — було причиною того, що вона в нас, так як і в інших слов'янських народів, не збереглася в первісних, *кирилівських* формах. М. Максимович вважав, що на час виникнення старослов'янської мови слов'яни вже встигли поділитися на окремі наріччя. Руси, що писали нею, по-різному її змінювали, особливо у тих творах, які виходили з церковного кола і належали до предметів життя світського. Чистішою зберігалася церковнослов'янська мова переважно в творах церковного змісту і в перекладах із мови грецької. Але в пам'ятках законодавчих, у літописах і піснетворіннях світських наша стародавня письмова мова часто відступала від церковнослов'янської. М. Максимович посилається на такі свідчення вже найдавніших давньоруських пам'яток, як, наприклад: повноголосся (до речі, термін, уведений в мовознавство ним же): *полоняникъ* замість *плѣнникъ*; *городовъ* замість *градовъ*; *серебро* замість *сръбро*; *вживання ж* замість *жд*: *утверженіе* замість *утвержденіе*; *межю* замість *между*, *чужь* замість *чуждь*; *вживання ч* замість *щ*

усрячеть замість усрящеть та ін. З цією думкою добре узгоджуються і виступи М. Максимовича проти так званої скандинавської теорії походження назви, держави і культури Київської Русі.

Але й жива давньоруська мова, на думку дослідника, не була єдиною, а поділялася вже на південне і північне наріччя. Виходячи з того, що перші і більша частина наступних пам'яток руського письменства були написані переважно південнорусами, наша давня письмова мова являє собою переважно приєднання південноруської мови до церковнослов'янської. Тому в давніх руських пам'ятках зустрічаються такі слова і види їх, що й досі існують у південноруській мові і безпосередньо нею пояснюються. А тим часом у писаннях новгородських помітні такі особливості, які ще й тепер існують у наріччі верхньоруському і безпосередньо ним пояснюються. Обласні різновиди давньоруської мови півдня і півночі М. Максимович убачав і в характері іншомовної лексики (тюркізми, грецизми, германізми) і у зв'язках літературних творів Київської Русі з народною поезією східних слов'ян.

Цілком природним є вплив церковнослов'янської мови на письмову, а то й на живу мову східних слов'ян. Та з часом відмінність між книжною церковнослов'янською мовою і живими місцевими наріччями збільшувалася: церковнослов'янська мова, обмежена культурною функцією, ніби застигає у своїх стандартних нормах, тим часом як живі східнослов'янські наріччя зазнають найрізноманітніших фонетичних, і лексичних змін. В історії розвитку руської мови і словесності М. Максимович виділяє чотири основні періоди: 1) стародавній (IX—XIII ст.), 2) середній (XIV—XVIII ст.), 3) новий (кін. XVIII—перша чверть XIX ст.), 4) найновіший, або сучасний період.

В історії формування й розвитку кожного народу величезна роль, на думку М. Максимовича, належить усній народній творчості. Творцем фольклору є народ, і саме народна поезія є справжнім джерелом народності літератури, джерелом формування й розвитку літературної мови. Блискучою ілюстрацією до цієї тези М. Максимовича є видані ним у 1827, 1834 і 1849 рр. три збірки українських народних дум та пісень, як і його «Дні і місяці українського селянина» (1856). Між іншим, термін «дума» на позначення одного із жанрів української народної творчості упровадив в літературознавство М. Максимович.

У передмові до збірки «Малоросійські пісні» (1827) М. Максимович стисло схарактеризував основні риси української мови (зауваження про особливості української мови є і в інших його збірках народних пісень, а також у статтях), обстоював думку про самостійність української мови і її найближчу спорідненість із російською мовою. У «Критико-історичній розвідці про руську мову» (1838) М. Максимович поділяв українську мову (за його термінологією, південноруську) на дві групи діалектів-наріч: 1) малоросійське (або українське) і 2) червононоруське (або галицьке). В історії давньоруської словесності (1839) у східному (українському) наріччі він визначає такі групи («різності») говорів: киево-переяславську, сіверську, слобожанську і волинсько-подільську, з яких головною, центральною, зразковою групою говорів вважав киево-переяславську. Тим-то у статті «Про вірші червононоруські» (1841) М. Максимович закликав і галицьких поетів писати

народною українською мовою, радив учитися їй з найяскравіших зразків усної народної творчості, особливо надніпрянської. Українська мова знайшла своїх прихильників, оборонців серед прогресивних діячів Росії та інших слов'янських країн, досить виразно заявила про своє існування не тільки у фольклорі, а й у творчості художників слова, починаючи від іскрометного Івана Котляревського і до гнівного Тараса Шевченка, і в лексикографічних та граматичних працях її шанувальників.

Можна для прикладу назвати такі лексикографічні праці першої половини XIX ст.: словник до 1-го, 2-го і 3-го вид. «Енеїди» І. Котляревського (1798, 1808, 1809) — перший диференційний українсько-російський словник із реєстром лексики нової української літературної мови (1125 слів); «Короткий малоросійський словник» Олексія Павловського (нар. бл. 1770 р.), укладений 1805 р. і виданий 1818 р. (1131 слово); «Словник малоросійської старовини» (71 слово-гніздо, 1808, вид. 1894 р.) Василя Ломиковського (1778 — бл. 1845).; українсько-російський словник 1823 р. (1173 слова).

Окремо слід назвати недавно опублікований (до вид. його підготував В. Німчук) «Словник української мови» (обсяг — понад 20 000 словн. ст.) 30—40-х років XIX ст. Павла Білецького-Носенка (1774—1856).

Значення всіх опублікованих словників полягало в тому, що вони допомагали читачам інших національностей знайомитися в оригіналах із скарбами українського фольклору, з творами українських письменників, давали фактичний матеріал для наукового вивчення української мови, давали можливість певною мірою нормувати вживання слів у формованій національній літературній українській мові.

Нормативні завдання розв'язували переважно в першій половині XIX ст. і праці з граматичної будови української мови, важливі не тільки з погляду теоретичного, а й як свідчення процесу творення нової української літературної мови.

Поважне місце серед граматик української мови цього періоду посідає «Грамматика малоросійського нар'ччя» Олексія Павловського, підготовлена до друку ще 1805 р. і видана тільки 1818 року. «Грамматика» О. Павловського — це перша спроба усталити й занотувати хоча б деякі найголовніші фонетичні, граматичні, почасти і лексичні та фразеологічні норми нової української літературної мови¹.

Вчений, поет, перекладач, етнограф, О. Павловський сміливо вводить фонетичний принцип у правопис української мови, а 1822 р. публікує ще «Додаток до граматики» — відповідь на рецензію 1818 р. М. Цертелева.

У Галичині на початку XIX ст., поширюється погляд на українську мову як на діалект польської. Такий погляд стає офіційним у середовищі польської шляхти та в колах галицької адміністрації, проникає і до лінгвістичної літератури (пор., напр., передмову С. Б. Лін-

¹ Про «Граматику» О. Павловського та її автора див.: Наконечний М. Перша граматика «нової» літературної мови. Мовознавство, 1968, № 5, с. 43—51; Дзендзелівський Й. О. Видатний український філолог. — Мовознавство, 1968, № 6, с. 43—50.

де до «Słownika języka polskiego», 1806. Т. 1, ч. 1. XIV). Проти такого погляду ще 1823 р. виступав автор ненадрукованої «Граматики языка словеноруського» Іван Могильницький (1777—1831). У статті 1829 р. «Відомість о русском язиці», яка мала бути передмовою до цієї граматики, автор аргументовано доводить, що українська мова є окрема мова і перебуває в найбільшій спорідненості з російською та старослов'янською мовами. Через рік виходить у Будапешті перша друкована грамматика на Закарпатті — «Gramatika Slavo-Ruthena» («Грамматика слов'яно-руська») Михайла Луцка я (1789—1843), який у порівняльному плані з мовою старослов'янською характеризує українську мову як окрему мову, з властивими їй звуковими і структурними особливостями. Обстоє самостійність української мови та її єдність на Східній і Західній Україні також Йосип Левицький (1801—1860) у праці «Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien» («Грамматика руської або малоруської мови в Галичині», 1830), хоч і представляє в ній так зване «язичіє». 1835 р. виходить друкована латиницею етнографічна збірка Ruskoje wesile, а 1846 р. — написана польською мовою «Gramatyka języka małoruskiego» Йосипа Лозинського (1807—1889).

«Русалка Дністровая», запровадивши гражданський шрифт і фонетичний принцип правопису, відмовившись від мертвого «язичія» та пов'язаного з ним кириличного алфавіту, відкрила шляхи для зближення літературно-мовного процесу Західної і Східної України, хоч «азбучна війна в Галичині», як назвав Іван Франко боротьбу за впровадження в українську писемність гражданської чи польської азбук¹, завершилася в Західній Україні аж в кінці XIX ст.². Одним із діячів «Руської трійці», що видавала «Русалку Дністровую», був і Яків Головацький (1814—1888). Свою розвідку-реферат «Розправа о язиці южноруським і його нар'ччях» (1849) він спеціально присвячує українській мові, її походженню і відношенню до інших слов'янських, характеристиці фонетичних і граматичних особливостей, описові найголовніших нар'ч та перспективам її дальшого розвитку. Ідучи за М. Максимовичем, він об'єднує усі говори у три групи: українське, галицьке (надністрянське) і гірське (карпато-руське).

Стислий огляд наукової діяльності основоположників історичного та порівняльного мовознавства, наукових здобутків у галузі індоєвропейського мовознавства, романської, слов'янської, зокрема російської та української філології першої половини XIX ст. наочно показує, що основним, провідним напрямом у цей період було мовознавство порівняльно-історичне. Успіхи порівняльно-історичного мовознавства були настільки вагомими, значними, що термін «порівняльно-історичне мовознавство» почали застосовувати для позначення всієї науки про мову, помилково вважаючи, нібито до відкриття порівняльного методу науки про мову не було й зовсім, нібито у мовознавстві

¹ Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 року. — Зап. наук. т-ва ім. Шевченка, т. СХІV.

² Жовтєв М. А. Мова української преси: До середини дев'яностих років XIX ст. К., 1963, с. 116—119.

першої половини XIX ст. не було інших методів, крім порівняльно-історичного, не було й інших проблем, крім тих, що з ним безпосередньо пов'язані. Наведені факти незаперечно свідчать, що водночас із порівняльно-історичним методом і у взаємодії з ним інтенсивно розгорталося, удосконалювалося і мовознавство описове, що розвиток порівняльно-історичного мовознавства спричинився до розгортання й удосконалення мовознавства описового, за рахунок надбань якого збагачувалося в свою чергу мовознавство порівняльно-історичне, що різні галузі мовознавчої науки тільки у найтісніших зв'язках між собою могли задовольняти найпекучіші запити суспільного розвитку першої половини XIX століття.

Шеститомний «Słownik języka polskiego» (1806—1814, 2-ге вид. 1854—1860) Самуїла Богумила Лінде (1777—1847) був не тільки лексичним довідником для тогочасних польських письменників, а й цінним здобутком польської філології і слов'янської філології взагалі. Граматичну будову литовської мови почали вивчати ще у XVII ст., факти литовської мови для порівняння з фактами інших індоєвропейських мов використовував уже Ф. Бопп, але тільки працями Ф. Куршата (1806—1884) розпочинається більш точне й глибоке вивчення фонетики й морфології литовської мови, зокрема особливостей литовської системи наголошування. Нові обрії у порівняльному вивченні фінно-угорських, самоїдських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мов відкривали граматики й словники фінського мовознавця, етнографа, перекладача шведською мовою карело-фінського епосу «Калевала» — Матвія Олександра Кастрена (1813—1852). Таких прикладів можна дати чимало.

З другого боку, наука про мову першої половини XIX ст. починає збагачуватися на фактичні матеріали із непрочитаних, а то й зовсім невідомих до того стародавніх текстів. Так, 1812 р. у Хаматі (північна Сирія) було відкрито перший хеттський ідеографічний напис однією з найдавніших індоєвропейських мов Малої Азії. Знайдений ще 1799 р. Рузетський камінь із написом трьома мовами (давньоєгипетською, єгипетською розмовною і давньогрецькою) дав можливість 1822 р. французькому вченому Жану-Франсуа Шампольйону (1790—1832) дешифрувати єгипетські ієрогліфи, а потім укласти граматику і словник староегипетської мови. Німецький філолог Герг-Фрідріх Гротенд (1775—1853) робить перші кроки у дешифруванні староперського клинопису, а Генрі Роулінсон (1810—1895) копіює, дешифрує і 1846 р. публікує повний переклад давньоперського тексту тримовного (староперською, еламською і вавилонською мовами) Бехістунського напису.

Не можна не вказати, нарешті, на наявність у першій половині XIX ст. і деяких праць із загального мовознавства.

Своєрідним підсумком мовознавчих досліджень попередніх століть є праці «Вчення про мову» (1801—1803) і «Початкові основи мовознавства» (1805) А. Ф. Бернгарді. У складі мовознавства А. Бернгарді встановлює такі мовознавчі дисципліни: фонетика, етимологія, словотвір, морфологія, словосполучення (вчення про поєднання і керування слів), синтаксис. Мову, на його думку, слід вивчати з історичного і фі-

лософського поглядів. У згоді з історичним принципом, мова, виникнення якої зумовлюється потребами розуму, розвивається за «збоїв'язковими» законами, але цілком несвідомо. Досягнувши свого розквіту, мова стає на шлях регресу. Філософський аспект (за А. Бернгарді, найістотніший) має справу з мовою як викінченим продуктом. «Мовознавство, або філософська граматики — це наука про абсолютні філософські форми мови». У мові виділяються букви (-звуки), слова-корені і слова-основи. Обидва ці розряди слів первісно позначували матерію і відношення. Злиття їх дало нинішні типи слів. Частини мови (I. Частини мови: іменники, імена атрибутивні, дієслово бути. II. Частки мови: прийменники, сполучники, первісні прислівники. III. Частини мови і частки: займенники) співвідносні з логічними категоріями суб'єкта, предиката і зв'язки, але, наприклад, категорії суб'єкта підпорядковуються і частки (артиклі, прийменник)¹. Як засвідчували самі Ф. Бопп і В. Гумбольдт, праці А. Бернгарді мали на них значний вплив.

На засадах формальної логіки була побудована і праця К. Беккера «Organismus der Sprache» (1827), яка пізніше зазнала нищівної критики у працях Геймана Штейнталя і Олександра Потебні. Але раніше від них і проти логічної граматики, або граматики філософської, і проти біологічних поглядів на мову, і проти поглядів на мову як на щось таємниче, містичне, зокрема проти схильності В. Гумбольдта до звукової символіки, виступив датський мовознавець-теоретик Йоганн Ніколай Мадвіг (1804—1886). Найголовніші його праці: «Om Kjønnet i Sprogene, isaer i Sanskrit, Latin og Graesk» («Про рід у мовах, особливо у санскритській, латинській і грецькій мовах», 1835); «Første otrykke af en Afhandling om Sprogets Vaesen, Udvikling og Liv» («Перший нарис із дослідження про сутність, розвиток і життя мови», 1842); «Om de grammatikalske Betegnelser Tilblivelse og Vaesen» («Про походження і сутність граматичних значень», 1856—1857); «Sprøgvidenskabelige Strobemaerkninger» («Лінгвістичні нотатки», 1871) та ін. На жаль, написані маловідомою тоді датською мовою, праці Й. Мадвіга, як і Р. Раска та Я. Бредсдорфа, не мали такого впливу на розвиток світової лінгвістичної думки, який вони могли б мати за своєю науковою цінністю.

НАТУРАЛІЗМ І ПСИХОЛОГІЗМ У МОВОЗНАВСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

§ 19. Мовознавчі дослідження і природничі науки. Мовознавча діяльність Ф. Боппа, Я. Грімма, О. Воєтокова, А. Потта, Ф. Діца, П. Шафарика, В. Караджича, О. Бодяньського, Ф. Буслаєва, І. Срезневського, М. Максимовича, М. Кастрена, Й. Мадвіга та інших філологів хронологічно не обмежувалася першою половиною XIX століття.

¹ Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, с. 25—26.

Чимало їх наукових праць було опубліковано і в другій половині XIX ст. Та для кінця 40-х і особливо 50—60-х рр. минулого століття характерними є ще кілька своєрідних рис.

Порівняльно-історичний метод — провідний метод першої половини XIX ст. — не відразу знайшов своє застосування у дослідженні всіх індоєвропейських мов. Філологи-класики, як-от, наприклад, засновник і керівник критико-граматичної школи у класичній філології Готфрід Яків Герман (1781—1848), засновник «археологічної» школи, призирувач і дослідник рідкісних написів Август Бюк (1784—1868) не виявляли особливого інтересу до порівняльної граматики, а то й ставилися до неї вороже: їм було просто прикро спостерігати, як люди, не зовсім добре обізнані з класичними мовами, обмежуючися фонетикою, морфологією і залишаючи поза увагою синтаксис, посилаючися на санскритську, давньоперську, готську та інші індоєвропейські мови, дозволяють собі застосовувати не зовсім приступні для контролю і не в усьому навіть чітко визначені методи до вивчення давньогрецької і латинської мов.

І все ж відкриття все нових численних старогрецьких написів із говірковими особливостями їх мови, ширше й глибше вивчення старогрецьких діалектів наочно показувало, що фонетичні та граматичні особливості, спостережувані в різних говорах, легше пояснювати, якщо залучати фактичні матеріали спільногрецької та інших індоєвропейських мов.

Першим, хто цілком усвідомив значення порівняльно-історичного методу для вивчення класичних мов, був німецький філолог Георг Курціус (1820—1885), який ознайомив класичних філологів із порівняльною граматикою і впровадженням у науку про мову результатів, здобутих елліністами. Праці Г. Курціуса «Порівняльне мовознавство у його відношенні до класичної філології» (1845) і особливо «Основи грецької етимології» («Grundzüge der griechischen Etymologie», 1858—1865; 5-е вид., 1879 р.), «Грецька граматики» («Griechische Grammatik», 1852 р. та ін. вид. і пояснення до неї 1863 р.), «Das Verbum der griechischen Sprache» («Дієслово грецької мови», 1873—1876; 2-ге вид. 1877—1880) були на той час значними і оригінальними працями. Не так вправно і досконало здійснив це завдання для латинської мови В. Корссен (1820—1875) у своїй роботі «Ueber Aussprache, Vocalismus und Betonung der lateinischen Sprache» («Про вимову, вокалізм і наголос у латинській мові», 1858; 2-ге вид. 1868—1870). До речі, Г. Курціус видавав періодичну серію «Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik» («Студії з грецької і латинської граматики», 10 томів, 1868—1878), на сторінках якої чимало було опубліковано розвідок як самого Г. Курціуса, так і його учнів.

Відомо, яку велику роль відіграла давньоіндійська мова у побудові порівняльної граматики індоєвропейських мов, але ґрунтувалася вона спочатку майже виключно на текстах санскритської літератури, і тільки десь на початку сорокових років індологи наважилися взятися за вивчення мови Вед. У 1848 році Теодор Бенфей (1809—1881) видає «Самаведу» з перекладом і словником; 1851—1863 рр. Теодор Ауфрехт (1822—1907) видає текст «Рігведи»; 1856 р. Р у -

дольф Ротт і Вільям Дуайт Уїтні видають «Атхарведу». До 1860 року були, отже, опубліковані майже всі найголовніші ведійські тексти. Повна граматика давньоіндійської мови Т. Бенфея (1852) охоплює вже і найголовніші ведійські тексти, а монументальний (7 томів) санскритсько-німецький словник Отто Бетлінга і Р. Ротта, виданий Російською Академією наук в Петербурзі в 1853—1875 рр., охоплює так само всю санскритську лексику, починаючи з лексики ведійських гімнів. У поєднанні з текстами Авести і дешифрованими давньоперськими клинописними написами дослідники-сходознавці одержали вже надійні фактичні матеріали для найрізноманітнішого характеру розвідок із індо-іранських мов та їх давніх зв'язків з іншими європейськими мовами.

Ще Ф. Шлегель і Ф. Бопп висловлювали здогад про спорідненість кельтських мов з мовами індоєвропейськими, але тільки Йоганн Каспар Цейс (1806—1856) став основоположником кельтського мовознавства, опублікувавши 1853 р. свою працю «Grammatika celtica» («Кельтська граматики», 2-ге вид. 1876 р. Германа Ебеля). Пізніше над вивченням кельтських мов, елементи яких виразно виявляються і в англійській та французькій мовах, працювали датський мовознавець Холлер Педерсен (1867—1953), французький мовознавець Жозеф Вандрієс (1875—1960) та ін. Перу Й. Цейса належить і цікава розвідка про германців та сусідні племена («Die Deutschen und die Nachbarstämme», 1837).

Слов'янське мовознавство, створене на основі порівняльно-історичного методу, збагачується в цей час працями видатного австрійського філолога, словенця за національністю, Франтишка Міклошича (1813—1891). Уже в «фонетиці і морфології старослов'янської мови» («Lautlehre und Formenlehre der altslovenischen Sprache», 1850) він досить широко використовує матеріал і інших слов'янських мов, а у 1852—1875 рр. виходить його «Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen» («Порівняльна граматики слов'янських мов», I—IV), розділи про словотвір якої та синтаксис не втратили свого наукового значення і понині. Багато зусиль віддав Ф. Міклошич укладанню словників: у 1852—1865 рр. виходить у світ його «Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum» («Давньослов'яно-греко-латинський словник»), а 1886 — «Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen» («Етимологічний словник слов'янських мов»). Зберігають свою наукову цінність і розвідки Ф. Міклошича, присвячені проблемам взаємодії, взаємозв'язків, взаємовпливів між слов'янськими та неслов'янськими мовами: «Die slavischen Elemente im Rumänischen» («Слов'янські елементи в румунській мові», 1860); «Die Fremdwörter in dem slavischen Sprachen» («Запозичені слова в слов'янських мовах», 1867); «Die slavischen Elemente im Magyarischen» («Слов'янські елементи в угорській мові», 1871); «Die türkischen Elemente in den südost — und osteuropäischen Sprachen: Griechisch, Albanisch, Rumänisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch (Турецькі елементи в мовах південно-східної та східної Європи: грецькій, албанській, румунській, сербській, українській, російській, польській», 1884—1887); «Die slavischen, magyarschen und rumänischen Elemen-

te im türkischen Sprachschätze» («Слов'янські, угорські та румунські елементи в турецькій мові», 1889); «Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der Siidosteuropäischen Sprachen» («Про вплив турецької мови на граматику мов південно-східної Європи», 1889) та ін.

Основоположник лінгвістичної палеонтології і порівняльної міфології А д а л ь б е р т К у н (1812—1881) відомий також і як засновник «Журналу з порівняльного мовознавства» («Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung»; з 1852 р. він керував цим журналом разом із Т. Ауфрехтом). Крім того, в 1856—1876 рр. (до 1868 р. разом з А. Шлейхером) він видавав журнал «Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen» (Матеріали з порівняльного мовознавства в галузі арійських, кельтських і слов'янських мов, 8 томів). Третій журнал, пов'язаний із мовознавством, почав виходити з 1860 р. (до 1880 р.) під назвою «Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft» («Журнал з народної психології і мовознавства», 20 томів); його видавали Гейман Штейнталь і Моріц Лацарус.

А. Шлейхер був основоположником натуралізму, а Г. Штейнталь — психологізму в мовознавстві. Для характеристики сутності цих концепцій потрібно зважити на стан розвитку природознавства в першій половині ХІХ ст.

Уже в епоху Відродження (ХІV—ХІVІ ст.) закладаються основи наукового природознавства. У ХVІІ—ХVІІІ ст. інтенсивно розгортається накопичування нового експериментального матеріалу з різних галузей людського досвіду і людських знань, виникають перші, часом досить серйозні спроби його наукового узагальнення, витлумачення. Кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст. ознаменовані бурхливим розвитком природознавства, наукові надбання якого становили собою теоретичну основу промислового і сільськогосподарського виробництва, техніки, транспорту. Основа природознавства — це фізика, хімія біологія та математика з їхніми численними відгалуженнями. Розвиток насамперед цих наук спричинився до виформування з середини ХІХ ст. нових наукових дисциплін. Геофізика зароджувалась десь ще наприкінці ХVІ ст., а з середини ХІХ ст. визначається вже як самостійна наука. Грунтознавство започатковувалося ще у ХVІІІ ст., а в другій половині ХІХ ст. оформляється вже як самостійна наука. І що найголовніше — вчені-природознавці першої половини ХІХ ст. та наступних десятиліть, узагальнюючи нагромаджені експериментальний матеріал, створюючи нові прийоми, засоби, способи, методи його досліджування, відкривають все нові й нові факти, явища, процеси, закономірності, закони. Наукові здобутки природознавства викликають у всіх подив, захоплення. Природознавство починає впливати на всі галузі розумової діяльності людей. Математик і мовознавець Герман Грасман 1863 р. відкриває закон дисиміляції придихових приголосних індоєвропейської мови-основи у санскриті і в давньогрецькій мові. Ч. Дарвін пробує пов'язати первісні вигуки людини з інстинктом збереження роду. Природознавство починає проникати у всі галузі людських знань. Під його могутнім впливом виникають нові кон-

цепції і в інших наукових дисциплінах. Мовознавець Моріс Рапп першим упроваджує в мовознавство біологічні погляди на мову своїми працями «Physiologie der Sprache» («Фізіологія мови», 1840) і «Vergleichende Grammatik als Naturwissenschaft» («Порівняльна грамати́ка як природнича наука», 1852). Основою мовознавства має бути, на його думку, фізіологія. Геологія визначає періоди органічного життя на землі, його тривалість. Граматика, встановивши взаємовідношення між різними мовами, зможе, ймовірно, також встановити час, потрібний для розвитку всіх мов від первісної єдності до теперішньої їх різноманітності.

Своєрідно відбився розвиток природознавства на лінгвістичних поглядах одного з найвидатніших мовознавців другої половини ХІХ ст. — німецького вченого Августа Шлейхера.

§ 20. **Август Шлейхер** (1821—1868). Перша наукова праця А. Шлейхера «Sprachvergleichende Untersuchungen» («Порівняльно-лінгвістичні дослідження») складалася з двох частин: 1. «Zur vergleichenden Sprachgeschichte» («До порівняльної історії мов», 1848), у якій розглядається «зетаїзм» європейських мов, тобто зміна певних приголосних під впливом J (пор. швед. giva, італ. giugno, франц. jour і под.) із виразним прагненням встановлювати закономірності не для однієї, а для багатьох мов; 2. «Linguistische Untersuchungen: Die Sprachen Europas in systematischen Übersicht» («Лінгвістичні дослідження. Мови Європи в систематичному огляді», 1850), у якій формулюються загальні принципи вивчення мов і подається огляд будови нових і давніх мов Європи та їх відгалуження в різних частинах світу. У 1852 р. А. Шлейхер публікує «Formenlehre der kirchen-slavischen Sprache» («Морфологія церковно-слов'янської мови») — один з найкращих тогочасних підручників із старослов'янської мови, а у 1856—1857 рр. — «Handbuch der litauischen Sprache» («Підручник литовської мови»), грамати́ка, хрестоматія і глосар якого були результатом безпосереднього вивчення живого мовлення під час піврічного перебування дослідника в Литві. У 1860 р. була видана його «Die deutsche Sprache» («Німецька грамати́ка») — характеристика германських мов за поглядами автора на розвиток мови, а у 1861—1862 рр. — найголовніший твір А. Шлейхера — «Compendium der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen» («Компендіум порівняльної грамати́ки індоєвропейських мов») — своєрідне узагальнення і систематизація надбано індоєвропейського мовознавства за останні 40 років і перша спроба відтворити індоєвропейську мову та простежити розвиток кожної з її галузей. Крім багатьох статей, заміток, рецензій, опублікованих у «Zeitschrift», «Beiträge» (див. § 17) та в «Записках імператорської Академії Наук», членом-кореспондентом якої він був, певний інтерес для характеристики мовознавчих поглядів А. Шлейхера становлять також дві його брошури: «Die Darwinische Theorie und Sprachwissenschaft» («Дарвінова теорія і мовознавство», 1863) та «Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen» («Про значення мови для природної історії людини», 1865).

Навіть простий і далеко не повний перелік назв, тематики наукових праць А. Шлейхера дозволяє визначити чотири основні групи

проблем, над розв'язанням яких він напружено трудився протягом короткочасного свого життя:

1) вивчення і наукова характеристика мертвої (старослов'янської), вимерлої (полабської) і живої народної (литовської) мов; у тогочасних порівняльних дослідженнях мовознавці оперували здебільшого фактами мертвих старовинних мов (санскритської, давньогрецької, латинської, готської та ін.). А. Шлейхер вводить у науковий обіг факти живої народної мови, і це стало, за словами А. Мейє, «знаменною віхою в розвитковій порівняльній граматиці»¹;

2) вивчення слов'янських, балтійських і германських мов з метою створення порівняльної граматики слов'янських мов, з реконструкцією праслов'янської; порівняльної граматики литовської, давньоруської та латинської мов, з реконструкцією прабалтійської; порівняльну граматику балто-слов'янської, а потім уже і балто-слов'яно-германської мовної єдності;

3) створення історичного методу в порівняльному мовознавстві, вимога суворо дотримуватися звукових закономірностей, спроба реконструювати індоєвропейську прамову, схарактеризувати найістотніші її риси та її розвиток, що стало згодом надбанням усіх мовознавців і мало значний вплив на весь наступний розвиток мовознавчої науки;

4) теоретичні дослідження мови, її сутності, її зв'язків з мисленням, її розвитку, «природничо-наукових» принципів її вивчення, питання класифікації мов світу, визначення об'єкту, методів і завдань мовознавства.

Провідне завдання, яке об'єднувало всі ці проблеми і яке поставив перед собою А. Шлейхер, — відкрити закони у розвитковій фонетичного складу і морфологічної будови мов, визначити історичні закономірності мовного розвитку взагалі. Здійснити таке завдання було не легко. 50—60 рр. XIX ст. — все ж це був ще період первісного нагромадження і систематизації фактів. Та й самі факти не були ще достатньо вивчені і на їх основі не можна було ще зробити остаточних висновків. Панівною все ще лишалася думка про можливість визначення хронологічно найдавніших явищ лише за свідченням давньоіндійських пам'яток. Компаративісти першої половини XIX ст. встановили спорідненість індоєвропейських мов, визначили фонетичні відповідності між ними, встановили спільність походження цих мов, але зупинилися перед проблемою про джерело походження індоєвропейських мов. Механістичні та формально-логічні погляди на мову починають заступатися суб'єктивно-ідеалістичним психологізмом. За зразок справжньої науковості правлять природничі науки. Саме до них у пошуках істини звертаються всі тогочасні мислителі. Не дивно, отже, що й А. Шлейхер, який, крім мовознавства, ґрунтовно вивчав і філософію, займався садівництвом та ботанікою, у своїх пошуках визначення сутності мови, її специфіки, звертається теж до природознавства і бу-

дує своє розуміння мови за її матеріальною основою, за її зв'язком із мисленням.

Уже в першій частині своєї першої праці А. Шлейхер визначає мову як вираження мислення з допомогою артикульованих звуків. У другій частині цієї ж праці він говорить, що мова така ж необхідна для мислення, як тіло для духу; тільки з допомогою мови можна мислити. У книзі «Німецька мова» він писав про мову як звукове вираження думки, розумовий процес, виявлюваний з допомогою звука. У брошурі «Про значення мови...» заявляв, що мова — це сприйманий вухом симптом діяльності цілого комплексу матеріальних відношень у будові мозку і мовленнєвих органів з їх нервами, кістками, м'язами та ін.

Свою тезу про мову як звукове вираження процесу мислення А. Шлейхер прагнув обґрунтувати з позицій природничо-наукового матеріалізму, в аспекті, що далеко пізніше знайде своє наукове висвітлення у вченні про вищу нервову діяльність. Він був переконаний, що мова, тобто вираження думок через слова, — це єдина і виключна ознака людини... І якщо тільки мова зробила людину, то тоді наші праотці первісно були не тим, що ми зараз називаємо людьми, бо такими вони стали тільки з утворенням мови. Утворення мови для нас рівнозначне розвитку мозку і органів мовлення.

За висновком А. Десницької, А. Шлейхер був першим і єдиним із лінгвістів XIX ст., який пробував поставити питання про матеріальні основи мовленнєвої діяльності, не відриваючи при цьому мови від мислення¹. А. Шлейхер належав до тих гегельянців, які, як Л. Фейєрбах, прийшли до матеріалізму, до усвідомлення того, що матеріальний, чуттєво сприйманий нами світ, до якого ми належимо — це єдиний реальний світ, що наша свідомість і мислення, якими б вони не здавалися понадчуттєвими, є продуктом матеріального, тілесного органу — мозку. Матерія не є продукт духу, а дух є лише вищий продукт матерії. І показово, що А. Шлейхер, прагнучи створити послідовно моністичну, матеріалістичну теорію мови, дорікав Ч. Дарвінові за його поступки перед релігією.

Із переконанням А. Шлейхера про матеріалістичні основи мовленнєвої діяльності, про «матеріально-тілесні умови» її добре узгоджується і його вимога застосувати у мовознавстві методи природничих наук. Ще в розвідці «Мови Європи...» він писав, що метод мовознавства цілком відмінний від методу всіх історичних наук і по суті приєднується до методу наук природничих. Тому й результати лінгвістичних досліджень загалом відрізняються більшою надійністю, ніж результати, одержувані історичними науками, бо шлях лінгвістичного дослідження не обтяжений такою мірою, як-то, суб'єктивною діяльністю. Подібно до природничих наук, мовознавство має завданням дослідити галузь, у якій пізнається дія невідворотних природничих законів, що не підлягають впливові людської волі та свавілля.

¹ Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М., Л., 1938, с. 455.

¹ Див.: Десницкая А. В. О лингвистической теории Августа Шлейхера. — Вопр. языкозн., 1971, № 6, с. 7.

Ще Г. Лейбніц закликав застосовувати до вивчення мов методи точних наук. А. Шлейхер, натхненний величними досягненнями природознавства першої половини ХІХ ст., прагнути побудувати мовознавство як точну наукову дисципліну, наполягає на потребі витворити об'єктивні й точні методи вивчення мовних фактів, закликає мовознавців учитися таких методів у природознавців. У брошурі «Дарвінова теорія і мовознавство» відзначається, що у природознавців можна навчитися того, що для науки має значення тільки факт, установлений допомогою надійного, суворо об'єктивного спостереження, і заснований на такому факті правильний висновок. Суб'єктивні тлумачення, нестримне етимологізування, хиткі припущення, взяті із стелі, коротше кажучи, все, що позбавляє мовознавчі дослідження наукової строгості, знижує значення їх в очах розумних людей і навіть робить їх сміховинними. Все це особливо відразливо діє на того, хто засвоїв значення вище погляд тверезого спостереження. Тільки точне спостереження організмів і законів їхнього буття, тільки повна самовідданість об'єктові наукового дослідження повинна бути основою такої науки про мову. Цей докір, ця вимога, ця порада були адресовані не тільки мовознавцям середини ХІХ ст.

Але що означає у А. Шлейхера заклик до точного спостереження «організмів і буття їх», коли йдеться про мови, про об'єктивні, наукові методи їх вивчення? Чому А. Шлейхер називає мови «організмами», а то й «природними організмами» («Naturorganismen»)? Який зміст укладає він у ці поняття?

У вже цитованому відкритому листі до Ернста Геккеля («Дарвінова теорія і мовознавство») А. Шлейхер пише, що мови — це природні організми, які виникли без участі людської волі, вирости і розвинулися за певними законами і в свою чергу старіють і відмирають. Починаючи з 1850 р. і особливо після ознайомлення на початку 1860-х років із теорією Ч. Дарвіна, А. Шлейхер охоче порівнював закономірності розвитку мови із закономірностями розвитку природних явищ.

Головним недоліком теоретичних поглядів А. Шлейхера є відсутність розуміння суспільної сутності мови та історико-матеріалістичних закономірностей її розвитку. Але ні у визначенні матеріалістичних основ мовленнєвої діяльності, ні у вимогах об'єктивно, шляхом спостереження вивчати мовні факти ніякого ототожнення мови з реальними природними організмами вбачати не можна, хоча серед тогочасних мовознавців саме А. Шлейхер щонайбільше зловживав зіставленнями мовних явищ із природними явищами і найширше використовував у мовознавстві природничо-наукову термінологію.

Термін «організм мови» відомий і у В. Гумбольдта, і у Ф. Боппа, і у К. Беккера... А. Шлейхер уживав вираз «організм мови» у різноманітних контекстах, з різноманітними відтінками¹, але звичайно і найчастіше — у згоді з тогочасним філософським слововживанням — на позначення природно виниклої структури, що розвивається і має свою внутрішню організацію.

¹ Пор.: Бодуэн де Куртенэ И. А. Август Шлейхер. — Избр. труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 1, с. 38.

Мова є мислення, виражене звуками. У мисленні слід розрізняти матеріал і форму. Матеріалом є поняття і уявлення, форму створюють взаємовідношення понять і уявлень. У мисленні є обидва складові елементи — матеріал і форма. Мова ніколи не може обійтися без звукового вираження поняття і уявлення. Звукове ж вираження відношень (функцій) не є обов'язковим; його може й не бути. Уявлення і поняття, оскільки вони одержують звукове вираження, називаються значенням. Значення передається в корені слова; корінь слова можна виділити в усіх мовах. Значення і відношення разом утворюють слово, а слова — мову. Звук, форма і функція — найістотніші моменти слова, мови. Сутність кожної структури як особливого «організму» і визначається з А. Шлейхером тим, як, яким способом виражені у ній значення (уявлення, поняття) і відношення (граматичні функції). Від цього залежить будова слова, його зміни, будова речення, морфологічний тип мови, що мають аналізуватися з допомогою таких же точних методів, як і методи природничих наук.

Характеризуючи мовні структури («мовні організми»), А. Шлейхер надає особливої ваги тому, що мови утворюються природним шляхом, без втручання людської волі, що мови, особливості їх і розвиток не підпорядковуються впливові людської свідомості, людської цілеспрямованої діяльності, як не залежать від волі людини і особливості і розвиток рослинних та тваринних організмів. Змінити і побудувати мовні структури на свій розсуд, підробити мовні структури, як і рослини та тварини, людина не спроможна: всі вони існують, виникають, розвиваються за властивими їм об'єктивними законами. Тим-то А. Шлейхер і називає мовні структури «природними організмами», вважає за можливе зіставляти їх з іншими організмами природи, вважає за потрібне розмежувати дві наукові дисципліни, що вивчають мову, — мовознавство і філологію.

Об'єктом мовознавства (або «глотики») є мова як «природний організм» із властивими їй об'єктивними законами, незалежними від людей. Об'єктом філології є вживання мови з певною метою і в певних історичних ситуаціях, де виявляється свідомо воля людини. Мовознавство — наука природничо-філологія — наука історична. У мовознавстві суб'єктивізм не тільки зайвий, а й шкідливий. У філології суб'єктивізм неминучий. Мовознавство вивчає мову для пізнання законів її природи, будови, функціонування, змін. Філологія вивчає мову як засіб проникнення в духовне життя автора, народу. Мовознавство вивчає всі усні та писемні мови світу, їхні говори, незалежно від ролі їх носіїв у створенні загальнолюдської науки, культури, мистецтва. Філологія вивчає лише мови писемні, літературні, безписемні мови, наприклад, американських індіанців, для неї не становлять ніякої цінності. Мовознавство не обмежується вивченням тільки однієї мови. Філологія може досліджувати писемні пам'ятки тільки одного народу. Мовознавство, як і інші природничі науки, виникає лише в нові часи, коли починає застосовуватись метод спостереження, експерименту. Філологія відома і в середні, і в давні віки. Мовознавець — це ботанік, що має досліджувати всі рослини, поширення їх на земній кулі, закони будови і розвитку їх. Філолог — це садівник;

що вирощує тільки корисні для людини рослини. Мовознавство вивчає насамперед морфологію і фонетику, як цілком вільні від впливу волі людини; синтаксис, що залежить від мислення і волі окремої особи, більш схильний до філології, а стилістика цілком належить філології: стиль — індивідуальна манера письма кожної окремої людини.

У мовознавстві А. Шлейхер виділив систематику і граматику. Систематика впорядковує, характеризує мови за певними класами на підставі точних, науково обгрунтованих ознак. Граматика вивчає будову мови: звуки (фонологія), форми (морфологія), функції (вчення про значення і відношення), побудову словосполучень, речень (синтаксис).

А. Шлейхер встановив два принципи систематизації, класифікації мов — типологічний і генеалогічний, окреслюючи для кожного з них і своєрідні методи дослідження. Типологічній класифікації мов він присвячує спеціальну розвідку «Zur Morphologie der Sprache» («Про морфологію мов», 1859). Спираючися на попередні дослідження Ф. Шлегеля і В. Гумбольдта, А. Шлейхер, виходячи із способів взаємозв'язку значення та відношення, поділив усі мови світу на три класи, типи: а) ізолюючі, у яких виражається тільки значення, а відношення звукового вираження немає (чистий корінь, як у давній китайській; кореневе слово + службове слово, як у бірманській); б) аглютинативні, у яких до елементів значення приєднуються елементи відношення (корінь + суфікс, як у тюрксько-татарських, монгольських, угро-фінських мовах; корінь + суфікс, корінь + інфікс, корінь + префікс, як у мові тушській; корінь + суфікс, префікс + корінь + службове слово, як у мові тибетській); в) флективні мови, у яких елементи значення і елементи відношення утворюють єдність (корінь + внутрішня флексія, як у мовах семітських, префікс + корінь + суфікс + внутрішня і зовнішня флексія, як у давніх індоєвропейських мовах, префікс + корінь + суфікс + службове слово, як у нових індоєвропейських мовах аналітичної будови). Підсумувавши результати свого дослідження у вигляді схеми, що складається з ряду математично позначуваних морфологічних формул, А. Шлейхер указує водночас на наявність перехідних типів між першим і другим, між другим і третім класами мов.

Усі ці класи мов у наш час співіснують, але в історії вони йдуть, на думку А. Шлейхера, один за одним, становлячи собою три ступені (три періоди) розвитку мов: флективні мови витворюються з аглютинативних, а останні — з мов ізолюючих. Але тоді з наближенням до нашого часу флективність мала б зростати. Насправді, як зазначає А. Шлейхер, такий процес не спостерігається: латинська мова багатша на форми, ніж романські мови, що виникли з латинської; ще більше відрізняється давньоіндійська мова від тих живих індійських мов, які з неї походять. Це означає, пояснює А. Шлейхер, що всі три класи мов витворилися в доісторичну епоху, досягнувши певного ступеня морфологічного розвитку, що в історичну добу мови вже не розвиваються. Більше того, в історичний період уже фіксується занепад, розпад мови, значення складових елементів мови зневиразнюється, не усвідомлюється, «вивітрюється», виникають і безперешкодно починають діяти фонетичні «спотворення».

Так А. Шлейхер приєднався до поширеної в першій половині XIX ст. теорії двох періодів у розвитку всіх мов — доісторичного періоду, коли звукова мова виникає, оформляється, розвивається, удосконалюється, і періоду історичного, коли мова зазнає впливу «руйнівних сил», деградує, втрачає успадковану від доісторії конститутивну стрункість, збіднюється. Мовознавці, як-от, наприклад, Ф. Бопп, прагнули обгрунтувати цю теорію посиланням на «руйнування флексій», а філософи, як, наприклад, Г. Гегель, — посиланням на залежність мислення від мови в доісторичний період і перемому змісту над формою, мислення над мовою у період історичний¹. Прагнення ж А. Шлейхера обгрунтувати теорію доісторичного та історичного періодів у розвитку всіх мов ще й зовнішніми аналогіями з вивітрюванням пород і з процесами розкладу природних організмів або ж тим, що в доісторичний період дух перебував у мові, а в історичний період покидає мову, — ще з більшою силою підкреслювали антиісторичність, штучність, наївність самої теорії двох періодів.

І все ж Шлейхерове вчення про розвиток морфологічних структур мало значний вплив на мовознавство взагалі і на порівняльне індоєвропейське мовознавство зокрема: надто вже вагомою була проблема, поставлена в науці про мову А. Шлейхером. Тим-то, скажімо, не тільки молодограматик Карл Бругман змушений був порушувати питання про пережитки «кореневого», «дофлективного» періоду в індоєвропейській мові — основі, а й такі представники порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства XX ст., як А. Мейє, Г. Хірт, Е. Бенвеніст, Е. Курилович чимало уваги приділяють проблемам реконструкції ранніх періодів індоєвропейської прамови, вперше конкретно схарактеризованої також у розвідках А. Шлейхера.

Подаючи у своєму «Компендіумі порівняльної граматики індоєвропейських мов» стислий опис фонетики і морфології давньоіндійської, давньоіранської, давньогрецької, давньоіталійської, давньокельтської, давньослов'янської, литовської і давньонімецької мов, А. Шлейхер уже не задовольнявся, як, скажімо, Ф. Бопп або А. Потт, установленням закономірних звукових відповідностей між словами і формами цих мов, висновками про їхнє спільне походження, про їхню спорідненість між собою. Він пішов далі.

А. Шлейхер вважав, що наявність закономірних звукових відповідностей, звукових законів в однокореневих словах і формах споріднених між собою мов є доказом того, що ці слова і форми первісно мали спільну або тотожну вихідну будову, а відмінності між ними є лише наслідком звукових змін, що відбулися в різних споріднених мовах. Можна припустити, отже, що був час, коли відомі нам індоєвропейські мови, засвідчені численними пам'ятками, ще не існували, а існувала якась єдина мова, з якої поступово витворилися всі індоєвропейські мови. Ця мова не засвідчена пам'ятками. Це мова ще того періоду, коли окремих, відомих нам індоєвропейських мов ще не було. Це — прамова (Ursprache). Її можна відтворити, реконструювати лише теоретично. Найголовніша мета для А. Шлейхера і полягала в тому,

¹ Див.: Гегель Г. Соч., т. 8, с. 60.

щоб шляхом порівняння різних окремих мов, відхиляючи все те, що властиве кожній окремій мові, і зважаючи тільки на спільні риси споріднених між собою мов, встановити, відтворити що невідому правому.

У санскритській мові *рілля*, *нива* називається *ájras*, у грецькій — *ἀγρός*, у латинській — *ager*, у готській — *akrs*. А тим часом відомо, що санскритське (-дж) виникло із *g* грецьке *o* походить, за А. Шлейхером, із *a*; латинське *ager* виникло із *agras*; у готській мові *k* походить із *g*, а перед флексією *s* називного відмінка виникло *a*. Отже, первісна, початкова форма цього слова в індоєвропейській мові була *agras. Таку реконструйовану форму індоєвропейської прамови А. Шлейхер позначав зірочкою (*). Санскритське *bhaga-ti*, гр. *φερετ*, лат. *fert*, гот. *baigr*, старослов. *береть* і под. дозволяють А. Шлейхерові відтворити первісну форму *bhaga-ti і т. д.

А. Шлейхер був переконаний, що реконструювати індоєвропейську правому можна. Він уклав таблицю звуків і форм індоєвропейської прамови, написав нею навіть байку «Вівця і коні». На думку А. Шлейхера, звуковий склад індоєвропейської прамови був простішим, ніж у пізніше виниклих мовах: 9 голосних, з них три прості (*a*, *i*, *u*), 15 приголосних, із них 9 проривних (*k—g—gh*, *t—d—dh*, *p—b—bh*) і 6 тривалих (*j—s—v*, *g—n—m*); корені були односкладовими; префікси у словах відсутні; кількість частин мови обмежена; корінь і основа (на голосний чи приголосний) ставали словами тільки тоді, коли до них додавалися відмінкові або особові суфікси (закінчення), що виникли із самостійних слів; ім'я і дієслово виникають одночасно; в іменах уже були 9 відмінків (називний, знахідний, аблатив, родовий, місцевий, давальний, орудний 1-ий, орудний 2-ий, кличний), три числа (однина, множина, двоїна), три роди і т. п.

Індоєвропейська правому у зв'язку з розселенням племен — її носіїв починає розпадатися на окремі діалекти. Ці діалекти з часом настільки відокремлюються, що перетворюються на окремі мови, які в свою чергу починають дробитися на діалекти. Розпад індоєвропейської прамови і утворення індоєвропейських мов А. Шлейхер подає графічно у вигляді родовідного дерева, що внизу має спільний стовбур, який розщеплюється на дві галузі: аріо-греко-італо-кельтську і слов'яно-германську; перша з них розгалужується далі на арійську (з наступним поділом на індійську та іранську) і греко-італо-кельтську (з наступним поділом на грецьку та албанську і кельтську та італійську); друга галузь розгалужується далі на германську і балто-слов'янську (з наступним поділом на балтійську та слов'янську). Така Шлейхерова генеалогічна класифікація мов, класифікація мов за їх походженням. У порівнянні з тими класифікаціями, що їх подавали ще передвісники порівняльно-історичного мовознавства, вона має значні переваги, але вже на початок 60-х років XIX ст. Шлейхерова генеалогічна класифікація мала й істотні недоліки (деяка штучність, прямолінійність тощо). А втім, варто наголосити на основній позитивній рисі цієї класифікації і на тих доповненнях, які дав Шлейхер до генеалогічної класифікації.

Так, А. Шлейхер підкреслював, наприклад, що основою для вияв-

лення реальних зв'язків між мовами спільного походження є не зовнішня структурно-типологічна схожість граматичних форм, а тотожність «звукового матеріалу» (*Lautstoff*), використовуваного для вираження лексичних значень і граматичних відношень. Застосування цього принципу у власних розвідках і дозволило А. Шлейхерові створювати, удосконалювати історичний метод у порівняльному мовознавстві, дозволило зокрема встановлювати, групувати закони фонетичних змін у кожній із галузей індоєвропейських мов.

А. Шлейхер не тільки не обмежувався створеною ним теорією виникнення споріднених мов шляхом поступового розгалуження первісних мовних єдностей, а звернув увагу і на вагомість міжмовного контактування, на географічне варіювання мов у витворенні тих чи тих їхніх структурних своєрідностей. Він констатував, наприклад, появу церебральних звуків у санскритській мові внаслідок контактування її носіїв із тубільцями Декхана, наявність деяких спільних рис у звукових системах латинської і сусідніх слов'янських мов, на більшу схожість між собою взагалі сусідніх суміжних мов, аніж мов людей, що проживають у різних частинах світу, на територіальну близькість у далекому минулому мов із схожим типом морфологічної будови та ін.

Звернімо нарешті увагу і на послідовне, наполегливе прагнення А. Шлейхера побудувати не біологічну, а струнку матеріалістичну теорію мови в усіх розділах мовознавства, звільнену від впливу філософського ідеалізму і засновану на об'єктивних, точних методах досліджування мовних фактів, явищ. Непослідовності, суперечності в системі лінгвістичних поглядів А. Шлейхера є наслідком і стану тогочасного розвитку науки про мову, і стану, рівня розвитку духовного життя тогочасного суспільства.

§ 21. Макс Мюллер. Загальна оцінка натуралізму. Етимологія і лінгвопалеонтологія. Характеристика натуралізму в мовознавстві другої половини XIX ст. була б і неповною, і неточною без аналізу мовознавчих поглядів німецько-англійського вченого М. Мюллера (1823—1900). Дослідник індійської літератури і порівняльної міфології. М. Мюллер найвідоміший своїми лекціями з мовознавства, які він читав 1861—1863 рр. у Королівському британському інституті і тоді ж їх і видав під назвою «*Lectures on the Science of Language*» («Лекції з науки про мову»). Вони користувалися великою популярністю: до 1891 р. вони 15 разів перевидавалися в Англії і були перекладені російською, німецькою, італійською та французькою мовами. Приваблювали «Лекції» слухачів і читачів багатством, різноманітністю фактичного матеріалу, стрункістю, чіткістю побудови, а то й витонченістю викладу складних проблем формованої науки про мову.

Мова для М. Мюллера — це орган думки, живий, промовляючий свідок всієї історії людства, ознака, що відрізняє людину від тварини. Мова, за М. Мюллером, не має незалежного буття. Вона існує в людині: вона живе, якщо нею говорять, умирає з кожним словом, яке вимовлене і не чується більше. Говорити про мову, що вона є щось існуюче саме по собі, що вона має власне життя, що виростає до зрілості, породжує паростки і вмирає, є чиста міфологія. В уявленнях і висловлюваннях про мову як органічну і майже живу істоту поєдична фразео-

логія заступає здоровий глузд. Мова не є організмом із властивими йому біологічними функціями.

Але порівняльна філологія, як М. Мюллер називає мовознавство, належить, на його думку, до наук природничих. Чому? Тому, що зміни в мові є природним зростанням, а не історією. Зростання характеризується закономірністю змін, незалежних від волі і впливу людини, історія ж формується внаслідок свідомих дій людини. Зростання мови складається з двох процесів — утворення діалектів і фонетичних змін. Обидва ці процеси не залежать від волі людини. Закономірні фонетичні зміни спричинилися до перетворення лат. *patrem* у франц. *père*, лат. *matrem* у франц. *mère*, *fratrem* — *frère*. «Але ці закони не були вигадані людиною, навпаки, людина змушена була їм коритися, не знаючи нічого про їхнє існування». Людина не може змінювати об'єктивний характер мовних законів так само, як не може вплинути на закони кровообігу. М. Мюллер підкреслює, що між «природничими науками жодна не пов'язана з історією людини так тісно, як наука про мову»; він свідомий того, що мова пов'язана і з історичним життям народу, що, скажімо, для історії англійської мови потрібно знати історію Англії, зважати на роль кельтської, саксонської, норманської мови у формуванні англійської мови, але це, на його думку, не дає надійних підстав розглядати мовознавство як науку історичну: мова розвивається за притаманними їй і незалежними від волі людини законами.

Так говорив і А. Шлейхер. Як А. Шлейхер, Е. Геккель та інші вчені цього періоду, М. Мюллер уважав, що в процесі еволюції мови є фаза, стадія «розвитку мови» (в доісторичний період) і фаза, стадія «занепаду» (в історичний період); коли мова зазнає фонетичних змін, фонетичних спрощень будови слова. Як і А. Шлейхер, М. Мюллер розмежовує науку про мову і філологію. Філологія — історична наука, що вивчає мову як засіб для розуміння літературних пам'яток для вивчення соціального, морального, розумового і релігійного розвитку людського роду. Мовознавство — наука природнича. Єдиним предметом наукового дослідження у мовознавстві є мова. Лінгвіст повинен знати не мови, а мову, що вона є, яким чином вона може утворювати засіб або орган думки; слід пізнати її походження, властивості, закони; і тільки для досягнення цього знання збираються, впорядковуються і класифікуються всі доступні факти мови.

Із такого протиставлення мовознавства і філології випливає, що безписемні мови з погляду мовознавчого становлять не менший інтерес якщо не більший, аніж мови літературні. «Діалекти, які не дали ніякої літератури, жаргони диких племен, клацання готтентотів і зміни голосних у індокитайців такою ж мірою важливі, а з точки зору певних проблем навіть важливіші, ніж поезія Гомера або проза Ціцерона». За переконанням М. Мюллера, справжнє життя мови виступає у діалектах. Літературні мови мають відбиток штучності. Діалекти є джерелами літературної мови. Утративши ці джерела, літературні мови застигають, завмирають¹.

¹ Пор.: Ч н к о б а в а А. С. Проблема языка как предмета языкознания. М., 1959, с. 58—60.

Підкреслення вагомості дослідження живих мов та діалектів, взаємозв'язків, літературних мов і діалектів — одна з незаперечних наукових заслуг М. Мюллера. Новим є і його здогад про можливість розрізнити в межах індоєвропейської єдності дві групи мов — європейську і азійську, на які розпалася первісно індоєвропейська прामова. Заслугує на увагу і спроба М. Мюллера досліджувати кількісний склад індоєвропейських коренів; поділ їх на дієслівні та займенникові, на первинні (голосний, голосний + приголосний, приголосний + голосний, наприклад, і — іти, ad — їсти, da — дати), вторинні (приголосний + голосний + приголосний, напр. *tud* — штовхати) і третинні (приголосний + приголосний + приголосний + голосний, напр. *plu* — плавати; голосний + приголосний + приголосний, напр. *agd* — пошкодити; приголосний + приголосний + голосний + приголосний, напр., *sraß* — дивитися; приголосний + приголосний + голосний + приголосний + приголосний, напр. *srand* — трястися).

Наведені факти переконливо свідчать, що, як уже повелось, «заховувати самого*Макса Мюллера до мовознавців-біологістів є непорозумінням»¹. Немає серйозних підстав, як ми бачили, звинувачувати в «біологізмі» і А. Шлейхера, у якого чимало лінгвістичних ідей запозичив М. Мюллер. Обидва вчені зосереджували увагу на вивченні матеріальних основ мовленнєвої діяльності, визнавали об'єктивний характер мовних явищ: мова змінюється безперервно, змінюється незалежно від волі і навіть свідомості людей. Її має вивчати природнича наука. Для зрозуміння суспільної сутності мови та історико-матеріальних закономірностей її розвитку не настав ще час: закони історії були ще невідомі. Природничі науки вже виявили, встановили закономірності розвитку природничого світу. Для побудови своєї науки мовознавці й звертаються до природознавства. Але й у природознавстві вже позначаються істотні зміни. Завдячуючи передусім працям Ч. Дарвіна, біологія перетворюється з науки описової в науку історичну, вбачаючи саме в історії природи, в історії тваринного і рослинного світу причини змін органічних процесів. Мовознавці, ідучи за прикладом дослідників природи, дошукуючися причин зміни мовних явищ, стають також на шлях історизму. А. Шлейхер обґрунтовує принцип історизму в порівняльному мовознавстві, будує своє вчення про прамову, її розпад, розвиток. Із науки про мову мовознавство перетворюється на вчення про історію мови. Поширюються розвідки про походження і взаємозв'язок між собою окремих індоєвропейських мов. Розгортаються етимологічні дослідження. Виникають спроби визначити місце проживання носія індоєвропейської прамови — індоєвропейського пранароду, відтворити на підставі мовних фактів лад його життя, культуру, побут (лінгвістична палеонтологія).

Уже 1868 р., через кілька років після видання «Компендіума» А. Шлейхера, виходить у світ праця А в г у с т а Ф і к а (1833—1916) «Wörterbuch der indogermanischen Ursprache» («Словник індогерманської прамови») — своєрідний підсумок надбань тогочасного індо-

¹ Л о я Я. В. История лингвистических учений. М., 1968, с. 68.

європейського мовознавства в галузі етимології. Продовжуючи етимологічні пошуки А. Потта, А. Фік кожну етимологію вже пояснює правною формою: уявлення про правому набуло конкретного втілення. Третє видання цього словника вийшло в світ під назвою «Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen» («Порівняльний словник індогерманських мов», 4 томи, 1874—1878). Пізніше (1891—1894) кельтську лексику етимологічного словника індоєвропейських мов А. Фіка видали його учень Адальберт Беценбергер і англійський кельтолог Уїтлі Стокс, а германську лексику — норвезький мовознавець Альф Торп (1909). У словнику і в інших своїх розвідках А. Фік висловив чимало нових для того часу лінгвістичних думок, таких як: твердження про споконвічну давність індоєвропейських довгих голосних, про два ряди задньозв'язаних приголосних в індоєвропейських мовах, про тісний взаємозв'язок основ імен та дієслів, про способи творення власних імен в індоєвропейських мовах, про неіндоєвропейський характер догрецького населення в Егейському регіоні.

Вивчення етимології, словникового складу індоєвропейських мов дозволяло ставити й інші проблеми, бо ж кожне слово має своє походження, свою історію, свою долю, кожне слово — своєрідна культурно-історична і етнографічна пам'ятка. У період, коли європейські вчені тільки-но ознайомлювалися з індійською літературою, із санскритом, привабливість давньоіндійської культури та мистецтва виявилася настільки сильною, що декотрі з них (наприклад, Ф. Шлегель) і прабатьківщиною всіх індоєвропейських народів вважали стародавню Індію. Та незабаром від цього здогаду довелось відмовитися. Вже А. Шлейхер висловлював припущення, що всі індоєвропейські народи походять із Середньої Азії, хоч найархаїчнішими за граматичною будовою мовами і він уважав мови індоіранські. Проблема ця, остаточно не розв'язана й досі, стала об'єктом дослідження мовознавців і кінця XIX та XX ст. Так, австрійський учений Отто Шрадер прабатьківщиною індоєвропейців називав степи південної Росії (від Дунаю до Волги), німецький учений Герман Хірт — Центральну Європу, болгарський учений Володимир Георгієв — басейн Дунаю.

Порівняльний аналіз лексики індоєвропейських мов, наприклад, назв споріднення і свояцтва, назв тварин і рослин, назв певних дій і знарядь праці, назв прикметників і числівників, топонімічних та гідронімічних назв, давав дослідникам цінний фактичний матеріал і для відтворення суспільного ладу, культури, побуту носія індоєвропейської прамови — індоєвропейського пранароду. Але й перший етап розробки лінгвопалеонтології (приблизно до 70-х років XIX ст.), представниками якого були переважно санскритологи — швейцарський мовознавець Адольф Пікте (1799—1875), Адальберт Кун, Макс Мюллер, характеризувався глибоким переконанням у ключній вагомості свідчень санскритської мови. Індоєвропейському народові приписувалися всі ті речі, явища, поняття, назви яких засвідчені в санскриті. Словам індоєвропейської прамови приписували ті значення, які фіксувалися в окремих індоєвропейських мовах пізніших періодів їхнього розвитку. Вважалося встановленим, що відсутність слів, спільних для всіх індоєвропейських мов, є незаперечним

доказом відсутності відповідних назв і в індоєвропейській прамові. Тим-то найвагоміша і найхарактерніша праця з лінгвопалеонтології цього періоду — розвідка А. Пікте «Les origines indoeuropéennes ou les Aryas primitifs» («Походження індоєвропейців, або первісні арія» 1859—1863) через свою фантастичність згадується в історії мовознавства лише як негативний приклад здійснення науково необгрунтованого авторського задуму.

§ 22. Психологізм. Гейман Штейнталь (1823—1899). Залежно від розуміння мови як об'єкту наукового пізнання, її сутності, закономірностей зв'язків з іншими ~~природничими та мовознавчими~~ явищами в середині XIX ст. більш-менш чітко визначилися три основні напрями: формально-логічний, найяскравіше представлений працею К. Беккера «Організм мови»: природничо-науковий, представлений працями А. Шлейхера і М. Мюллера, і генетично-історичний, започаткований у працях передвісників порівняльно-історичного мовознавства і з особливим блиском розгорнутий у розвідках багатьох мовознавців XIX ст.

Наприкінці XIX ст. остаточно оформлюється ще один напрям у мовознавстві — психологізм, що розглядав мову як суто психічне явище. Риси такого погляду на мову помітні і в працях польського мовознавця Іосифа Мрозинського (1784—1839), і у працях засновника романського мовознавства Ф. Дікса. Психологізм зосереджував основну увагу на дослідженні психічних явищ у мовленні, вбачав рушійні сили розвитку мови майже виключно у психіці людини, пояснював мовні явища психічними факторами, чинниками.

До психологічного напрямку звичайно зараховують таких різних за характером своєї наукової творчості вчених, як Гейман Штейнталь, Герман Пауль, Олександр Потебня, Іван Бодуен де Куртене, Вільгельм Вундт, Карл Бюллер та ін. Наукова діяльність цих учених настільки індивідуальна, різноманітна, що вона чи не найяскравіше засвідчує, що психологізм — це не замкнена і не обмежена певними творчими принципами і певними хронологічними межами мовознавча школа. Названих учених об'єднує лише одне — використання психічних факторів (часом у поєднанні з іншими) для пояснення мовних явищ.

Уже В. Гумбольдт, визначаючи поняття мовної форми, вказував на єдність звукового матеріалу і на єдність психічного змісту (почуттів, волевиявлення, уявлень) у мовленні. Але рушійною силою, що спричиняється до розвитку мови, для В. Гумбольдта був метафізичний абсолютний дух. Та в період бурхливого розвитку в середині XIX ст. природознавства метафізичний абсолютний дух, не підлягаючи безпосередньому спостереженню та експериментові, пошаною у природознавців не користувався. Та і в галузі теорії пізнання, наприклад, Огюст Конт (1798—1857) зводив завдання філософії до систематизації «позитивних» знань, тобто знань, що їх дають математика, фізика, хімія, біологія та інші конкретні науки, а, наприклад, Герберт Спенсер (1820—1903), заперечуючи так само світоглядний характер філософії, мету науки зводив до опису і впорядкування фактів, що не заважало йому, між іншим, механічно переносити закони біології на суспільне життя.

За таких обставин основоположник психологізму в мовознавстві Г. Штейнталь — учень, тлумач і продовжувач В. Гумбольдта, як він сам себе називав, — змушений був, спираючись на філософію мови В. Гумбольдта, відмовитися від деяких тверджень свого вчителя.

У своїх численних працях Г. Штейнталь виступає не як дослідник конкретних лінгвістичних явищ, а як теоретик, систематизатор та історик мовознавства. Для характеристики мовознавчих поглядів Г. Штейнталья типовими є такі його праці: «Die sprachwissenschaftlichen Werke W. von Humboldt» («Лінгвістичні твори В. Фон Гумбольдта», 1848), «Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Prinzipien und ihr Verhältnis» («Граматика, логіка і психологія, їх принципи і взаємовідношення», 1855), «Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft» («Вступ до психології і мовознавства», 1882). Своїми працями «Die Klassifikation der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee» («Класифікація мов як розвиток мовної ідеї», 1850), «Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues» («Характеристика найважливіших типів будови мови», 1860) Г. Штейнталь популяризує типологічну класифікацію мов В. Гумбольдта, присвячує спеціальні розвідки проблемі походження мови («Die Ursprung der Sprache», 1851) та історії мовознавства у греків і римлян («Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern», 1890—1891).

Своїми працями Г. Штейнталь, передусім, як йому здавалося, популяризує лінгвістичні ідеї В. Гумбольдта. Ідеї ці він, з одного боку, протиставляє спробам побудови формально-логічної граматики, зокрема поглядам К. Беккера, а з другого боку, — системі природничо-наукових поглядів А. Шлейхера. Та, перетворивши ідеї В. Гумбольдта у прапор боротьби проти К. Беккера і А. Шлейхера, Г. Штейнталь значно звужує гносеологічну проблематику В. Гумбольдта, замінюючи її проблематикою психологічною.

У передмові до своєї книжки про походження мови Г. Штейнталь писав, що В. фон Гумбольдт прагнув лише змалювати стан людської свідомості, за якого мова повинна була виникнути і виникла, прагнув відкрити шлях, на якому людина повинна була створити мови і створила їх. Для В. фон-Гумбольдта найголовніше — метафізика... Для мене справа йшла про стан свідомості і про керуючі нею закони при творенні мовлення як у його первинному началі, як у дитини, так і завжди, у кожний момент мовлення. Для мене це було питання емпіричної психології.

Емпірична (тобто встановлена на основі дослідів) психологія, на якій ґрунтуються наукові побудови Г. Штейнталья, — це асоціативна психологія Йоганна-Фрідріха Гербарта (1776—1841). Усі складні психологічні процеси, всю діяльність людської свідомості, процес утворення уявлень Й. Гербарт зводить до саморуку уявлень, механічно керованого психічними законами асиміляції (поєднання і закріплення тотожних чи близьких уявлень), аперцепції (залежності сприймання від попереднього досвіду, від попередніх уявлень та знань) і асоціації (установлення різного характеру зв'язків між уявленнями — за схожістю, контрастом, суміжністю тощо). Виходячи

із цих законів, С. Штейнталь і пробує пояснити утворення і розвиток мови та мислення індивіда, окремої особи, походження і розвиток мови в людському суспільстві.

Термін *граматика* Г. Штейнталь уживає із значенням «мовознавство». Назва його праці «Граматика, логіка і психологія» досить точно відбиває сутність мовознавчих поглядів її автора. Мовні факти, явища аналізували, витлумачували тоді мовознавство, логіка і філософія. Але слово і поняття, речення і судження, граматичні категорії і категорії логіки не тотожні. Категорії мови і категорії логіки, — писав Г. Штейнталь, — несумісні і так же мало можуть співвідноситися одна з одною, як поняття *кола* і *червоного*. До того ж, є різні тигли мислення. Мову не можна ототожнювати з мисленням логічним. Мова — значуще звучання із своєрідними поняттями та поєднанням їх. Більше того, мова — це своєрідне мислення, що розвивається за притаманними тільки йому законами. Граматика (мовознавство) і має справу лише з мовним мисленням, мовною свідомістю, наукове дослідження яких мусить спиратися не на логіку, а на психологію. Так, Г. Штейнталь усуває із числа наукових дисциплін, що вивчають мову, логіку, а на місце філософії («метафізики») вперше ставить емпіричну психологію.

Могутній вплив природознавства відбився не тільки на концепції А. Шлейхера, а й на мовознавчих поглядах Г. Штейнталья.

Але філософською основою емпіричної, асоціативної Гербартової психології, до якої звернувся Г. Штейнталь, були не пошуки Т. Гоббса, Д. Локка та інших мислителів, що витлумачували асоціації з матеріалістичних позицій і кінець-кінцем завершилися пізніше вченням Івана Павлова про вищу нервову діяльність, а суб'єктивно-ідеалістичні погляди Де ві да Ю ма (1711—1776), за якими предмети і явища дійсності є лише комбінаціями відчуттів людини, її психічними переживаннями. Тим-то й Г. Штейнталь, прихильник і послідовник В. Гумбольдта і Й. Гербарта, у витлумаченні мовних явищ так часто посиляється на загадковий «народний дух» і «душу».

А втім стан, рівень розвитку психології першої половини ХІХ ст. не цілком задовольняв Г. Штейнталья. Тогочасна психологія вивчала, головним чином, психологію окремої людини. А людина ж живе в якомусь колективі, вона неодмінно належить до якогось народу. Створити поняття про окрему людину, не беручи до уваги того духовного оточення, у якому вона виникла і живе, не можна. Виходить, що індивідуальна психологія вимагає істотного доповнення у вигляді психології народів, бо ж кожна мова є самосвідомістю, світоглядом і логікою духу народу. Психологія народів (етнічна психологія, етнопсихологія) покликана вивчати народний дух, що виявляється у мові, побуті, звичаях, вчинках, традиціях, піснях. Найважливіший продукт народного духу — мова, свідчення якої найповніше ілюструє всі принципи психології народів. Значення мови для встановлення законів духовного життя, для встановлення зв'язків типів будови мов із типами мислення народів і духовною культурою народів посилюється ще й тією обставиною, що внутрішня форма мови, якою зумовлюється своєрідність національного типу мови, безпосередньо доступна спостереженню лише через її зовнішню форму, через звуковий склад,

мовний матеріал будь-якого народу. У праці «Die Mande Neger Sprachen» («Мова негрів Манде», 1868) Г. Штейнталь вважав, що не можна говорити про мовні форми там, де їм не відповідає зміна звукової форми. Тим-то мовознавство служить найкращим вступом до психології народів. Для розгортання досліджень з нової наукової дисципліни — етнопсихології Г. Штейнталь разом із М. Лацарусом з 1860 р. починає видавати «Журнал етнічної психології та мовознавства» («Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft»).

Жоден факт, на думку Г. Штейнтала, не може бути виключно приналежністю тільки одній якоїсь наукової дисципліни і — навпаки — кожна наука має право аналізувати, вивчати будь-який факт із своєї, спеціальної точки зору. Виходить, що й класифікація наук не може ґрунтуватися безпосередньо лише на відмінності досліджуваних фактів, явищ, бо один і той самий факт, одне і те саме явище можуть бути об'єктом цілого ряду наук. Мислення є предметом логіки, метафізики і фізіології. Мова — це вираження усвідомлених внутрішніх, психічних і духовних рухів, станів та відношень з допомогою артикульованих звуків — є предметом мовознавства, як і мовний матеріал — окремі мови та мовлення, але мовлення, говоріння може бути об'єктом вивчення і мовознавства, і психології (звичайно, у різних взаємозв'язках, аспектах). Мовлення як вияв мови є об'єктом мовознавства, але мовлення — це і духовна діяльність, і, отже, мовознавство належить до наук психологічних... Частина із цих проблем, але вже у ХХ ст., стане об'єктом дослідження психолінгвістики.

Мовлення є предметом мовознавства не як учинок, а як дія. На відміну від багатьох своїх попередників і сучасників, Г. Штейнталь вважав, що сутність і походження мови ідентичні, що потрібно відмовитися від ходячого порівняння акту походження мови з фактом народження живих істот, що мова завжди народжується душею людини і є не що інше, як виникнення, як вічно поновлювана діяльність, становлення, яке ніколи не перетворюється в застигле буття.

Серед кількох типів мислення Г. Штейнталь особливо виділяє два — предметне і мовне. Змістом предметного мислення є уявлення про предмети і явища дійсності. Кожен предмет, кожне явище мають величезну кількість ознак, властивостей. Деяка частина пізнаних людиною цих ознак становить основу уявлень предметного мислення. Це так звані уявлення первинні. Але є ще один вид уявлень — уявлення, що нашаровуються над уявленнями предметного мислення, вторинні уявлення, уявлення уявлень. Вони становлять своєрідну проміжну ланку між уявленнями первинними і членороздільними звуками. Уявлення уявлення є втілення уявлення в звукові, взаємний зв'язок їх, внутрішня мовна форма; сам же по собі звук є зовнішньою формою, а уявлення належить до матеріалу свідомості. Таким є мовне мислення, мовна свідомість. Воно є ще більш суб'єктивним, аніж мислення предметне.

Вторинні уявлення, внутрішня форма витворюються не відразу.

Перша фаза цього витворення характеризується недосконалим сприйманням дійсності і ще більш недосконалим усвідомленням цього сприймання первісними людьми. У мові людей цього періоду ще немає,

мабуть, слів назв (дієслів, іменників тощо), а є лише вигуки, онома-топетичні, звуконаслідувальні слова.

Друга фаза — це ступінь найбільшого розгортання, розвитку процесу витворення вторинних уявлень, внутрішньої форми; свідомість і самосвідомість людей перебувають уже в такому стані, що люди виявляються спроможними характеризувати предмети, явища за якими-сь притаманними їм ознаками, створювати слова-назви; виникають уже слова з умотивованими основами, з прозорою внутрішньою формою.

Обидві ці фази належать доісторичному періоду в житті людства, епосі до виникнення писемності. Штейнталь вважав, що в історичний період, у час появи писаних пам'яток звук і об'єктивне уявлення, або значення, поєднуються без посередника, оскільки внутрішня форма із свідомості зникає, перетворюючися лише на точку, у якій стикаються звук і значення, точкою без протяжності і змісту.

Так Г. Штейнталь приєднався до поширеного в першій половині ХІХ ст. погляду про наявність двох періодів в історії мовотворення — періоду розвитку (доісторичні часи) і періоду занепаду (історичні часи) мови.

Деякі положення лінгвістичної теорії Г. Штейнтала були засвоєні і розвинені молодогограматиками.

§ 23. К. Маркс і Ф. Енгельс про мову і мовознавство. Для створення повної картини розвитку світової лінгвістичної думки у другій половині ХІХ ст. необхідно спинитися на характеристиці питання — класики марксизму К. Маркс і Ф. Енгельс про мову і мовознавство.

Карл Маркс (1818—1883) і Фрідріх Енгельс (1820—1895) не тільки створили основи марксистської філософії, а й водночас з'ясували чимало лінгвістичних питань про мову, про виникнення і розвитку людської мови, про зв'язок мови з мисленням, про суспільний характер мови, про зв'язок історії мови з історією народу, про соціальні і територіальні діалекти та про деякі питання самої науки про мову, про методи лінгвістичної науки, про теоретичні й історичні проблеми лінгвістики. Основні методологічні положення марксистської філософії мови і методології було вперше сформульовано ще у їхній спільній праці «Німецька ідеологія».

Ф. Енгельс у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» з'ясував питання походження людини і розвитку людської мови: «...В процесі формування, — писав він, — люди прийшли до того, що в них виникла потреба щось сказати одне одному. Потреба створила собі свій орган: нерозвинута гортань мавпи повільно, але неухильно перетворювалась шляхом модуляції для все більш розвинутої модуляції, а органи рота поступово навчались вимовляти один членоподільний звук за другим.

Що це пояснення виникнення мови з процесу праці і разом з працею є єдино правильним, доводить порівняння з тваринами...

Спочатку праця, а потім і разом з нею членоподільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок, який, при всій своїй схожості з мавпячим, далеко переважає його величиною і досконалістю.

А паралельно з дальшим розвитком мозку йшов дальший розвиток його найближчих знарядь — органів чуття. Подібно до того як поступовий розвиток мови незмінно супроводиться відповідним удосконаленням органу слуху, так само розвиток мозку взагалі супроводиться вдосконаленням усіх чуттів в їх сукупності. Орел бачить значно далі, ніж людина, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла. Собака має значно тонший нюх, ніж людина, але вона не розрізняє й соті частки тих запахів, які для людини є певними ознаками різних речей. А чуття дотику, яке мавпа ледве-ледве має в найбільш грубій, зачатковій формі, виробилось тільки разом з розвитком самої людської руки, завдяки праці.

Розвиток мозку й підлеглих йому чуттів, свідомості, яка дедалі більше прояснюється, здатності до абстракції й до умовиводу справила зворотний вплив на працю і на мову, даючи обом все нові й нові поштовхи до дальшого розвитку. Цей дальший розвиток з моменту остаточного відокремлення людини від мавпи аж ніяк не закінчився, а, навпаки, тривав і після цього...»¹.

В іншій праці К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що звукова мова виникла «з потреби, з постійної необхідності спілкування з іншими людьми»².

Отже, походження звукової мови Ф. Енгельс пов'язує з походженням людини. Праця, — пише він, — «перша основна умова всього людського життя, і до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»³. І тим саме Ф. Енгельс заклав тривкі основи єдино правильної сучасної матеріалістичної теорії походження людини і її мови, поєднавши в ній природничо-історичні й суспільні передумови виникнення людської звукової мови як засобу порозуміння між людьми. Початок розвитку членороздільної мови Енгельс відносить до часу нижчого ступеня дикості, тобто до перехідного стану від царства тварин до людини.

К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували єдність і нерозривність мови і мислення, вони ж наголошували на тому, що «мова така ж давня, як і свідомість; мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість, і, подібно до свідомості, мова виникає лише з потреби, з постійної необхідності спілкування з іншими людьми»⁴.

К. Маркс і Ф. Енгельс ясно і вичерпно з'ясували не тільки початковий період людської мови, а й визначили, що процес розвитку мови відбувався згідно з законами розвитку суспільства... «...Люди, які розвивають своє матеріальне виробництво і свої матеріальні стосунки, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення...»⁵, що виражаються в мові, політиці, законах того чи іншого народу.

В «Німецькій ідеології» вони накреслили три шляхи розвитку національних мов: «...в усякій сучасній розвинутій мові природно виникла мова піднеслася до національної мови почасти завдяки історичному розвитку мови з готового матеріалу, як в романських і германських мовах, почасти завдяки схрещуванню і змішанню націй, як в англійській мові, почасти завдяки концентрації діалектів в єдину національну мову, зумовленій економічною і політичною концентрацією. Само собою розуміється, що в свій час індивіди цілком візьмуть під свій контроль і цей продукт роду»¹.

З'ясуємо ще ставлення К. Маркса і Ф. Енгельса до порівняльно-історичного мовознавства. Відношення Ф. Енгельса до тодішнього порівняльно-історичного мовознавства логічно випливало із його формули, вміщеної в «Анти-Дюрінгу»: «Адже ж «матерія і форма рідної мови» стають зрозумілими тільки тоді, коли простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли не приділяти уваги, по-перше, її власним відмерлим формам, і по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам»². Далі Енгельс звинувачує Дюрінга у тому, що він «викреслює із свого навчального плану всю сучасну історичну граматику, ... для навчання мови у нього лишається тільки старомодна, препарована в стилі старої класичної філології, технічна граматику з усією її казуїстикою і довільністю, зумовленими відсутністю історичного фундаменту... Ясно, що ми маємо справу з філологом, який ніколи нічого не чув про історичне мовознавство, що набуло в останні 60 років такого могутнього і плідного розвитку, — у тому-то пан Дюрінг шукає «у високій мірі сучасні освітні елементи» вивчення мов не у Боппа, Грімма і Діца, а у блаженної пам'яті Гейзе і Беккера»³.

К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали позитивні сторони порівняльно-історичного методу і водночас вказували на його слабкі сторони — його недостатність та хиби. Засуджуючи панславизм, вони разом з тим викривали і реакційну діяльність мовознавця Ф. Міклошича.

У своїй роботі «Німеччина і панславизм» Ф. Енгельс, викриваючи класову природу мовознавства, писав: «...в Австрії, перед очима Меттерніха, панславісти використали філологію для проповіді вчення про єдність слов'ян і для створення політичної партії, явною метою якої було — докорінно змінити становище всіх національностей в Австрії і навіть перетворити її у велику слов'янську імперію»⁴. У цій роботі також говориться про реакційну політичну роль таких лінгвістів-славівців, як Шафарик, Копітар, Міклошич.

К. Маркс у листі до Енгельса від 31 липня 1865 р. повідомляє про стан і мету опрацювання свого «Капіталу» і підкреслює, що в роботі застосовано діалектичний метод, чого немає у Грімма: «Цього не можна досягти методом Якоба Грімма, який взагалі більше підходить для

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—457.

² Там же, т. 3, с. 28.

³ Там же, т. 20, с. 453.

⁴ Див.: там же, т. 3, с. 28.

⁵ Там же.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 407.

² Там же, т. 20, с. 313—314.

³ Там же, с. 314.

⁴ Там же, т. 11, с. 204.

творів, що не становлять діалектично-розчленованого цілого»¹. Тут мається на увазі формалістичний метод Грімма, що є протилежний діалектичному методу Маркса.

Аналізуючи процес називання у первісному суспільстві, Маркс у критичних замітках на книгу Адольфа Вагнера підкреслив, що словесне позначення, яке одержує той чи той предмет, аж ніяк не виникало в результаті теоретичного освідомлення предмета відображеною людиною, якій, на погляд Вагнера, було властиве намагання довести до ясної свідомості і розуміння співвідношення зовнішніх благ, тобто предметів зовнішнього світу, до потреб людей. Люди, як указував Маркс, аж ніяк не починали з вияснення свого відношення до предметів зовнішнього світу... вони давали окремі назви цілим класам предметів, які вони вже відрізняли на досвіді від решти зовнішнього світу². Саме тим закладено основи сучасної ономації.

В листі до Ф. Лассаля від 14 березня 1859 р. Енгельс писав: «Та коли цілий день забирає благородна комерція, то в галузі такої колосально широкою науки, як філологія, не вдається вийти за рамки чистісінького дилетантизму, і якщо я колись плекав сміливу думку розробити порівняльну граматику слов'янських мов, то тепер я вже давно відмовився від цього, особливо після того, як це завдання з таким блискучим успіхом виконав Міклошич»³.

Уже з 1851 року Енгельс регулярно почав вивчати такі слов'янські мови: російську, чеську, словенську, сербськохорватську. Ця остання, за його визнанням, давалась йому легше від інших. Згодом вивчав ще й болгарську мову.

У листі до Лассаля він називав порівняльну філологію «своєю старою любов'ю»⁴. Він студював тоді спеціально праці тодішніх австрійських славістів: Й. Добровського, П. Шафарика, В. Копітара, А. Шлецера, В. Ганке і особливо Міклошича й Добровського він вважав основоположниками наукової філології слов'янських діалектів (тобто мов.— І. К.), а Міклошича повною підставою характеризував як відомого найвизначнішого славіста і дуже часто посилався на нього, зокрема, коли висловлювався про самостійність української мови⁵.

У листі від 18 березня 1852 р. Ф. Енгельс повідомляє К. Маркса: «...я повинен, нарешті, покінчити із своїми слов'янськими заняттями. Старим дилетантським способом я за цілий рік ні до чого не прийшов, оскільки ж я вже почав і надто далеко зайшов, щоб кинути це діло, то я повинен тепер якийсь час регулярно займатися цим»⁶.

Енгельс особливо підкреслював вагу і значення вивчення слов'ян та їхніх мов. «Крім лінгвістичного інтересу,— пише він,— який становлять для мене ці заняття, сюди долучається ще й те міркування, що при наступному лицедійстві принаймні хоч один з нас знатиме мови,

історію, літературу й особливості соціальних інститутів саме тих народів, з якими доведеться негайно зайти в конфлікт»¹.

В наступний період свої лінгвістичні зацікавлення Енгельс спрямував на історію германських мов, що було пов'язане із багатолітніми дослідженнями в галузі історії давніх германців.

Ф. Енгельс глибоко вивчав питання діалектології. Вже у творі «Становище робітничого класу в Англії» він стверджує, що робітники говорять іншим діалектом від буржуазії, і тим саме він указує на існування соціальних діалектів у класовому суспільстві.

Енгельс редагував окремі філологічні розділи і у проєктованому енциклопедичному словнику, а саме статті: «Німецькі діалекти також романські».

Діалектологічні проблеми привертала велику увагу Енгельса. Познайомившись із методами сучасної йому діалектологічної науки та вивчивши наявні діалектні матеріали германських і романських мов, він піддає критиці формально-логічний характер побудови порівняльної діалектології та вводить нові надійні методи у своїх діалектологічних працях. Він відмовляється від формальних рис класифікації наріч на основі суто філологічних досліджень письмових пам'яток даної мови. Спеціальний діалектологічний твір Ф. Енгельса «Франкський діалект» свідчить про ґрунтовне вивчення і глибоке знання фактів німецької діалектології не тільки на основі самих писемних матеріалів, а й безпосередніх досліджень діалектних матеріалів на терені від села до села, від одного селянського двору до іншого в наріччях рейнської рівнини. Енгельс, полемізуючи з молодогораматичною концепцією німецьких діалектологів в особі Б. Брауна, Я. Грімма та інших, порушує питання про можливість встановлення племінного франкського діалекту, при комплексному вивченні на всій його мовній території фонетичних, морфологічних та лексичних особливостей.

К. Маркс і Ф. Енгельс вивчали історію Росії й України: між іншим вони підкреслювали, що «русини «тяжіють» до інших малоросійських областей, що об'єдналися з Росією...»²

У праці «Зовнішня політика російського царизму» Енгельс, засуджуючи загарбницьку імперіалістичну політику царської Росії, визнає мовну самостійність української мови, покликаючись на думку найвідомішого сучасного йому славіста Міклошича: «...принаймні малороси говорять (...) не просто одним з руських діалектів, а цілком самостійною мовою»³. Російській мові Енгельс дав високу оцінку. Підкреслюючи її значення, він вважав, що вона всемірно заслуговує на вивчення як така, що є однією з найсильніших і найбагатших живих мов, так і через розгорнуту літературу цією мовою.

Своїми численними і глибокими думками про науку в цілому та про походження людини та її мови, про сутність, природу, соціальний характер і функцію людської мови як безпосередньої дійсності думки і практичної дійсної свідомості, про шляхи і закони розвитку націо-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 31, с. 110.

² Див.: там же, т. 19, с. 357—385.

³ Там же, т. 29, с. 459.

⁴ Див.: там же.

⁵ Див.: там же.

⁶ Там же, т. 28, с. 29.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 28, с. 29.

² Там же, т. 11, с. 202; Див. ще: Гуржій І.

Фідріх Енгельс про Україну. К.: Політвидав України, 1970, с. 33 і далі.

³ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 18.

нальних мов, про стійкість і мінливість мови, про використання порівняльно-історичного методу в дослідженні споріднених мов, про системно-структурний підхід у вивчанні мовної структури, думки про слов'янські і германські мови, про методи діалектологічних досліджень соціальних і територіальних діалектів, про красу і багатство російської мови, про самостійність української мови, про особливості білоруської мови та її спільні риси з російською та польською мовами Карл Маркс і Фрідріх Енгельс заклали міцні методологічні основи для побудови нового марксистського мовознавства, яке сформувалося і далі розвивається в Радянському Союзі та й в інших демократичних країнах.

К. Маркс і Ф. Енгельс зробили вагомий методологічний і методичний та теоретичний внесок у науку про мову. Вони заклали основи сучасної соціолінгвістики. На жаль, лінгвістика XIX і початку XX століть не скористалася із цих здобутків і лише в наш час в Радянському Союзі створено справжнє марксистсько-ленінське мовознавство, що базується на вченні класиків марксизму-ленізму — К. Маркса, Ф. Енгельса та В. І. Леніна.

§ 24. **Поль Лафарг** (1842—1911) — діяч французького і міжнародного робітничого і соціалістичного руху, філософ, економіст і мовознавець народився в місті Сантьяго на острові Куба в родині французького виноторговця. Після закінчення гімназії навчався в паризькій Медичній академії, з якої був виключений за участь у студентському русі і за виступ проти Наполеона III. В 1886 році оселився в Лондоні і вступив до I-го Інтернаціоналу. Згодом увійшов до складу Генеральної ради I-го Інтернаціоналу. Під впливом К. Маркса, з яким познайомився в лютому 1865 року, позбувся помилкових прудонівських поглядів і розгорнув у французькій пресі пропаганду наукового комунізму. У 1868 р. він одружився з дочкою К. Маркса — Лаурою і, закінчивши навчання, повернувся з дружиною у Париж, де брав активну участь у роботі секції I-го Інтернаціоналу.

П. Лафарг був видатним пропагандистом і теоретиком марксизму. Відомими є праці П. Лафарга з мовознавства, присвячені марксистському висвітленню теоретичних проблем науки про мову і мислення — «Французька мова до і після революції» (1894), «Походження абстрактних понять» (1898—1899) та інші. У ряді праць Лафарг висвітлював з марксистських позицій важливі питання естетики і літературної критики. В. І. Ленін, високо оцінюючи його пропагандистську діяльність, назвав Лафарга одним із «найталановитіших і найглибших поширювачів ідей марксизму»¹. Його книга «Мова і революція» в українському перекладі була надрукована у Харкові в 1936 р.

П. Лафарг написав цінні спогади про К. Маркса. Український переклад їх видано у Києві в 1938 р.

Лафарг писав: «Подібно живому організму, мова народжується, росте і вмирає; в продовження свого існування вона проходить ряд еволюцій і революцій, засвоюючи і відкидаючи слова, мовленнєві комплекси і граматичні форми.

Слова кожної мови, так же як клітини рослини або тварини, живуть своїм окремим життям: їх фонетика і орфографія змінюються безперестану ... Значення слів також змінюється ... Якщо мова розвивається, безпосередньо видозмінюючись, то проходить це тому, що вона є найбільш безпосереднім і характерним продуктом людського суспільства ... Мова відображає кожну зміну, що проходить у людському суспільстві, як, наприклад, перехід від сільського способу життя до міського, так і політичні події, залишають слід на мові. Народи, у яких політичні і соціальні події проходять інтенсивно, швидко змінюють і свою мову, натомість у народів, що не мають історії, розвиток мови вупиняється»¹.

Вивчення характеру і значення цієї зміни мови стало предметом його наукової лінгвістичної діяльності.

П. Лафарг написав спеціальну цінну лінгвістичну працю на тему «Мова і революція. Французька мова до і після революції», в якій дав цінну обгрунтовану лінгвістичну інтерпретацію розвитку французької мови у тісному зв'язку із розвитком французького суспільства.

В. Гоффеншефер у праці «Лафарг і проблеми языка», вміщеній у російському перекладі праці П. Лафарг «Язык и революция» (М.; Л., 1930, с. 7 і далі), відзначає: «У своїх дослідженнях про первісну культуру Лафарг надає лінгвістичному аналізу велике значення. Виходячи із цих міркувань, що мова відображає еволюцію людського суспільства, автор «Походження ідей» розкриває за допомогою лінгвістичного аналізу еволюцію виробничих сил і виробничих відношень глибокої давнини. Але використовуючи мову як засіб до розкриття суспільно-економічної еволюції людства, Лафарг одночасно матеріалістично обгрунтовує явища мови від її найпростіших форм до наповнення мови абстрактними поняттями. Навряд чи хто інший з такою стрункністю і яскравістю доводив походження абстрактних ідей із конкретних понять і роль в цьому економічної еволюції, як це зробив Лафарг у своїх роботах «Про походження власності», «Походження ідей» і в своїх дослідженнях з міфології»². Допитливого П. Лафарга цікавили питання походження і розвитку мови. Він, спираючись на вчення К. Маркса і на власні дослідження, оголошує війну буржуазним ученим, які шукають єдиного мовного Адама, що дав початок усім мовам, і цілком ігноруючим соціологічну зумовленість розвитку останніх.

Лафарг, заперечуючи існування єдиної прамови, в той же час погоджується з багатьма принципами порівняльного мовознавства («Міф про Адама і Єву»).

У праці «Мова і революція. Французька мова до і після революції» П. Лафарг накреслив цікаву картину розвитку французької мови передусім в галузі її складу, найчутливішого до всяких змін у житті певного суспільства. Особливо Лафарг підкреслював принцип історизму у процесі розвитку мови. М. Горький переконливо стверджував, що історія культури вчить нас, що мова особливо швидко збагачується

¹ Лафарг Поль. Язык и революция. Французский язык до и после революции. М.: Academia, 1930, с. 19—20.

² Там же, с. 7—8.

¹ Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 20, с. 366.

в епохи найенергійнішої суспільної діяльності людей, разом з різноманітністю нових прийомів праці і загостренням класових суперечностей.

§ 25. **Революціонери-демократи про мову і мовознавство.** У розвитку вітчизняного мовознавства велику роль відіграли російські та українські революціонери-демократи В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, І. Я. Франко та ін.

В. Г. Белінський (1811—1848) — великий російський революціонер-демократ, літературний критик і публіцист, філософ-матеріаліст. Революційні демократичні і матеріалістичні погляди Белінського формувалися на основі антикріпосницьких рухів у Росії та революційних подій на Заході. Він, позбувшись філософського ідеалізму, відстоював принципи матеріалістичної філософії та обґрунтовував діалектичний погляд на світ. Велика заслуга Белінського полягає в тому, що він утверджував ідею служіння літератури народові, заклав основи революційно-демократичної естетики, яку розвинули і продовжили Чернишевський і Добролюбов, й яка стала найбільшим досягненням марксистської естетичної думки.

У науковій праці «Основи російської граматики для початкового навчання» (1837) показав Белінський зразок того, як треба використовувати багатство російської мови в педагогічній діяльності, а також висунув думку про єдність мови й мислення. Він підкреслював зв'язок граматичних і логічних категорій: «ГраMATика і наука про слово людське, або систематичний виклад законів людського слова, а тому що слово тісно зв'язане з думкою, то граMATика знаходиться у тісних відношеннях з логікою і повинна бути основана на ній». Белінський зайняв правильну позицію в питаннях опису мови: «Вся біда від дивної впертості недоречного чванства пп. граMATиків. Бо, по-перше, вони хочуть утворювати, видумувати закони мови, а не відкривати їх, не виводити їх із духа оноґо: по-друге, вони не хочуть користуватися трудами своїх попередників, як немовби вважаючи це пониженням для свого авторського достоїнства». Він багато писав про мову художніх творів російських письменників, про вживання іншомовних запозичень в російській літературній мові. Достатньо посперитися на його оцінку діяльності Пушкіна: «Ні один поет не мав на російську літературу такого багатостороннього, сильного і плодотворного впливу. Пушкін убив на Русі незаконне панування французького псевдокласицизму, розширив джерела нашої поезії, повернув її до національних елементів життя, показав численні нові форми, здружив їх уперше з російським життям і російською сучасністю, збагатив ідеями, перетворив мову до такого ступеня, що й безграмотні не могли вже не писати хорощими віршами, якщо хотіли писати»¹.

Чернишевський М. Г. (1828—1889) — видатний російський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, учений, письменник і літературний критик. Вищу освіту здобув у Петербурзькому університеті (1846—1850 рр.). Філософські погляди М. Чернишевського скла-

далися під впливом німецької класичної філософії, особливо Л. Фейєрбаха. У 1855 р. він захистив магістерську дисертацію «Естетичні відношення мистецтва до дійсності». К. Маркс вважав Чернишевського видатним ученим і високо цинив його праці з питань економіки. В. І. Ленін писав, що Чернишевський «умів впливати на всі політичні події його епохи в революційному дусі, проводячи — через перепони й рогатки цензури — ідею селянської революції, ідею боротьби мас за повалення всіх старих властей»¹. За підпільну роботу його засуджено на 7 років каторги і довічне поселення в Сибіру. Чернишевський був одним із попередників російської революційної соціал-демократії. Він далі розвивав матеріалістичні традиції російської філософії, її діалектичні ідеї. Матеріалістичною була його теорія пізнання. Він використовував діалектичний метод. Услід за В. Г. Белінським і О. І. Герценом він відстоював положення про єдність загальних законів розвитку природи, людського суспільства і мислення. Він захищав і українську літературу.

М. Г. Чернишевський був учнем І. І. Срезневського. Свої матеріалістичні погляди на суть і суспільну роль мови Чернишевський проводив продовж усього свого життя. Проблеми взаємозв'язку мови і суспільства, мови і мислення, походження та історичного розвитку мови, морфологічна класифікація мов одержали в працях Чернишевського глибоке теоретичне тлумачення².

У другому розділі («Про класифікацію людей за мовою») своєї праці «Нарис наукових понять з деяких питань загальної історії» М. Г. Чернишевський писав про В. Гумбольдта як про «людину не тільки величезних знань, а й досить сильного розуму»³, підкреслюючи те, що Гумбольдт знав багато мов і «зробив відкриття, які в той час були гідні подиву»⁴. Одночасно він критикував Гумбольдта за ототожнення мови і мислення за расистською теорією та за поділ на мови дурних, не зовсім дурних, але й не розумних народів і народів надто розумних⁵. Чернишевський також засуджував міфологічну школу Я. Гріма. Він зробив такий правильний висновок: «Хто не хоче вигадувати або повторювати нісенітницю про характер мов, повинен обмежувати свої судження про їхні переваги чи вади висловленням справедливої думки, що гнучка, багата за всіх своїх досконалостей прекрасна мова кожного народу, розумове життя якого досягло високого розвитку»⁶.

М. О. Добролюбов (1836—1861) — великий російський революціонер-демократ, філософ-матеріаліст, літературний критик. Разом з М. Чернишевським він був ідейним натхненником революційного руху в Росії 50-х рр. XIX ст. і, за висловом В. І. Леніна, одним з попередників російської соціал-демократії. Ідеалом суспільного ладу вважав соціалізм, проте, він не розумів, що єдиною політичною силою для

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 165.

² Див.: Кондрашов Н. А. История лингвистических учений, с. 84.

³ Див.: Чернишевский Н. Г. Полн. собр. соч.: В 16-ти т., М., 1951, т. 10, с. 831.

⁴ Там же, с. 832.

⁵ Див.: там же, с. 837.

⁶ Див.: там же, с. 848.

¹ Див.: Кондрашов М. А. История лингвистических учений. М.: Просвещение, 1979, с. 83.

здійснення соціалістичної революції є пролетаріат; в ряді питань він наближався до історичного матеріалізму. Розвиваючи ідеї В. Бєлінського, він розробляв основи матеріалістичної естетики та визнавав принципи народності літератури і мистецтва. У своїх критичних працях Добролюбов відводив багато місця питанням взаємовідношення народної і літературної мов. Багато уваги приділяв він вивчанню народної творчості, народної мудрості у народних прислів'ях і приповідках. Йому належать тонкі замітки про мову і особливо про стиль ряду творів російських класиків¹.

§ 26. **І. Я. Франко** (1856—1916) — великий український письменник, вчений і громадський діяч, революційний демократ. Народився в с. Нагуевичах (тепер с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської області).

За видатні заслуги в галузі філології Наукова рада Харківського університету 1906 р. одночасно присудила Франкові почесний ступінь доктора російської словесності. Відомі вчені лінгвісти — російські академіки О. Шахматов і Ф. Корш висунули у 1907 р. кандидатуру І. Франка в ординарні академіки Російської Академії наук, проте, царизм заборонив обрання.

Світогляд Франка формувався в умовах наростаючого визвольного руху трудящих мас проти соціального і національного гноблення. Франко вивчав передові політичні, економічні та філософські теорії, а також досягнення природознавства та філологічних наук (літературознавства, мовознавства). Він сприйняв кращі традиції передової української та російської революційно-демократичної думки. Під впливом тодішнього робітничого руху та ідей марксизму Франко розвивав далі революційно-демократичні та матеріалістичні традиції Т. Г. Шевченка, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та інших революціонерів-демократів середини ХІХ ст. При цьому наполегливо вивчав і популяризував твори К. Маркса та Ф. Енгельса.

Франко був пристрасним борцем проти соціального і національного гноблення. Він вважав, що вільний розвиток кожної народності можливий «тільки при соціалістичному ладі, бо цей лад найвільніший і забезпечує народові матеріальне існування» (Твори, т. 19, с. 16). Від імені українського народу та його передової інтелігенції Франко заявляв: «Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра, любимо і вивчаємо його мову ... І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо і любимо» (Твори, т. 16, с. 354).

І. Франко був переконаним прихильником філософського матеріалізму. У своєму розвитку він ішов від антропологічного матеріалізму Л. Фейєрбаха і М. Г. Чернишевського до діалектичного матеріалізму К. Маркса, Ф. Енгельса.

У соціологічних поглядах Франка є значні елементи матеріалістичного розуміння історії людства, справжніми творцями якої є трудящі маси народів.

За своїми філософськими поглядами Франко підійшов близько до діалектичного матеріалізму, проте, він не бачив чітко якісної відмінності між справжньою марксистською філософією та іншими філософськими вченнями, зокрема вульгарним матеріалізмом.

Франкові належить велика заслуга у розробленні матеріалістичної естетики. Слідом за своїми попередниками — Т. Г. Шевченком, В. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим — Франко боровся за правдиве і глибоке відображення життя народу, за народність і високу ідейність художньої літератури та мистецтва в цілому.

Поряд із письменницькою, великою громадською працею Іван Франко цікавився питаннями науки і наукознавства та літературознавства і мовознавства. Велику увагу приділяв Іван Франко питанню історичного розвитку української літературної мови та українських територіальних діалектів, а також питанням ономастики.

На мовознавчих питаннях Франко часто зупинявся у багатьох своїх літературно-критичних працях, спеціально їм присвятив роботи: «Говоримо на вовка — скажимо і за вовка» (1891), «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» (1894), «Літературна мова і діалекти» (1907) тощо.

Франко добре усвідомлював, що не сам факт виразу ідеї створює красу і силу художнього твору: «Не втім, які речі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріал для свого твору, а втім, як він використовує і представить їх, яке враження він викличе при їх допомозі в нашій душі, втім одним лежить секрет артистичної краси ... в артистичній творчості краса лежить не в матеріалі, що служив її основою, не в моделях, а втім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів осягнути це враження».

Поряд з цим Франко цікавився ще питанням лінгвістичної статистики в процесі лінгвістичного аналізу художнього тексту.

У своїй оригінальній і змістовній праці «Із секретів поетичної творчості» Франко виклав питання лінгвістичної статистики, що вивчає мову і стиль художнього твору.

Важливою ланкою лінгвістичної статистики є вияв індивідуальних властивостей стилю художніх творів того або іншого письменника. Увагу І. Франка привертало питання індивідуального забарвлення мови і стилю художнього твору. У зв'язку з цим він писав: «Найцінніше і найкраще в кожнім чоловіці, а тим більше в письменнику, се його індивідуальність, його духовне обличчя зо всіма його окремими прикметами. Чим більше таких прикмет, чим вони характерніші та гармонійніші, тим багатша, сильніша й симпатичніша індивідуальність людини, згідно письменника. До таких прикмет, що відповідають складові душі письменника, належить і мова. Здається, мова, се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова¹».

¹ Див.: Кондрашов Н. А. История лингвистических учений, с. 84 та ін.

¹ Франко І. Твори: В 20-ти т. К., 1955. Т. 17, с. 344.

У праці «Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання» Франко зробив класичний філологічний аналіз тексту польського перекладу «Каменярів» і цим глибоко розкрив нам секрети лінгвостилістичного аналізу перекладу поетичного твору, при використанні статистичних даних.

З'ясовуючи процентне відношення частоти вживання основних частин мови — іменників, прикметників та дієслів в тексті оригіналу «Каменярів» та їх польського перекладу С. Твердохліба, Франко відзначав, що коли слова перших трьох категорій (тобто іменників, прикметників та дієслів.— І. К.) творять головну основу словесного твору, надаючи йому зміст і акцію, то слова другої категорії, се неначе тіювання в малярстві, що оживляє картину, робить її пластичною.

Цими словами Франко вчить нас, аналізуючи мову і стиль художнього твору, особливу увагу звертати на використання основних частин мови, вживаних при створюванні словесних художніх образів.

§ 27. М. П. Драгоманов (1841—1895) — український публіцист, історик, фольклорист і мовознавець, громадський діяч буржуазно-демократичного, потім — ліберально-буржуазного напрямку. Багатогранна діяльність М. Драгоманова складна і суперечлива, в ній були й прогресивні риси і, особливо в останній період його діяльності, консервативні.

На формування суспільно-політичних і філологічних поглядів Драгоманова мали вплив, з одного боку, твори Герцена, Добролюбова, Чернишевського, а з другого — ідеї Прудона. Він обстоював думку про об'єктивне, незалежне від свідомості існування природи та її закономірностей, захищав матеріалістичне положення про пізнаванність об'єктивної дійсності, виступав проти клерикалізму. В поглядах на історію він був ідеалістом. Його політична обмеженість виявилася в тому, що він висунув програму культурно-національної автономії. Драгоманов підкреслював прогресивне значення спільного історичного розвитку російського і українського народів, а союз України з Росією визнавав як обов'язкову умову для захисту свого народу від ворогів. За оцінку з вузьконаціоналістичних позицій польського повстання 1863—1864 рр. В. І. Ленін різко критикував Драгоманова, називаючи його «українським міщанином»¹.

Драгоманов мав великий вплив на молоду Лесю Українку, Івана Франка, М. Павлика та О. Терлецького, які, проте, у своєму ідейному розвитку пішли далі, особливо Леся Українка та І. Франко.

Про українську мову Драгоманов писав: «З усіх ознак національних, в котрих націоналісти бачуть святощі — найясніша мова. Вона й має найбільше практичної ваги, бо мова є спосіб, котрим люди розуміються, через котрий іде до людей освіта ... Тільки ж і важність мови не може доходити до того, щоб освічена людина дивилась на неї як на святощ, вищу від людини. Мова все-таки слуга людини, а не пан. Вона мусить рости і переминятися відповідно зросту людини, громади. Людина вільна вчити й уживати й чужі мови»².

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 25, с. 283.

² Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. 2-е вид. Львів, 1892, с. 282—283 і 291.

Драгоманов висловився і про майбутність мови: «Звісно добре б було, якби всі люди на світі могли розуміти один одного. Може колись яким способом до того дійде. Але поки що люди говорять сотнями, тисячами мов, і найважливіше тепер, щоб просвіта доходила до людей, на всіх тих мовах, щоб усі люди скорше і легше могли ту просвіту прийняти».

На погляд Драгоманова, всяка мова варта того, щоб на ній було письменство. Немає «вищих» і «нижчих» мов, всі мови світу є в повній спроможності стати мовою літературною, мовою письмовою. Він вважав, що літературні мови не ціле, а частина, не споконвічне, а вторинне й умовне і далеко не старе. За його словами, літературна мова завше щось штучне в порівнянні з народною, котра в дійсності є певна купа краєвих діалектів, а кожна літературна мусить нести в маси народу просвіту як найлегшим способом, то для того мова літературна мусить бути якнайближча до простонародної.

Драгоманов виступив на захист української мови, що має свою багатовікову історію існування і розвитку, посилаючись на праці мовознавців Максимовича, Лавровського, Потебні, Житецького та Міклошича. Він обстоював рівноправність усіх мов світу та відзначав велику роль російської мови у розвитку української літературної мови.

Драгоманов твердив, що початкове навчання дітей повинно провадитися рідною мовою. Він вважав письмуну мову і правопис за формальні речі. Драгоманов підкреслював всеслов'янську цінність російської мови, якою порозуміваються всі слов'яни між собою.

§ 28. Формування молодогограматичного напрямку. В історії науки про мову період приблизно із 70-х рр. XIX ст. і до середини 20-х рр. XX ст. характеризується відкриттям багатьох закономірностей звукової будови слова, інтенсивним розгортанням мовознавчих студій, зокрема, з історичної фонетики та історичної граматики індоєвропейських мов, формуванням нових мовознавчих дисциплін, напрямків, шкіл, творчими пошуками нових шляхів і методів досліджування мовних явищ, мовотворення.

Провідним напрямком у мовознавстві цього періоду спочатку був молодогограматизм, модогограматична школа. Вона виникла у Німеччині в 70-х рр. минулого століття і є продовженням і дальшим розвитком порівняльного та історичного мовознавства за попередній п'ятдесятирічний період його існування.

Представляють новий напрям здебільшого вчені Лейпцігського університету (молодогограматиків тому іноді називають ще лейпцігською школою мовознавства) — Август Лескін (A. Leskien, 1840—1916), Карл Бругман (K. Brugmann, 1849—1919), Герман Остгоф (H. Osthoff, 1842—1907), Герман Пауль (H. Paul, 1846—1921), Бертольд Дельбрюк (B. Delbrück, 1842—1922) та ін., а також датський мовознавець Карл Вернер (C. Verner, 1846—1896), французький мовознавець Мішель Бреаль (M. Breal, 1832—1916), американський філолог Вільям Дуайт Уїтні (W. D. Whitney, 1827—1897) та ін.

До молодогограматиків іноді зараховували і таких учених, як Фердинанд де Соссюр, Граціадіо Асколі, П. Фортунатов, І. Бодуен де Куртене, але серйозних підстав вважати їх молодогограматиками немає.

Молодограматиками («Junggrammatik») нову школу іронічно назвав німецький германіст старшого покоління Фрідріх Царнке, а пізніше К. Бругман перетворив цю назву на прапор нової лінгвістичної школи, і назва ця згодом набула прав лінгвістичного терміну.

Деякі ідеї молодограматизму можна знайти і у Ф. Боппа, Я. Грімма, А. Потта, А. Шлейхера, М. Мюллера і Г. Штейнталя, але безпосередніми, найближчими попередниками молодограматичної школи були Вільгельм Шерер (1841—1886) зі своєю працею «Zur Geschichte der deutschen Sprache» («До історії німецької мови», 1868, 2-ге вид. 1878) і В. Д. Уїтні зі своєю працею «The Life and Growth of language» («Життя і зростання мови», 1875). Найістотніші принципи молодограматизму вперше і чітко сформулював А. Лескін у розвідці «Die Deklination im Slavisch-Litauischen und Germanischen» («Відмінювання в слов'янобалтійських та германських мовах», 1876), а 1878 р. Г. Остроф і К. Бругман у передмові до своєї праці «Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen» («Морфологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов») подають уже своєрідну програму або маніфест молодограматизму.

Віддаючи належну шану мовознавству 20—60-х рр. ХІХ ст., його досягненням, надбанням, Г. Остроф і К. Бругман водночас вказують на цілу низку вад у теорії та практиці попередніх мовознавчих досліджень і стисло визначають погляди групи молодих німецьких учених, покликаних подолати ці недоліки і тим самим сприяти дальшому поступові науки про мову.

На їхню думку, попереднє мовознавство, вивчаючи індоєвропейські мови, не мало чіткого уявлення про те, як живе і розвивається людська мова взагалі, які фактори діють при мовленнєвій діяльності і як сумісна дія цих факторів впливає на дальший розвиток і перетворення мовного матеріалу, з винятковою наполегливістю досліджувало мови і надто мало людину, ніби й мова — це істота, що існує самостійно, відокремлено від людини. І своїм попередникам, і сучасникам Г. Остроф і К. Бругман дорікають за те, що вони занадто багато приділяють уваги фізичним властивостям мови і нехтують її психічними особливостями; надмірно захоплюються реконструкцією, відтворенням фіктивної прамови і недооцінюють живих мов, діалектів у їх історії; безпідставно поділяють історію мови на доісторичний та історичний періоди; змішують написання і вимогу, букву і звук, вивчають лише мертві книжні мови; допускають винятки з непорушних звукових законів і недостатньо зважають на можливість творення нових мовних форм за аналогією. Звідси пристрасний заклик — ґрунтовно перебувати все мовознавство, покинути задушливі, переповнені туманними гіпотезами майстерні, де куються індоєвропейські праформи, і вийти на свіже повітря реальної дійсності, сучасності, стати на ґрунт засвідчених живими мовами фактів.

Перебудови вимагають у першу чергу теоретичні і методичні принципи науки про мову. В основу теоретичних, методологічних принципів молодограматики ставлять два принципи: по-перше, мова не річ, що стоїть поза людьми і над ними і має своє окреме життя; мова реально існує тільки в індивідуумі і, таким чином, всі зміни в житті мови по-

роджуються тільки мовцями; по-друге, психічна і фізична діяльність людини в процесі засвоєння мови, успадкованої від предків, і в процесі відтворення та перетворення у свідомості звукових образів лишається у своїй сутності незмінною в усі часи. Молодограматики наводять із найголовніших принципів також два: 1. Будь-яка звукова зміна, оскільки вона проходить механічно, відбувається за законами без винятків, тобто напрям звукових змін у всіх членів колективу, крім випадків говіркового відхилення, є завжди однаковий; 2. Тому що творення нових мовних форм за аналогією відіграє дуже важливу роль у житті нових мов, слід без вагань визнати значення цього способу збагачення мови для давніх і найдавніших періодів.

Важливо підкреслити, що молодограматики не тільки декларативно проголосили теоретичні й методичні принципи нового напрямку в мовознавстві. А. Лескін створює такі праці, як-от: «Handbuch der altpulgarischen Sprache» («Підручник староболгарської мови», 1871), «Grammatik der serbokroatischen Sprache» («Граматики сербохорватської мови», 1914), «Der Ablaut der Wurzelsilben im Litauischen» («Чергування голосних у кореневих складах у литовській мові», 1884), «Bildung der Nomina im Litauischen» («Словотвір імен у литовській мові», 1891) та ін. К. Бругман відомий як автор першої історичної граматики грецької мови («Griechische Grammatik», 1885), фундаментальної шеститомної граматики індогерманських мов («Grundriss der vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen», 2-ге вид., 1886, I—VI, 1897—1916, разом із Б. Дельбрюком), «Короткої граматики індогерманських мов» («Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen» I—III, 1902—1904) та ін. Г. Острофові належить цікава розвідка з індоєвропейського перфекту («Zur Geschichte der Perfekts im Indogermanischen», 1884), Б. Дельбрюкові — «Синтаксичні розвідки» («Syntaktische Forschungen», 1871—1888), дослідження про індоєвропейські назви спорідненості і («Die indogermanischen Verwandtschaftsnamen», 1889) та ін. Більшість праць Г. Пауля присвячено германістиці — «Deutsche Grammatik» («Німецька граматики», 4-те вид., 1958), «Deutsches Wörterbuch» («Словник німецької мови», 6-те вид., 1959), а «Prinzipien der Sprachgeschichte» («Принципи історії мови», 1880, 7-ме вид., у перекл. рос. мовою 1960) — проблемам загального мовознавства. Дуже цінними є і такі розвідки молодограматиків, як-от: стаття К. Вернера «Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung» («Про один виняток із закону першого пересунення приголосних», 1876), праця М. Бреала «Essai de sémantique» («Спроба семасіології», 1897, 3-те вид., 1904) та ін.

Названі праці свідчать про різноманітність і вагомість мовознавчих проблем, над розв'язанням яких наполегливо працювали молодограматики та їхні прихильники у різних країнах, але особливо виразними для характеристики теорії молодограматизму є вже аналізовані «Морфологічні дослідження в галузі індоєвропейських мов» Г. Острофа і К. Бругмана, «Принципи історії мови» Г. Пауля та «Основи порівняльної граматики індогерманських мов» К. Бругмана і Б. Дельбрюка.

§ 29. Герман Пауль. Дослідник німецької мови, редактор і один з авторів «Основ германської філології» («Grundriss der germanischen

Philologie», 1889), Г. Пауль був і видатним теоретиком молодограматизму. За словами В. Штрейберга, «Г. Пауль був у 70-х роках минулого століття один з найрішучіших поборників нового лінгвістичного методу, підготованого Шерером і послідовно проведеного Лескіним. Він уперше систематично виклав принципи науки про мову з незрівнянною ясністю і глибиною проникнення у своїх «Prinzipien der Sprachgeschichte», 1880), закладаючи в такий спосіб основу, на якій протягом майже півстоліття успішно розвивалася далі наука»¹. Та й сам Г. Пауль у вступній частині своєї праці зауважував, що він поставив собі за мету «всебічно описати умови життя мови і тим самим окреслити загальний нарис теорії мовного розвитку»².

І дійсно, автор докладно ознайомлює читача із змістом основних розділів мовознавства, як вони виформувалися внаслідок досліджень представників нового напряму (фонетика, граматики, лексикологія, семасіологія, словотвір, письмо), висвітлює загальні проблеми мовотворення (сутність мовного розвитку, розщеплення мов, змішування мов, койне та ін.).

Не випадково є й сама назва книжки — «Принципи історії мови». Г. Пауль був глибоко переконаний, що справді науковим може бути тільки історичне вивчення мови. Дехто вважає, нібито, крім історичного, існує ще й інший спосіб наукового вивчення мови. Але те, що «розуміють під неісторичним і все ж науковим розглядом мови, є, по суті справи, також історичним, але недосконалим вивченням мови — недосконалим почасти з вини дослідника, почасти через особливості досліджуваного матеріалу. Як тільки дослідник переступає межі простої констатації одиничних фактів, як тільки він робить спробу вловити зв'язок між явищами і зрозуміти їх, так одразу ж починається галузь історії, хоча, може статися, він цього ясно і не усвідомлює» (с. 43). Мовознавство, за Г. Паулем, — це історія мови. Принципи історії мови — це принципи (загального, теоретичного) мовознавства.

Навряд чи можна беззастережно погодитися з абсолютизацією історичного методу та знеціненням вагомості інших методів дослідження мови, але якщо зважати на те, що навіть для А. Шлейхера і Г. Штейнтала з їхнім поділом історії мови на доісторичний період, коли мова розвивається, збагачується, та історичний період, коли мова руйнується, занепадає, «історичне» було синонімом «довільного», «незакономірного», вимога Г. Пауля не обмежуватися у вивченні мови лише констатацією того, що являє мова нині, а досліджувати й процеси виникнення та розвитку мови в її історії, щоб «уловити зв'язок між явищами і зрозуміти їх» — значний крок уперед у поступі самої науки про мову.

Та щоб досліджувати науково продукти людської культури, до яких, за Г. Паулем, належить і мова, потрібні не тільки факти історії, а й теорія історичного розвитку. Цю теорію Г. Пауль називає «вченням про принципи», зауважуючи, що його можна було б назвати і філософією мови. Але «у наш нефілософський вік легко можуть виникнути по-

боювання, чи не приховуються за цією назвою метафізичні спекуляції, позбавлені будь-якого інтересу для історичного вивчення мови» (с. 25). І Г. Пауль попереджає читача, що вчення про принципи — це не спекулятивна побудова філософсько-метафізичного характеру, а емпірична наукова дисципліна, як, скажімо, фізика або фізіологія.

Г. Пауль категорично відмовляється від метафізичного протиставлення доісторичного розвитку історичному, від мовотворчих теорій В. Гумбольдта і А. Шлейхера, від розгляду таких загальних філософсько-мовознавчих проблем, як взаємозв'язок мови і мислення, причин відмінностей у будові мов, різноманітності їх тощо. Внаслідок впливу позитивізму з його зневагою до будь-якої філософії Г. Пауль теж ставиться до філософії скептично і шукає емпіричні принципи науки, а під впливом бурхливого розвитку природознавства розглядає і мовознавство як науку індуктивну, свідомо обмежуючи себе тільки висновками, що, як здається, безпосередньо випливають з емпіричного матеріалу історії мови. В передмові до 1-го видання своєї книжки Г. Пауль висловлює переконання, що в «науці прогрес досягається не складними гіпотезами, якими б витонченими й дотепними вони не були, а простими й самоочевидними положеннями, які стають плідними лише в міру певного усвідомлення їх і суворо послідовного застосування». В передмові до 4-го видання він заявляє, що спирається на психологію Гербарта, й одразу ж застерігає, що відкидає його метафізичні погляди.

На думку Г. Пауля, всі науки поділяються на дві групи — природничо-історичні (напр., фізика, хімія) і культурно-історичні (напр., політична економія, право). Мова — витвір людської культури. Мовознавство — одна з культурно-історичних наук: «Немає іншої такої галузі культури, у якій умови розвитку піддаються такому точному визначенню, як у мові, і, відповідно, нема іншої такої культурно-історичної науки, метод якої міг би бути доведений до такого ступеня досконалості, як метод мовознавства. Жодна інша наука не зуміла досі вийти так далеко за межі писемної традиції, жодна наука не досягла такого ступеня уможливленості та конструктивності. І саме ця особливість головним чином і зближує мовознавство з природничо-історичними науками настільки, що трапляються заміряння виключити мовознавство з числа культурно-історичних наук» (с. 29).

Найістотношою ознакою культури є участь психічних факторів, роль психічного у творенні й розвитку культури. Психічне начало — найважливіший фактор будь-якого руху культури, все обертається навколо нього. Тому психологія є головною базою культурно-історичної науки у всій повноті її змісту, а «мовознавство має бути психологічним наскрізь навіть там, де йдеться про констатацію одиничних фактів» (с. 44).

Г. Пауль свідомий того, що для творення продуктів культури психічний фактор не єдиний, що «культури на суто психічній основі не існує», що «поряд із психічним діють іще сили й фізичні. Щоб витворити будь-який продукт культури, людський дух повинен постійно взаємодіяти з людським тілом і навколишньою природою... Тому, крім психології, потрібно ще знати закони діяння фізичних факторів культури. Природничі науки і математика також є основою культур-

¹ Indogermanisches Jahrbuch, IX/1922/23, s. 280.

² Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960, с. 29 (тут і далі цитати подаються за вказаним виданням).

но-історичних наук» (с. 30). Більше того, Г. Пауль підкреслює, що з певного погляду «культурно-історична наука — це завжди суспільнознавча наука. Лише суспільство створює культуру, лише воно робить людину історичною істотою» (с. 30—31).

Г. Пауль не помічає деякої непослідовності у критерії розмежування наук. Здавалося б логічним піти шляхом етнопсихології, запропонованим Г. Штейнталем і М. Лацарусом. Та Г. Пауль не погоджується із основоположниками «психології народів».

За висновками Г. Пауля, етнопсихологія охоплює лише першу групу явищ. Складні утворення виникають тільки тому, що індивід живе разом з іншими індивідами в колективі, в суспільстві. Але «всі психічні процеси відбуваються лише в психіці індивіда і ніде більше. Ні народний дух, ні такі його елементи, як мистецтво, релігія і т. д., не мають самостійного буття, і, отже, в них і між ними нічого відбуватися не може. Тому ці абстракції повинні бути рішуче усунені. «Геть усі абстракції!» — таким має бути наше гасло, коли ми намагаємося визначити фактори реальних процесів» (с. 34).

Так Г. Пауль, відмежовуючися від етнопсихології і від метафізики взагалі, стає на шлях індивідуальної психології, прагне побудувати вчення про культурно-історичні науки на основі індивідуальної психології.

З погляду індивідуальної психології Г. Пауль характеризує і процеси взаємодії, взаєморозуміння, взаємозв'язку психічного і фізичного в мові. За його словами, «всяка психічна взаємодія здійснюється в надрах душі людини. Психічне спілкування індивідів між собою не може бути прямим, воно завжди опосередковане фізичними зв'язками» (с. 35—36). Отже, «сам по собі зміст уявлень не може передаватися. Все, що ми, як нам здається, знаємо про зміст уявлень іншої особи, базується на висновках із наших власних уявлень. Передавання якого-небудь комплексу уявлень іншому індивідові не означає одночасного передавання всього ходу уявлень, що сприяв утворенню певного комплексу. Той, наприклад, хто ознайомлюється з теоремою Піфагора, тим самим ще не пізнає, як уперше була знайдена ця теорема...» (с. 37, 39). «Фізичний компонент мови має лише одне призначення — служити посередником при впливі психічних організмів один на одного, і в цій функції він незамінний, оскільки ... прямиї вплив однієї душі на іншу неможливий. Короткочасний сам собою, фізичний компонент шляхом взаємодії з психічним організмом сприяє, однак, накопиченню досягнень, передаваних у спадщину» (с. 50).

Ідучи за Г. Штейнталем, Г. Пауль наполягає на потребі розрізнення двох сфер психіки: сфери свідомості і сфери, що перебуває за межею свідомості, — сфери позасвідомого. У процесі спілкування передаються тільки усвідомлювані уявлення (і супровідні їм чуття та прагнення), але, за спостереженнями психологів, багато психічних процесів відбувається не цілком усвідомлено і все, що побувало в свідомості, залишається як потенція у сфері неусвідомлюваного. Підкреслюючи вагомість цих спостережень психологів для мовознавства, Г. Пауль твердить: «Всі вияви мовленнєвої діяльності впливають із невиразної сфери позасвідомого. Всі мовні засоби, використовувани

мовцями, ... зберігаються у сфері позасвідомого у вигляді найскладнішого психічного утворення, сформованого з різноманітних зчеплень, груп уявлень» (с. 46—47). Усі ці групи є наслідком всього того, що з'являлося раніш у свідомості при слуханні інших і у процесі власного говоріння і мислення з допомогою мовних форм. Вони зумовлюють можливість повторного вияву у свідомості, за наявності сприятливих умов, того, що раніше розумілося або виявлялося, і жодне уявлення, що увійшло внаслідок мовленнєвої діяльності у свідомість, не губиться безслідно (с. 47).

Хоча Г. Пауль і називає все це лише гіпотезою. Він описує різноманітні процеси, що відбуваються, на його думку, у «сфері позасвідомого», і навіть твердить, що всі ці психічні субстрати мовленнєвих актів, групи мовленнєвих уявлень, психічні організми «є справжніми носіями історичного розвитку» (с. 49), бо ж «мовлення саме собою не розвивається», оскільки після акту мовлення безслідно зникають акустично-фізіологічні властивості вимовленого, фізичний вплив на слухача; між повторюваними артикуляціями причинового зв'язку немає, вони поєднуються лише з допомогою психічних факторів, і сліди всього сказаного і почутого лишаються тільки в психічному організмі і тільки в ньому закладені передумови історичного розвитку.

Тим часом, сутність мови, її розвитку, своєрідність об'єкту мовознавства зводиться для Г. Пауля саме до організму мовленнєвих уявлень. Цих організмів мовленнєвих уявлень стільки, скільки мовців, їхніх носіїв. Звідси висновки: «Всяка мовна творчість завжди індивідуальна» (с. 40), «...ніяких мов, окрім індивідуальних, не існує» (с. 459), те, що «описова граматики називає мовою, є просто абстракцією, що не має відповідностей у реальній дійсності» (с. 474), «на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» (с. 58).

Так позитивістська філософія, Гербартова суб'єктивно-ідеалістична психологія, некритичне ставлення до деяких ідей Г. Штейнтала привели Г. Пауля до індивідуалістичного психологізму, з позицій якого витлумачуються і сутність мови, і її розвиток, і окремі мовні явища. Мова і конкретні мовні явища втрачають свою реальну визначеність. Кожне явище ніби подвоюється. У мовленні розрізняють звук і його образ, артикуляції і супроводжуючі їх рухові відчуття, акустичні властивості і пов'язані з ними відчуття. У слові розрізняють звукову сторону і уявлення про неї, значення і уявлення значення. У граматичній будові мови — категорії граматичні і категорії психологічні, граматичний підмет і психологічний підмет, граматичний присудок і психологічний присудок і т. д.

Ось, наприклад, як висвітлюється взаємозв'язок граматичних і психологічних категорій: «Всяка граматична категорія виникає на основі психологічної. Перша є первісною і нічим іншим, як зовнішнім вираженням другої. Як тільки дієвість психологічної категорії починає виявлятися у мовних засобах, ця категорія стає граматичною. З утворенням граматичної категорії дієвість психологічної, однак, не зникає. Психологічна категорія незалежна від мови; існуючи до виникнення граматичної категорії, вона продовжує функціонувати і після її виникнення... Граматична категорія є повною мірою застиглою формою

психологічної категорії; вона пов'язана із стійкою традицією. Психологічна ж постійно лишається чимось вільним, живим, що прибирає різний обрис залежно від індивідуального сприймання» (с. 315).

Захарашення викладу психологічними паралелями відповідниками мовознавчих термінів — один із яскравих показників відсутності чіткого розмежування явищ мовних і явищ психологічних мовознавства і психології. Про це свідчить і зловживання поняттям асоціації, своєрідного універсального типу зв'язку, до якого зводяться всі конкретні типи відношень, наявні в системі мови. До того ж часто єдиним доказом психічних процесів, які ніби-то відбуваються у мовців і які так щедро подає Г. Пауль, є мовний процес, його особливості.

За визначенням Г. Пауля, «справжнім об'єктом мовознавчого дослідження є сукупність виявів мовленнєвої діяльності всіх належних до певної мовної спільності індивідів у їхній взаємодії. Всі звукові комплекси, які будь-коли вимовляв, чув або уявляв собі будь-який індивід, усі асоційовані з ними уявлення, символами яких вони є, всі різноманітні відношення, у які вступають між собою елементи мови в душах окремих осіб» (с. 46). І це визначення мови ще раз показує, що Г. Пауль виходить із мовленнєвої діяльності індивіда і особливостей індивідуальної психіки, не розмежовує чітко об'єктів дослідження мовознавства і психології. Та водночас він говорить тут про реально існуючі явища і про «сукупність виявів мовленнєвої діяльності» і про «мовну спільність», до якої належать індивіди». Аналіз цієї суперечності дозволяє констатувати ще деякі риси мовознавчих поглядів Г. Пауля.

На думку Г. Пауля, найпростіші психічні процеси в усіх індивідів однакові, а особливості окремих осіб ґрунтуються на різних комбінаціях цих елементарних процесів. Тому процеси розвитку мови є відносно простими. Здійснюється мовна діяльність в окремому індивіді. Свідомим є намір повідомити про щось, але вживані при цьому мовні засоби свідомо не використовуються (свідомо використання їх спостерігається лише в літературній мові). Дитина засвоює мову в період, коли намір і свідомість виразно не виявляються, як було і в той період у розвитку людського роду, коли мова виникла вперше. Звідси — тономанітність, рівномірний характер перебігу всіх мовних процесів у різних індивідів. Констатувавши це, Г. Пауль зауважує: «Якби мова дакою мірою не спиралася на спільні властивості людської природи, вона не була б знаряддям, пристосованим так для спілкування. І навпаки, з тієї обставини, що мова служить знаряддям спілкування, неминуче впливає, що вона відкидає все суто індивідуальне, так або інакше нав'язуване їй, не вбираючи і не затримуючи нічого такого, що не було б санкціоновано згодою будь-якої спільності людей» (с. 42). Більше того, Г. Пауль писав навіть і так: «Спілкування — ось єдине те, що породжує мову індивіда. Походження певної особи слід брати до уваги лише остільки, оскільки воно відбивається на її фізичних і духовних властивостях, які хоч і є, як уже говорилося, фактором формування мови, але фактором дуже другорядним у порівнянні з роллю спілкування» (с. 60).

Але якщо першопричиною утворення мови є спілкування, то дослід

ник має звернутися тоді до розгляду конкретних суспільних умов функціонування мови. У поодиноких випадках Г. Пауль так і робить. В останньому розділі своєї праці, присвяченому проблемі койне (Gemeinsprache), Г. Пауль доходить висновку, що формування койне викликається назрілою практичною потребою. Нова мова утворюється не довільно, а на основі діалекту, що має «якусь природну перевагу над іншими, наприклад, у галузі економічній, політичній, у галузі релігії, літератури або ж у кількох галузях водночас» (с. 492).

Однак подібного типу пояснень мовних явищ у праці Г. Пауля небагато. Еволюція мови звичайно визначається змінами в організмах мовців уявлень, явищами індивідуального мовлення, а спілкуванню, суспільним факторам розвитку мови відводиться другорядна і досить обмежена роль. Вони можуть, наприклад, сприяти географічному поширенню інновацій, що виникають у мовленні окремих осіб.

І хоч якимось усунути суперечності у власних поглядах на індивідуальне і соціальне у мові, Г. Пауль, окрім хисткого, плинного індивідуального мовлення, у функціонуванні мови виділяє ще мовний узус (Sprachusus) — «щось середнє, на підставі чого визначаються існуючі в мові норми вживання ... Узус, опис якого становить звичайно основну мету дослідника граматики, завжди лише до певної міри керує мовою індивіда, де поряд з узусальним зустрічається ще багато такого, що не залежить від узуса і навіть прямо йому суперечить» (с. 50—51). Г. Пауль наголошує на вагомості вивчення взаємовідношень між мовленнєвою діяльністю і загальноприйнятою нормою вживання — проблема, яку порушив іще В. Гумбольдт і яка пізніше знайде своє відбиття у вченні Ф. де Соссюра про мовлення (parole) і мову (langue), але чіткої відповіді на питання про те, як узус обмежує мовленнєву діяльність і, навпаки, як мовленнєва діяльність впливає на узус, інакше кажучи, як відбувається розвиток мови, у Г. Пауля нема.

На його думку, в історії мови взагалі відсутні закони, властиві явищам природи. Так, «звуковий закон не містить у собі вказівок на те, що неодмінно мусить статися щоразу за певних загальних умов, він констатує лише регулярність певної групи історичних явищ» (с. 87). Як, скажімо, неокантіанець В. Віндельбанд заперечує наявність об'єктивних закономірностей в історії, так і Г. Пауль заперечує наявність об'єктивних внутрішніх закономірностей в історії мови. Науки культурно-історичні на відміну від природничо-історичних наук (див. с. 169) не можуть прагнути до виявлення, встановлення законів, бо таких законів нема в природі досліджуваних об'єктів. Вони можуть лише сформулювати «принципи» виникнення тих чи інших змін. Кожне явище мови має свою власну історію, незалежну від історії інших мовних явищ. Тим-то й розвиток мови Г. Пауль розглядає не як розвиток системи з притаманними їй закономірностями, а як низку не пов'язаних між собою лійній розвитку, а своєю теоретичну працю називає «Принципами історії мови».

§ 30. Карл Бругман. Бертольд Дельбрюк. Найзначнішою і найґрунтовнішою працею молодограматиків є «Основи порівняльної граматики індогерманських мов» (1886—1900) К. Бругмана і Б. Дельбрюка. Після спроб Ф. Боппа і А. Шлейхера — це третя узагальнююча

робота з індоєвропейської компаративістики. У передмові до неї К. Бругман писав, що мета її — «у стислих рисах і з виділенням найважливішого подати сучасний стан наших знань». Автори справді використали в монографії не тільки свої власні спостереження, висновки, а й розвідки багатьох інших дослідників, переважно молодогограматичного напрямку. На кінець XIX — початок XX ст. «Основи порівняльної граматики індогерманських мов», підсумовуючи наслідки конкретних лінгвістичних досліджень майже за 100 років, були видатним твором мовознавчої науки, яким по праву пишалося і пишеться індоєвропейське порівняльно-історичне мовознавство. За багатством мовного матеріалу, численністю і різноманітністю старанно призбираних і вправно систематизованих фактів монографія ця є неперевершеною й досі, зберігає свою наукову цінність і на сьогодні.

Складається вона з шести томів. Перший том, першу і другу частини другого тому написав К. Бругман; присвячені ці два томи стислому висвітленню основних теоретичних принципів побудови праці, проблемам індоєвропейської фонетики, словотворення та формотворення. Третій, четвертий і п'ятий томи написав Б. Дельбрюк; вони присвячені проблемам порівняльного синтаксису індоєвропейських мов. Окремим, шостим томом видано покажчик імен, термінів і мовних прикладів.

Стислий вступ до монографії — це визначення теоретичних принципів дослідження, протиставлення їх поглядам мовознавців старшого покоління. К. Бругман обстоює тезу, що індоєвропейське мовознавство — розділ індоєвропейської філології, науки про розвиток культури, науки про історичну діяльність духу. Загальним завданням індоєвропейського мовознавства є дослідження розвитку індоєвропейських мов від епохи прамови і до сучасності; частковим завданням індоєвропейської компаративістики є реконструкція, відтворення індоєвропейської прамови, потрібне і для того, щоб заглибитися в дописьмовий період історії індоєвропейських мов, і для того, щоб краще уявити собі шляхи розвитку окремих груп індоєвропейських мов. Наука ще не спроможна точно визначити ні місця проживання носіїв індоєвропейської прамови, ні шляхів, способів витворення флективної її будови. Можливо, що прабатьківщиною індоєвропейців була Європа. Можливо, що в історії індоєвропейців був такий період, коли існували тільки кореневі слова («період корневих слів», «Wurzelperiode»), але його ні в якому разі не можна ототожнювати з періодом існування реконструйованої індоєвропейської прамови. Теорії аглютинації, сформульованої вперше індійськими граматами і розвинутої Ф. Боппом і А. Шлейхером, у принципі, відкидати не слід, але потрібно зважати й на те, що кожен із афіксів індоєвропейських мов уже в індоєвропейській прамові має тривалу історію свого розвитку, засвідчуючи і своїм звуковим складом, і функціями значні якісні зміни своєї будови і вживання.

К. Бругман указує на невизначеність понять «праіндоєвропейський період» і «праіндоєвропейська мова», на наявність говіркових відмінностей уже в реконструйованій прамові, а також на неможливість установлення чіткої межі між прамовним станом і початком розвитку окремих мовних груп. Він спеціально підкреслює, що реконструйовані

праформи «не утворюють у своїй сукупності мови, якою міг би говорити якийсь особливий замкнений колектив у якийсь певний момент часу. Ці форми належать імовірно різним областям і різним епохам». Засвідчене в історичні часи поширення народів, що розмовляють індоєвропейськими мовами, не може бути первинним. Спочатку існував, мабуть, один пранарод чи навіть пранародець (Urvolkchen), що займав порівняно обмежену територію, на якій уже почалися процеси діалектної диференціації, посилювані з часом внаслідок розселення по різних областях Європи і Азії. Сутність близькості, генетичної спорідненості окремих груп індоєвропейських мов вимагає ще додаткових наукових пошуків. За наявного фактичного матеріалу у межах індоєвропейських мов виділено вісім груп: арійську (індо-іранську), вірменську, грецьку, албанську, італійську, кельтську, германську і балто-слов'янську.

Відповідно до цих загальних принципів К. Бругман і висвітлює проблеми історії звукового складу, словотворення і формотворення в індоєвропейських мовах. Виклад цих проблем побудовано так, що спочатку К. Бругман характеризує стан, скажімо, звукового складу в індоєвропейській прамові, а потім простежує зміни звукового складу в кожній групі індоєвропейських мов до періоду, коли вже розпочинається засвідчувана пам'ятками історія окремих індоєвропейських мов. Грунтуючись на фактичних матеріалах, переважно давногрецької, давньоіндійської, латинської і давньоверхньонімецької мов, К. Бругман реконструює фонетичні та окремі морфологічні риси індоєвропейської прамови.

А. Шлейхер нараховував у праіндоєвропейській мові всього 24 звуки — 9 голосних і 15 приголосних. Старанне вивчення звукового складу індоєвропейських мов, удосконалення методики досліджування фонетичних явищ, відкриття кількох фонетичних законів дозволили К. Бругманові твердити, що індоєвропейська прмова мала 73 звуки. Серед них: 1. Прості голосні (монофтонги): i, ī, u, ū; e, ē; o, ō; a, ā; ə; ʔ, ʔ (13); 2. Спадні дифтонги: ei, oi, ai, əi; ēi, ōi, āi; eu, ou, au, əu; ēu, ōu, āu (14); 3. Носові приголосні: лабіальні — m, m̄, m̄; дентальні — n, n̄; палатальні — ñ, ñ̄, ñ̄; велярні — ŋ, ŋ̄, ŋ̄ (11); 4. Проривні приголосні: білабіальні — p, ph, b, bh; дентальні (або альвеолярні) — t, th, d, dh; палатальні — k, kh, g, gh; велярні — q, qh, g, gh; лабіовелярні — q̄, qh̄, ḡ, gh̄ (20); 5. Щілинні приголосні: s, sh, z, zh, r, rh, d, dh, а також, імовірно, — j (9).

Характеризуючи словотвір імен, числівників, займенників та дієслів індоєвропейської прамови, К. Бругман, аналізуючи й непохідні (кореневі) основи, окремо розглядає і різні типи складних слів, основи, утворені способом редуплікації (повторення), численні різновиди похідних основ і всі суфікси, з допомогою яких ці основи утворені.

Своєрідну особливість індоєвропейської прамови становить протиставлення імені й дієслова, формальна нерозрізнюваність іменника і прикметника. Для системи формотворення характерними є і наявність трьох родів, трьох чисел, різних типів відмінювання імен залежно від характеру основи (на голосний чи на приголосний), восьми

відмінків — називного, знахідного, родового, давального, орудного, місцевого, аблятивного і кличного. Дослідник докладно описує систему іменного і дієслівного відмінювання, іменні та дієслівні граматичні категорії та мовні засоби їх вираження.

Аналіз фактичного матеріалу приводить К. Бругмана до висновку, що індоєвропейська прамова є мовою флективної будови. Праїндоєвропейська форма, наприклад, називного відмінка однини іменників типу *supus* (пор. санскр. *sīpūs*, гот. *sūpūs* старосл. сынъ та ін.) становить собою міцне поєднання кореня (*sū*), змертвілого словотворчого суфікса (*-p-*), тематичного суфікса (*-ū-*) і флексії називного відмінка (*-s-*) — показника і синтаксичної функції слова в реченні. Праїндоєвропейська форма, наприклад, 3-ї особи множини теперішнього часу дійсного способу типу **h₃er-o-nti* (пор. санскр. *bhāgānti* давньогр. дорійське *φῆγοντι*, гот. *biaganđ*, старосл. берѣтъ та ін.) становить собою міцне поєднання кореня (*h₃er*), тематичного суфікса (*-o-*) і флексії (*-nti*), що вказує не тільки на особу, а й на число і служить показником синтаксичної функції слова в реченні.

Прагнучи охопити якомога ширше весь фактичний матеріал, К. Бругман подає часом і форми праїндоєвропейські і такі форми, які засвідчені не в усіх індоєвропейських мовах, а лише в деяких групах стародавніх індоєвропейських мов, як-от, наприклад, форму родового відмінка однини іменників з флексією *-i*, що властива італійським та кельтським мовам (пор. лат. *iurī* «вовка», ірланд. *mađ* «сина та ін.). Такого типу фонетичні і морфологічні відмінності не поодинокі. Виникає проблема розмежування форм, спільних для всіх індоєвропейських мов, і форм, притаманних окремим групам індоєвропейських мов, а то й окремим індоєвропейським мовам. Виникає проблема встановлення абсолютної і відносної хронології, причин виникнення спільних і специфічних рис в окремих групах індоєвропейських мов.

К. Бругман запропонував у порівняльному вивченні індоєвропейських мов розмежовувати явища допраїндоєвропейські (*vorurindogermanisch*), явища спільноіндоєвропейські (*gesmatindogermanisch*) і пізніші частково-індоєвропейські (*partiellindogermanisch*). Але тогочасне мовознавство було ще неспроможне розв'язати таке завдання: однією з найістотніших хиб дослідження самого К. Бругмана є нерозмежованість, непослідовність у визначенні діалектного характеру і хронології витворення структурних відмінностей окремих груп індоєвропейських мов, окремих явищ індоєвропейської прамови.

Ще з більшими труднощами зустрівся Б. Дельбрюк — автор третього, четвертого і п'ятого томів «Основ порівняльної граматики індогерманських мов», присвячених синтаксичним проблемам. Об'єкт і завдання синтаксису тоді ще не було чітко визначено в мовознавстві. Не було і ґрунтовних, вичерпних описів синтаксису окремих індоєвропейських мов. Не були ще не тільки систематизовані, а навіть і не призбирані потрібні факти для побудови порівняльного та історичного синтаксису індоєвропейських мов. З різних причин Б. Дельбрюк не зміг використати блискучих розвідок із порівняльно-історичного синтаксису, наприклад, Олександра Потебні, або Федора Корша. Зміст 3, 4, і 5 томів «Основ порівняльної граматики індогерманських мов»

становить собою значною мірою результат власних багаторічних пошуків їх автора. До того ж Б. Дельбрюк трохи скептично ставився до спроб реконструкції індоєвропейської прамови, вважаючи, що «прамова є не що інше, як вираження з допомогою формул мінливих поглядів різних учених щодо обсягу і характеру мовного матеріалу, успадкованого окремими мовами із спільної мови». Тим-то Б. Дельбрюк майже повністю відмовився від реконструкції синтаксичних явищ індоєвропейської прамови і обмежився описом синтаксичних конструкцій, засвідчених, головним чином, у пам'ятках давньоіндійської, давньоіранської, давньогрецької, латинської і готської мов.

А втім, Б. Дельбрюк виявляє неабиякий інтерес до історичного минулого досліджуваних мов, прагне розкрити джерела структурної спільності індоєвропейських мов, простежити конкретні шляхи розвитку деяких елементів цієї спільності. Це стосується передусім таких тем, як значення індоєвропейських відмінків, найдавніших особливостей у вживанні форм числа, найдавніших значень часових форм дієслова, модальних форм, уживання прийменників, типів відносних речень тощо. Відсутність попередніх докладних описів синтаксичних конструкцій в окремих індоєвропейських мовах відбилася негативно, наприклад, на досить поверховому висвітленні типів предикативних сполучень. Нерозмежованість не тільки морфології та синтаксису, а й граматики та словотвору зумовила те, що в синтаксисі розглядаються найдавніші індоєвропейські словотвірні типи (групи основ), а також способи утворення прислівників в окремих індоєвропейських мовах.

Б. Дельбрюк не подає, отже, реконструкції синтаксичної системи індоєвропейської прамови. Не всі синтаксичні явища висвітлено рівномірно, з належною повнотою. Обмеженим виявляється мовний матеріал дослідження. І все ж, зважаючи на недостатню опрацьованість синтаксичних явищ, тритомна праця Б. Дельбрюка, багата на призбирані факти, численні синтаксичні історичні спостереження та висновки, не втратила своєї наукової цінності і понині і може бути з успіхом використана майбутніми дослідниками синтаксичної будови індоєвропейських мов.

Перше видання «Основ порівняльної граматики індогерманських мов» К. Бругмана і Б. Дельбрюка виходило з 1886 до 1900 р. З 1897 р. і до 1916 р. вийшло друге видання цієї ж праці. Виготовував його до друку К. Бругман. Працюючи над другим виданням, К. Бругман істотно поповнив і уточнив розділи порівняльної фонетики і морфології, поширив межі досліджуваного мовного матеріалу (вже в першому виданні було використано приклади майже з 70-ти мов), посилив історичні пояснення у викладі фактів порівняльної фонетики, звернувши зокрема більше уваги на питання відносної хронології в історії мовних явищ. Розділи, що висвітлювали значення граматичних форм і в першому виданні входили до синтаксису, К. Бругман переніс до порівняльної морфології, надавши в такий спосіб більшій стрункості, цілісності викладові всього величезного фактичного матеріалу. У побудові ж синтаксису К. Бругман у всьому найістотнішому пішов за Б. Дельбрюком, подекуди доповнюючи і розвиваючи його синтаксичні ідеї.

§ 31. Здобутки і вади молодограматизму. Молодограматична школа у порівнянні з попереднім п'ятдесятиріччям, попереднім станом лінгвістичних досліджень являє собою, поза всяким сумнівом, реальний прогрес у розвитку мовознавства, один із найзначніших і найупливовіших напрямів в історії науки про мову. Серед багатьох мовознавчих шкіл, напрямів кінця XIX — початку XX ст. молодограматизм характеризується насамперед виразною настановою на виявлення, встановлення суворих закономірностей у розвитку мови. Молодограматики не пішли за тими філософами, соціологами, істориками, які заперечували наявність закономірностей у суспільних явищах, вбачаючи тут лише випадковий збіг обставин, хаотичне нагромадження фактів, явищ, подій, а проголосили як одне з найістотніших завдань мовознавчої науки — пошуки, відкриття законів мови.

Це завдання молодограматики творчо здійснювали, закликаючи до цієї праці й інших мовознавців. Так, К. Бругман у статті 1876 р. «Nasalis sonans» («Носовий сонант»), опублікованій у серії «Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik» («Студії з грецької і латинської граматики, Bd. 9»), відкриває, що наголошені звукосполучення an, an, потрапляючи в ненаголошену позицію, перетворювалися в індоєвропейській прамові на носові сонанти (складотворчі) m̄, n̄.

К. Вернер у статті «Про один виняток із закону першого пересунення приголосних, опублікованій в журналі «Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung» (1877, № 23), повідомляє про своє відкриття, відоме під назвою закону Вернера. За законом Р. Раска — Я. Грімма, відповідно, наприклад, до санскр. bhrātar, лат. frater — брат у готській мові закономірним є brōtar, але відповідно, наприклад, до санскр. pitār, лат. patēr — отець, санскр. mātar, лат. mater — мати у готській мові є fadar, modar. К. Вернер довів, що ці відмінності залежать від місця наголосу в слові: коли склад із кінцевим t перебуває під наголосом, у готській мові закономірно виступає ʔ (bhrādar: brōtar), «у противному разі стоять дзвінки» (pitār, fadar); порушення фонетичної відповідності виявилось не випадковим, а закономірним, пов'язаним із місцем наголосу в слові.

Німецький мовознавець та індолог Яків Вакернагель у статті «Der griechische Verbalaccent» («Грецьке наголошування дієслів», 1877, № 23) доводить, що місце наголосу у ведійській мові збігається із місцем наголосу в індоєвропейській прамові, а відтягнений (рецесивний) наголос грецького дієслова є наслідком енклітичної позиції дієслова в індоєвропейській прамові.

Вірменіст та іраніст Г. Гюбшман, досліджуючи іранські запозичення у вірменській мові, доводить («Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung», 1877, № 23), що вірменська мова має і свою самостійну лексику, не запозичену з іранських мов, і, отже, становить собою окрему галузь індоєвропейських мов.

Г. Остроф у журналі «Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur» (Bd. 3, 1878) публікує своє відкриття про наявність в індоєвропейській прамові плавних сонантів (складотворчих) r, j.

Герман Колліц у статті «Die Entstehung der indo-iranischen Palatalreihe» («Походження індо-іранської палаталізації — «Beiträge zur

Kunde der indogermanischen Sprachen» 1879, № 3) установлює, що в санскритській мові задньоязикові приголосні k, d завжди зберігаються перед u, перед i вони завжди пом'якшені (с, dz), а перед a можуть бути, як k, g, d (коли цьому a відповідають грецькі і латинські a або o), так і c, dz (коли санскритському a в інших індоєвропейських мовах відповідає e). Із цього випливало, що в індійських та іранських мовах e та o зникли, злившись в a, а в індоєвропейській прамові не три голосні a, i, u, як припускали Ф. Бопп, Я. Грімм і А. Шлейхер, а 5 голосних a, e, i, o, u. Розвідка Г. Колліца ще більшою мірою посилювала думку Г. Асколі і А. Фіка про давній поділ усіх індоєвропейських мов на мови кентум — грецька, італійські, кельтські, германські (пор. лат. centum — сто) і мови сатем — індо-іранські, вірменська, балтійські, слов'янські та ін. (пор. satem — сто).

Так формувалося вчення молодограматиків про фонетичні закони. Фонетичні закони, за висновками молодограматиків, діють у межах однієї мови, за певного часу і за наявності однакових звукових умов без будь-яких винятків. Якщо ж фонетичний закон має якісь винятки, то вони пояснюються: а) звуковими законами, що діють в інших напрямках, б) новотворами за аналогією, в) запозичанням слів з іншої мови та пізнішими новотворами. Сутність учення молодограматиків про фонетичні закони можна проілюструвати на такому прикладі. В сучасній українській літературній мові етимологічний голосний o в новозакритих складах змінюється на і (д.-р. столъ — укр. стил, д.-р. конь — укр. кінь, але стола, коня), але в словах сон, торг такої зміни нема, бо тут o походить із давнього ʔ (давньо-р. съъ, тьръ) і діють, отже, інші закони; у словах типу дзвінок, кінець звук i виступає у відкритому складі з вирівняною за іншими відмінками чи формами основою (за аналогією), а в словах типу том, футбол голосний o не змінюється в i тому, що слова ці є для української мови новими запозиченнями.

✓ Теза про безвинятковість фонетичних законів — одна з найсуттєвіших рис молодограматизму. Уже В. Шерер заявляв: «Фонетичні закони не знають винятків. Звукові зміни відбуваються за суворими законами, порушення яких, у свою чергу, може бути тільки закономірним». А. Лескін, обстоючи тезу про те, що фонетичні закони не мають винятків, підкреслював: «Якщо припускати різні відхилення, не пов'язані між собою, то це означає по суті, що мова не піддається науковому вивченню». Г. Остроф у своїй праці «Das Verbum in der Nominalkomposition im Deutschen, Griechischen, Slavischen und Romanischen» (Jena, 1878, s. 226) говорить про «сліпу необхідність, із якою діють фонетичні закони у мові, і про відсутність винятків або хоча б деяких відхилень від фонетичних законів». І ця увага молодограматиків до матеріальної природи людської мови, постійне прагнення до виявлення закономірностей звукових змін дозволяли заглиблюватися в аналіз розвитку звукової будови слів, їх граматичних форм.

Та одним із вирішальних факторів виникнення різноманітних змін у будові мови є, за молодограматиками, і аналогія — уподібнення, що викликається взаємодією взаємопов'язаних між собою структурних елементів мови, прагнення до поширення продуктивних зразків

словозміни, словотворення, фонетичних змін тощо. Сутність учення молодогограматиків про аналогію як про причину нефонетичних змін будови слова можна проілюструвати на таких двох прикладах.

У сучасній російській літературній мові функціонує фонетичний закон, за яким голосний *e* в наголошеній позиції перед твердим приголосним або в кінці слова змінюється на *o*: *несу*, але *нѣс*, *несѣт*; *веду*, але *вѣл*, *ведѣт*; *везу*, але *вѣз*, *везѣт*. У формах же *несѣте*, *ведѣте*, *везѣте* наголошений звук *e* перебуває в позиції перед м'яким приголосним *i*, отже, голосний *e* мав би змінюватися на *o*, хоч насправді така зміна сталася внаслідок впливу інших форм, де вона є цілком закономірною.

У давньоруській мові іменники типу *вѣлкѣ*, *сынѣ*, *гостѣ* у родовому однини мали форми *вѣлка*, *сыну*, *гости*, бо мали різні основотворчі суфікси (-*o*-, -*i*-, -*i*-), але в сучасних східнослов'янських мовах усі ці іменники в родовому відмінку однини мають закінчення —*a* (вовка, сина, гостя), очевидно, внаслідок впливу іменників з давньою основою на -*o*- (*вѣлкѣ*).

Явища аналогії численні й різноманітні, але до них для пояснення мовних змін молодогограматики вдавалися тільки тоді, коли відповідні фонетичні закони не були виявлені. Г. Остгоф і К. Бругман у своїх «Морфологічних дослідженнях» так і писали: «Наш принцип, якого ми по можливості суворо дотримуємося, полягає в тому, щоб удаватися до аналогії лише тоді, коли нас до цього змушують фонетичні закони. І для нас формальна асоціація (аналогія) є останнім притулком; відмінність полягає в тому, що ми опиняємося перед цим притулком набагато раніше і набагато частіше, від інших, а це тому, що ми розуміємо суворість фонетичних законів, і тому, що ми переконані в тому, що найсміливішому припущенню про дію аналогії (коли вона є можлива) все ж потрібно «вірити» більше, ніж довільним відхиленням механічних фонетичних законів».

Почазово, що навіть заклик вивчати насамперед не мертві, а живі мови та їх говори Г. Остгоф і К. Бругман мотивують тим, що «в усіх живих народних говорах фонетичні зміни, властиві відповідному діалектові, відчуваються у всьому мовному матеріалі, і члени мовного колективу можуть відчуті їх у мовленні послідовніше, ніж можна чекати від вивчення давніх мов, приступних для нас через писемність».

Зрозуміло, що для виявлення, встановлення фонетичних законів і явищ аналогії потрібен величезний, різноманітний фактичний матеріал, старанно призирані і вправно систематизовані факти з живих мов та їх говорів, факти з історії конкретних мов та їх говорів, порівняльне обстеження фактів споріднених мов та їх діалектів, постійне удосконалення методики дослідження мовних явищ. І саме для молодогограматиків та їхніх прихильників характерним є прагнення залучати якомога ширший фактичний матеріал, найстаранніше його опрацьовувати, впроваджувати, за прикладом природознавців, методику прямого спостереження мовних фактів і самоспостереження, бути обережним у висновках, забезпечувати точність відомостей, знань про людську мову. Прагнучи наблизити мовознавство за методикою дослідження мовних явищ до наук природничих, точних, молодогограматики категорично відмовляються разом із тим розглядати науку про мову як

науку природничу і утверджують її як науку суспільну, науку про культуру. а її методи — як методи історичні.

Тим-то молодогограматики та їх прихильники спромоглися за останню чверть ХІХ і на початку ХХ ст. зібрати, систематизувати величезний конкретний матеріал по окремих мовах, удосконалити методику дослідження і поглибити розуміння мовних явищ. Ряд спеціальних журналів і монографій, серії історичних граматик та етимологічних словників, виформування або ж започаткування нових мовознавчих дисциплін — теоретичної фонетики, семасіології, синтаксису, діалектології, зокрема лінгвістичної географії, — все це було не тільки зовнішнім показником починань молодогограматиків та їх прихильників, а й значним збагаченням мовознавства справжніми науковими цінностями.

Та в теорії і практиці молодогограматиків виявилось й чимало істотних вад. І зовсім не випадково, що вже у першій чверті ХХ ст. молодогограматизм втрачає провідну роль у мовознавстві, поступаючися місцем перед іншими мовознавчими школами і напрямками.

Проти мовознавчої концепції молодогограматиків виступали вже представники старшого покоління мовознавців. Так, Г. Курціус у своїй праці «Zur Kritik der neuesten Sprachforschungen» («До критики нових лінгвістичних досліджень», 1885) дорікає молодогограматикам, що вони перебільшили роль аналогії, ототожили аналогію з психологією, перетворили аналогію на свідомий принцип мовних змін, створювали для мовознавства безвиняткові точні закони лише в галузі фонетики, лишивши поза увагою слова і форми.

Проти молодогограматиків виступили і деякі їх ровесники. Так, італійський мовознавець Граціадіо Асколі у своїх «Lettere glotto — logiche («Листах з мовознавства», 1886—1888) бере під захист «старих» мовознавців (наприклад, Ф. Діца) і наполегливо підкреслює, що молодогограматики — не новатори. «Ті, кого прийнято називати молодогограматиками, мають велику і подвійну заслугу (я хочу підкреслити це): вони успішно продовжили роботу своїх попередників і сучасників над аналізом і реконструкцією мовних форм, і в той же час вони з надзвичайним запалом сприйняли і підкреслили значення кількох основних принципів, чим значною мірою спричинилися до загального їхнього визнання».

З особливою пристрастю виступав проти молодогограматиків австрійський мовознавець Гуго Шухардт. У роботі «Ueber die Lautgesetze» («Про звукові закони», 1885) із красномовним підзаголовком «Gegen Junggrammatiker» («Проти молодогограматиків») Г. Шухардт рішуче відкидає принцип непорушного, безвиняткового фонетичного закону молодогограматиків.

За молодогограматиками, фонетичний закон діє безвинятково, із сліпою необхідністю. — Г. Шухардт виступає проти поняття «закон» у тому значенні, якого йому надавали молодогограматики, посиляючися на те, що мовні норми, на відміну від законів природи, не мають загального і абсолютного застосування. Молодогограматики вчили, що фонетичний закон діє без винятків у межах одного діалекту, — Г. Шухардт відкидає саме розуміння діалекту як мовної єдності, посиляючи-

ся на численні титання навіть в індивідуальному мовленні. Молодограматики твердили, що фонетичний закон діє в межах певного часу, — Г. Шухардт і це твердження вважає невірним, бо хронологічні межі між послідовними фазами розвитку мови є фікцією: перехід від однієї фази до іншої відбувається поступово і непомітно. Згідно з поглядами молодограматиків, коли в діалекті змінюється якийсь звук, то цій зміні, за наявності однакових звукових умов, підпадають усі окремі випадки вживання даного звука. Г. Шухардт вважає, що таких однакових умов не існує, бо кожне слово перебуває в особливих умовах і звуковий його склад не тотожний із звуковим складом інших слів. Висновок: вчення молодограматиків про безвинятковість звукових законів є догматом віри, а не науковою істиною.

Не можна не визнати слушності міркувань Г. Курціуса про зловживання молодограматиками аналогією і про обмеженість сфери виявлення точних законів у мові. Не можна не погодитися і з зауваженнями Г. Асколі про зв'язок молодограматичної концепції з поглядами своїх попередників. Мав рацію дорікати молодограматикам за їхній метафізичний матеріалізм, за зведення законів мови до законів механіки і Г. Шухардт, хоч, виходячи не з мови, як молодограматики, а з мовлення, він і сам прийшов до неправильних висновків, заперечуючи наявність у мові фонетичних законів, об'єктивного і загального характеру їх виявлення у мовленні.

Та молодограматизмові притаманні ще деякі серйозні вади. Найістотношою, вирішальною з них є методологічна основа молодограматизму — позитивізм — суб'єктивно-ідеалістична течія в буржуазній філософії, що виникла у 30-х роках XIX ст. у Франції (Огюст Конт) і особливо поширилась у Франції, Англії, Німеччині у другій половині XIX ст. Позитивізм убачав завдання філософії в систематизації знань конкретних наук, заперечував світоглядний характер філософії, можливість пізнання об'єктивної дійсності, а мету науки зводив до опису і впорядкування фактів, які витлумачуються як комплекс відчуттів і переживань суб'єкта. Саме цієї філософією і пояснюється негативне ставлення Г. Пауля до «метафізики», його пошуки емпіричних принципів науки про мову, його прагнення розглядати мовознавство як науку індуктивну, висновки якої мають ґрунтуватися на емпіричному матеріалі історії мови. Б. Дельбрюк, оглядаючи розвиток мовознавства від Ф. Боппа до виникнення молодограматичної школи і констатуючи занепад інтересу до теорії аглютинації та адаптації водночас із пошвавленням вивчення проблем історії індоєвропейських мов, у своїй праці «Einleitung in das Sprachstudium» («Вступ до студіювання мови», 6-те вид., 1919) на останній сторінці з погордою заявив: «Мовознавство вступило із філософського періоду в історичний».

Проблеми філософії мови, загальнотеоретичні проблеми мовознавчої науки об'єктом лінгвістичного дослідження бути не можуть: для розв'язання таких проблем ще не настав час. Призбирування й систематизація фактів в конкретній лінгвістичній проблемі — основне завдання дослідника мови. Опис мовного факту заступає можливість його теоретичного витлумачення. «Паризьке лінгвістичне товариство» вносить до свого статуту (1866) спеціальний пункт: «Товариство не прий-

має праць про походження мови і про створення штучної міжнародної мови».

Із методологічної основи молодограматизму — позитивістської філософії — безпосередньо випливає і неправильне розуміння молодограматиками взаємозв'язків індивіда і суспільства, індивідуального і соціального в мові. Г. Павль, як ми вже мали змогу переконатися, категорично заявляв, що ніяких мов, крім індивідуальних, не існує, що на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів, а Г. Остгоф і К. Бругман не менш категорично твердили, що мова реально існує тільки в індивідуумі. Мова ж села, міста, області, народу, за переконаннями молодограматиків, — це фікція, наукова абстракція. Тим-то і для мовознавця-дослідника найкращим методом студіювання мови є самоспостереження, вивчення свого власного мовлення. Проблема індивідуального та соціального в мові, що її правильно поставив і частково розв'язав ще В. Гумбольдт, у працях молодограматиків спотворена.

Із позитивістською філософією, а також із впливом Г. Штейнтала та Й. Гербарта пов'язані у молодограматиків і надмірне захоплення психологією, зловживання психологічною термінологією, відсутність чіткого розмежування завдань мовознавства і психології, навіть витлумачення мовних змін з позицій індивідуальної психології. Адже мова, за молодограматиками, — це двобічне індивідуально-психологічне і фізіологічне явище. Джерелом мовних змін є сфера підсвідомого. Поза свідомістю відбуваються і самі ці зміни. Їх можна звести до найпростіших психологічних та фізіологічних процесів, що здійснюються в «душi» індивіда і виявляються у мові у вигляді змін за аналогією (відбиття психічних явищ асоціації) та звукових змін (відбиття фізіологічних явищ). Завдання мовознавця — досліджувати різноманітні новотвори і виявляти, реєструвати, описувати фонетичні закони.

У теорії і практиці молодограматиків є й такі хиби, які зумовлювалися станом розвитку тогочасної науки про мову і яких молодограматики не вміли, а то й не могли подолати. Молодограматики наполягали на необхідності вивчення живих мов, діалектів, але, наприклад, К. Бругман — один із найвидатніших індоєвропейців кінця XIX — початку XX ст. — всупереч власним переконанням і закликам у порівняльно-історичному аспекті досліджував майже виключно мови «мертві». Молодограматики в теорії рішуче відмовилися від поділу історії мови своїми попередниками на доісторичний та історичний періоди, але, наприклад, той же К. Бругман у своїх порівняльно-історичних студіях майже не виходить за межі найдавніших датованих пам'яток індоєвропейських мов, лишаючи поза об'єктом свого дослідження порівняльний аналіз дальшого історичного розвитку споріднених між собою мов. Молодограматики почали реконструювати індоєвропейську прамову не тільки на підставі фактичних матеріалів давньоіндійської мови, а й мови давньогрецької (іноді й латинської), і, наприклад, система дієслівних форм старогрецької та давньоіндійської мов була майже цілком перенесена в індоєвропейську прамову, але тільки пізніше, коли було відкрито тексти тохарської і хеттської мов, удосконалено методику порівняльно-історичного аналізу, зокрема, впроваджено метод відносної хронології, виникла можливість правильно

відтворити історичну перспективу, розгледіти чимало структурних особливостей і давньогрецької та давньоіндійської мови як утворення вторинні, а не споконвічно праіндоевропейські. Всю різноманітність мовознавчих проблем, порушених попереднім розвитком науки про мову, молодогораматика звели до порівняльно-історичної фонетики та порівняльно-історичної морфології, а в межах цих розділів чи не найбільшою увагою користувалася проблема праіндоевропейського вокалізму. І не випадково Йоганн Шмідт у вступній промові в Берлінській Академії наук 1884 р. говорив, що «нині вся порівняльна граматики розчинилася у вивченні голосних». Звуження тематики наукових пошуків негативно відбивалося і на розгляді мовних явищ: фонетичні явища вивчалися відокремлено від морфологічних, морфологічні явища — відокремлено від синтаксичних, граматики явища — відокремлено від лексичних, а історичний розвиток мови — відірвано від її носія і творця. Не в усьому були справедливі молодогораматика і у ставленні до мовознавчої спадщини та надбань своїх сучасників. У творчому розгортанні своїх принципів і в запалі боротьби зі своїми супротивниками молодогораматика не завжди помічали, що їхня нова мовознавча концепція багато чим зобов'язана попередникам, наприклад, у підкресленні ролі аналогії — Я. Бредсдорфу, вагомості вивчення живих говорів — М. Мюллерові, у визначенні фонетичних законів — А. Шлейхерові, не помітили, наприклад і того, що праця 1879 р. тоді ще молодого дослідника Ф. де Соссюра про первісну систему голосних відкриває нові обрії лінгвістичних досліджень. З різних причин молодогораматика не зважила на значні надбання мовознавства і в тодішній Росії. Статтю І. Бодуена де Куртене «Скорочення основ на користь закінчень» (1868) молодогораматика вважали настільки революційною, що побоювалися її друкувати, і стаття пролежала 34 роки, поки побачила, нарешті, світ (1902).

ВІТЧИЗНЯНІ ЛІНГВІСТИЧНІ ШКОЛИ — ХАРКІВСЬКА О. О. ПОТЕБНЯ, МОСКОВСЬКА П. Ф. ФОРТУНАТОВА І КАЗАНСЬКА І. О. БОДУЕНА ДЕ КУРТЕНЕ

Лев Володимирович Щерба (1880—1944) у статті «П. Ф. Фортунатов в історії науки про мову», надрукованій посмертно, писав: «У старій Росії було три знаменитих лінгвісти-теоретики: О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов і І. О. Бодуен де Куртене... хоч і зовсім різною мірою, були справді самостійними мислителями в цій галузі і залишили глибокий слід в історії загального мовознавства в Росії... всі три не зіграли в світовій науці про мову тієї ролі, яку вони повинні були б зіграти за своєю особистою вченою якістю, за широтою і глибиною свого лінгвістичного світогляду. Вони були вождями лінгвістичної думки у себе на батьківщині, але не були вождями світової науки про мову»¹. Саме ці вожді нашої вітчизняної лінгвістичної думки стали

¹ Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в історії науки о языке. — Вопр. языкознания, 1963, № 5, с. 89.

творцями трьох відмінних оригінальних паралельних самостійних вітчизняних лінгвістичних шкіл: О. О. Потебня — засновник харківської лінгвістичної школи, П. Ф. Фортунатов — основоположник московської лінгвістичної школи, І. О. Бодуен де Куртене — творець казанської лінгвістичної школи. Ці три вітчизняні лінгвістичні школи заклали міцні основи нашого вітчизняного мовознавства в цілому і в загальному мовознавстві спеціально.

Причини того, що цінні широкі результати цих трьох лінгвістичних шкіл не вийшли на світову наукову арену Л. В. Щерба називає глибокими і складними. Зовнішньою причиною він вважає те, що тоді «rossica non leguntur» (русистика не читається) за кордоном, а праці засновників цих шкіл як і їхніх послідовників винятково рідко друкували у закордонній лінгвістичній літературі.

Далі перейдемо до характеристики наукової лінгвістичної діяльності цих трьох вітчизняних лінгвістичних шкіл¹ і цим завершимо наш історичний огляд розвитку світової лінгвістичної думки з найдавніших часів до кінця XIX ст.

§ 32. Олександр Потебня. Харківська школа. В історії розвитку вітчизняного мовознавства другої половини XIX ст. значне місце займає лінгвіст-філософ, засновник Харківської лінгвістичної школи Олександр Опанасович Потебня.

О. О. Потебня народився в селі Гаврилівці Роменського повіту Полтавської губернії (тепер с. Гришине Роменського р-ну Сумської обл.) 22 вересня 1835 р. в українській дрібнодворянській сім'ї офіцера, а потім службовця Осипа Єфимовича і Марії Іванівни Маркової. Середню освіту він здобув у Радомській гімназії і в 1851 р. 16-річним юнаком вступив до Харківського університету, спочатку на юридичний, а через рік, на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1856 р. Півтора року, попрацювавши на посаді вчителя словесності у першій Харківській гімназії, згодом почав викладати російську словесність у Харківському університеті та після складання магістерського екзамену захистив магістерську дисертацію на тему «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» у 1861 р., а в 1862 р. надрукував першу найбільшу наукову працю у журналі Міністерства народної освіти «Мисль і мова», ч. 1—2. У вересні 1862 р. Потебню відраджено до Німеччини для студій над санскритом з метою підготовки на кафедру порівняльної граматики індоєвропейських мов. Після однорічного навчання в Берліні Потебня повернувся до Харкова на посаду доцента кафедри слов'янського мовознавства. 1874 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Із записок з російської граматики», т. 1—2. У 1875 р. його обирають професором кафедри історії російської мови; де він працював до кінця свого життя. О. О. Потебня помер 11 грудня у Харкові 1891 р. У 1877 р. його обрали дійсним чле-

¹ Поняття «наукової школи» характеризується такими трьома умовами: 1) єдністю наукових принципів; 2) спільним джерелом єдності; 3) самостійністю розвитку їх принципів (Леонт'єв А. А. Предисловіе. Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начало XX вв.). М.: Наука, 1968, с. 7).

ном Товариства любителів російської словесності при Московському університеті і членом-кореспондентом Академії наук.

Дослідники історії вітчизняного мовознавства у тридцятилітній науковій філологічній діяльності О. О. Потебні виділяють два основні періоди. Перший період (1860—1865 рр.), в якому він переважно вивчає філософію і психологію, теорію мови на базі здобутків тодішньої наукової думки, проголошеної В. Гумбольдтом, Г. Штейнталем, Г. Ф. Гербардтом і Р. Лотце. Другий період (1865—1891 рр.) відведений дослідженню питань фонетики, граматики, діалектології, російської і слов'янських мов на основі здобутків тодішньої лінгвістичної славістики і індоєвропеїстики та на основі глибокого вивчення колосальних мовних матеріалів.

Потебня на відміну від поглядів Г. Штейнтала вказував на необхідність вивчення мовних явищ у їх взаємозв'язках і взаємовідношеннях. Він відкидав біологізм Г. Шлейхера.

Філософськими основами багатьох лінгвістичних концепцій О. О. Потебні були матеріалістичні підходи до інтерпретації мовних фактів. Вважається, що він один із перших у марксистській філософії наблизився до матеріалістичного розуміння людського мислення як результату діяльності другої сигнальної системи і праці. За Потебнею, людина переважає тварину, з одного боку, словом, тобто знаряддям, що його вона утворила собі для вдосконалення мислі, з другого — машиною, тобто тим, що крім органів, своїх, дає їй від природи, вона утворює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палиці, підойми.

Історики вітчизняного мовознавства відзначають, що матеріалістичні ідеї російських революціонерів-демократів в цілому, зокрема їхній моністичний підхід у розумінні об'єктивної дійсності О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, В. Г. Белінського та М. О. Добролюбова особливо виразно проходять у лекціях О. О. Потебні. На його думку, дуже поширене протиставлення людини природі зовнішній. Знищити зовсім це зіставлення неможливо, проте, ослабити протилежність необхідно. Те саме треба сказати і про протиставлення утворювальної (образовательной) сили людського духа і утворювальної сили природи, світу ідеального і реального. У вступній лекції до історичної граматики російської мови Потебня говорив, що людина не протиставляється природі, а витікає з неї і гармонізує з нею, бо широке поняття природи вичерпує собою все пізнаване... Природа містить у собі людину і все оточуюче її. Він вважав, що дуалістичний підхід до об'єктивної дійсності так чи інакше зв'язаний з релігійним світоглядом: «Про протилежності людини природі можна говорити хіба тільки тоді, коли, наприклад, так або інакше діяли на думку теорії релігійні і інші — теорії дуалізму (бога і чорта, духа і матерії та ін.).»

Потебня відкидав ідеалістичне вчення про походження світу із чистого розуму, божественного промислу: «Ми не можемо собі уявити утворення з нічого. Все, що людина творить, є перетворення існуючого.»

Потебнянська філософська інтерпретація зв'язку практики і теорії співзвучна поглядам Чернишевського. Практика і теорія (в широкому

сміслі слова), пише Потебня, сторони, помітні тільки думкою, а в дійсності тісно зв'язані. Перша (практика) сама по собі була би недостатня для продовження діяльності, бо не давала би можливості змінити її при змінених умовах. Виключна практичність, якщо б була можлива, була б смертю людства. Наприклад, до чого було б приурочення волів, приготування плуга, і запаси насіння, якщо б людина не знала і не повідомляла інших, що, коли і як з ними діяти? Те ж саме і з приводу виключної теоретичності. Відкидаючи об'єктивну істину, Потебня в той же час визнавав, що критерієм істини визнається відповідність наших знань реального життя. При цьому не можна забувати, що на формування світогляду Потебні позначився певною мірою вплив ідеалістичної концепції народної психології (етнопсихології) учня послідовника В. Гумбольдта, Г. Штейнтала, а через нього також І. Гербардта, Р. Лотце, М. Лоцаруса та інших представників асоціативно-психологічного напрямку у мовознавстві. Погляди Г. Штейнтала відбиті, наприклад, у працях О. О. Потебні «Мова і народність», «Про націоналізм» та «Мисль і мова».

Із розуміння єдності теорії і практики випливає питання про відношення суб'єктивної і об'єктивної істини. Визнаючи об'єктивність існування зовнішнього світу, «яблуко, яке я бачу, нюхаю, їм, не видумане мною», Потебня вважає, що «воно існує для мене настільки і в такому виді, наскільки і так воно сприймається мною...» Визнаючи об'єктом пізнання те, що існує і доступне нашим органам чуттів, Потебня твердив, що істина існує не в повітрі, а для певної особи.

Проте, очевидно, що всі ці численні випадки, аж ніяк не є достатнім доказом того, що Потебня повністю стояв на матеріалістичних позиціях, однак, він, як відзначається, все-таки не зумів повні перебороти суб'єктивно-ідеалістичних поглядів на природу мови, а також не дооцінив соціальної об'єктивності у значенні слова.

Потебня чітко розмежовував сферу мови і мовлення. Якщо не захочемо придати слову мовлення надто широкого значення мови, то повинні будемо сказати, що і мовлення, у значенні певної сукупності речень, недостатньо для розуміння вхідного у нього слова. Мовлення у свою чергу існує лише як частина більшого цілого, саме мови. Для розуміння мовлення необхідна наявність у душі численних відношень даних у цьому мовленні явищ до інших, які в самий момент мовлення залишаються, як кажуть, «за порогом свідомості», не висвічуючись повним його світлом. Вживаючи іменну або дієслівну форму, я не перебираю всіх форм, що становлять відміну або дієвідміну; але тим не менше дана форма має для мене смисл за місцем, яке вона займає у відміні або дієвідміні... Це є вимога практичного знання мови, яке, як відомо, сумісне з повною майже відсутністю знання наукового. Мовець може і не задавати собі справи про те, що є в його мові відміна, і, однак, відміна в ньому дійсно існує у виді більш тісної асоціації певних форм між собою, ніж з іншими формами. Без свого відома мовець при вживанні даного слова бере до уваги то більше, то менше число рядів явищ у мові... Чим досконалішими становляться засоби спостереження, тим більш переконуємося, що зв'язок між окремими явищами мови значно тісніший, ніж здається. У кожний момент мов-

лення наша самодіяльність спрямовується всією масою раніш створеної мови, причому, звичайно, існує різниця в ступені впливу одних явищ на інші¹.

Він також підкреслює, що в сфері мови як системі підсистем кожна форма має своє місце у системі відміни. У дійсності є тільки мовлення. Значення слова можливе тільки в мовленні. Вирване із зв'язку слово мертво, не функціонує, не виявляє ні своїх лексичних, ні тим більше формальних властивостей, тому, що їх немає... Слово *конь* поза зв'язком не є ні називний, ні знахідний однини, ні родовий множини; точно кажучи, це навіть зовсім не слово, а пустий звук; але в «кде есть конь мой?» — це є називний; в «помяну конь свой», «повель осѣдлати конь» — це знахідний; в «отбѣгоша конь своихъ» — родовий множини. Мовлення у вищезгаданому смислі зовсім не тотожне простому або складному реченню. З другого боку, воно не є обов'язково «ряд сполучених речень» (...), тому що може бути і одним реченням. Воно є таке сполучення слів, із якого видно і те, як побачимо, лише до певного ступеня, значення елементів, що входять до нього. Таким чином, «хочю ити» у давньоруському не є ще мовлення, тому що не показує, чи є «хочю» речове (вещественное) слово (воло) або ж чисто формальне позначення майбутнього часу. Отже, що таке мовлення — це може бути визначено тільки для кожного випадку окремо.

Як бачимо, основною вихідною для вивчення реальністю Потебня вважав зв'язане мовлення в різних його видах і формах — усній і писемній, літературній і діалектній, художній (поетичній) та науковій.

У своїх науково-теоретичних міркуваннях Потебня не поминув і такого важливого філософського поняття як *система*. На його погляд, наука роздрібнює світ, щоб знов скласти його у струнку систему поняття; але ця мета віддаляється в міру наближення до неї, система розвалиться від усякого факту, який не ввійшов у неї, а число фактів не може бути вичерпане. Він чітко виділяє у понятті системи сукупність найнеобхідніших елементів як складових частин системи та відношення між ними. З ясністю думки, що характеризує поняття, зв'язана інша його властивість, саме те, що тільки поняття (а разом з тим і слово, як необхідна його умова) вносить ідею законності, необхідності, порядку в той світ, яким людина оточує себе і який йому суджено приймати за дійсний. Якщо вже, говорячи про людську чуттєвість, ми бачили в ній прагнення, об'єктивно оцінюючи сприйняття, шукати в них самих внутрішньої законності, будувати із них систему, в якій відношення членів стільки необхідні, як і члени самі-по-собі... Насправді, згадане прагнення становиться помітним тільки у слові і розвивається в понятті.

Ця потебнянська думка про необхідну наявність членів у системі перекликається із поглядом Ф. Енгельса: «Вже сам факт, що це є відношення, означає, що в ньому є дві сторони, які відносяться одна до одної»².

Потебня розумів мову в цілому як систему тісно пов'язаних і взаємозумовлених елементів, що знаходяться у відповідних взаємовідношеннях і взаємозалежностях. У мовах, як він писав, — є система, є правильність (але не незграбна-симетричність) у ступеневому розвитку змісту, але знаходиться вона не апріорними побудовами. В іншій роботі він указував, що мова — система, є дещо упорядкована, всяка поява його знаходиться у зв'язку з іншими. Завдання мовознавства і полягає саме в поміченні цього зв'язку, який лише в небагатьох випадках очевидний», і далі він ставить питання: «Як же це було б можливо... (розуміти значення слів.— І. К.), якщо б мова не була чіткою системою, в якій є визначений порядок і визначені закони?»

Потебня один із перших у вітчизняному мовознавстві широко розглянув питання формування мови в цілому і слова як мовного знака зокрема. Він стверджував, що «мова тварин і людини в ранню пору дитинства складається із рефлексій почуттів у звуках. Взагалі не можна собі уявити іншого джерела звукового матеріалу мови. Людська сваволя застає звук уже готовим: слова повинні були утворюватися із вигуків, тому що тільки у них людина могла найти членороздільний звук. Таким чином, первісні вигуки, за своєю наступною долею, розпадаються на такі, які назавжди залишилися вигуками, і на такі, які з незапам'ятних часів втратили свій інтернаціональний характер. До перших належать вигуки фізичного болю і задоволення і більш складних почуттів (...) до других, судячи за коренями теперішніх мов, головним чином, якщо не виключно, вигуки почуттів, зв'язаних із враженнями зору і слуху»¹. А далі він спиняється на питанні утворення мови: «вигук під впливом спрямування на нього думки змінюється в слово». І насамперед звертає увагу на умови утворення слова із колишніх вигуків. За його словами «утворюючи слово, людина повинна помітити свій власний звук (...) У міру того, як зменшується необхідність відображення почуттів у звуці, збільшується іншого роду зв'язок звука і уявлення. Звук, виголошений людиною, сприймається нею самою і образ звука, слідкуючи постійно за образом предмета, асоціюється з ним. При новому сприйманні предмета або при нагаданні ранішого, повториться і образ звука і вже вслід за цим (...) появиться самий звук... У створенні слова повинно повторитися те, що проходить з нами на вищих ступенях розвитку: не на самоті, а в суспільстві ми привикаємо стежити за собою (...)»² У застосуванні до мови це буде означати, що слово тільки в устах іншого може стати зрозумілим для мовця, що мова створюється тільки сукупними зусиллями багатьох, що суспільство передує початку мови. Мова, як говорить Гумбольдт, в дійсності розвивається тільки в суспільстві і людина розуміє себе, тільки випробувавши на іншому зрозумілість своїх слів». Слід ще зазначити, що під час розуміння слова звук у нашій думці передує своєму значенню, тоді як при асоціації ... зовсім навпаки: образ предмета передує у думці образу звука.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 44 і далі.

² Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 466.

¹ Потебня А. А. Мысль и язык. Одесса: Госизд-во Украины, 1926, с. 73.

² Там же, с. 74.

Центральним предметом наукового вивчення О. О. Потебні було слово, його семантична, граматична і словотвірна структура та синтаксична функція. За словами академіка В. В. Виноградова «Роль О. О. Потебні і його школи в історії російського мовознавства надзвичайно велика. Потебня зробив переворот у граматичних теоріях, якими до нього жила наука про російську мову. Поглиблення вчення про слово, про граматичні форми і граматичні категорії, інтерес до синтаксичних і семантичних досліджень елементів мовлення — все це вносило нову, свіжу течію у вивчення російської літературної мови»¹.

Потебня так визначав значення слова: «Очевидно мовознавство, не відхиляючись від досягнень своїх цілей, розглядає значення слів тільки до певної межі. Так як говориться про всілякі речі, то без згаданого обмеження мовознавство містило б у собі, крім свого незаперечного змісту, про який не міркує ніяка інша наука ще зміст усіх інших наук. Напр., говорячи про значення слова *дерево*, ми повинні би перейти в галузь ботаніки, а з приводу слова *причина* або причинного союзу — трактувати про причинність у світі. Але справа у тому, що під значенням слова взагалі розуміються дві різні речі, із яких одну, що підлягає віданню мовознавства, назовемо *б л и ж ч и м*, іншу, що становить предмет інших наук, — *д а л ь ш и м з н а ч е н н я м с л о в а*. Тільки одне найближче значення становить дійсний зміст думки під час вимови слова»².

Вже раніше Потебня вбачав у слові «два змісти: один, який ми вище називали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, завжди містить у собі тільки одну ознаку; інший — суб'єктивний зміст, в якому ознак може бути численність. Перший є знак, символ, що замінює для нас інший. Можна переконатися на досвіді, що, вимовляючи у розмові слово з чітким етимологічним значенням, ми звичайно не маємо на думці нічого, крім цього значення: *хмара*, припустимо, для нас тільки така, «що вкриває». Перший зміст слова є тою формою, в якій нашої свідомості уявляється зміст думки. Тому, якщо виключити другий, суб'єктивний і, як побачимо зараз, єдиний зміст, то в слові залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, і етимологічне значення, яке також є форма, але тільки внутрішня»³.

Потебня, зважаючи на те, що слово живе тільки у мовленні, а всі елементи слова виступають у мові, заперечує концепцію «загального значення» слів та коренів. Він зазначає, що не можна погодитися з думкою тих учених, які твердять, що цією «з а г а л ь н о ю о с о б о в о ю ф о р м о ю д і е с л о в а» (в цьому її сутність, на думку автора наведених рядків) виражається наказ, а бажання і умова — так собі, як відтинки наказу... Тут справжнім розумінням форми вважається не розуміння її в мовленні, де вона має кожний раз одне значення, тобто, кажучи точніше, кожний раз є інша форма, а розуміння екстрак-

ту, зробленого із декількох різних форм. Як такий препарат, «знай» виявляється не формою певної особи і способу, а «загальною особовою формою». Таке абстрагування, а так само і вищезгадане загальне значення коренів і взагалі «загальне значення слів», як формальне, таке і речове, є тільки твір особистої думки і дійсно існувати в мові не може. Мовознавство не потребує цих «загальних» значень. В одному ряді генетично зв'язаних між собою значень, напр., в *знай* наказовим і умовним, ми можемо бачити тільки частковості, що знаходяться в певних відношеннях одна до іншої. Загальне у мовознавстві важливе і об'єктивне тільки як результат порівняння не окремих значень, а рядів значень, причому цим загальним бувають не самі значення, а їх відношення. У цих випадках мовознавство доводить до свідомості ті аналогії, за якими слідує несвідомо творчість мови.

Потебня відзначає, що слово *в е р с т а*, мабуть, багатозначне; але таке воно лиш в тому виді, в якому є в словнику. Між тим дійсне життя його і всякого іншого слова здійснюється у мовленні... Слово в мовленні кожний раз відповідає одному акту мислення, а не декільком, тобто кожний раз, як вимовляється або розуміється, має не більше одного значення... Таким чином, користуючись вираженням «багатозначність слова», як... зробило це вираження нешкідливим для точності думки, якщо будемо знати, що насправді є тільки однозвучність різних слів, тобто за властивість, що різні слова можуть мати одні і ті ж звуки. Однозвучність ця частково виправдовується єдністю походження слів, частково ж походить від зрівнюваності дії звукових намагань мови, дії, ... незалежної від особливостей значення слова.

О. О. Потебня один із перших вітчизняних лінгвістів у 1862 р. у праці переконливо детально розкрив *п о н я т т я з н а к а*: «Коли говоримо, що А значить або позначає Б, напр., коли, бачивши здалека дим, заключаємо: значить, там горить огонь; то ми пізнаємо Б за допомогою А. А є знак Б, Б є означене цим знаком, або його значення. Знак важливий для нас не сам по собі, а тому, що, доступніший за означене, він служить засобом наблизити до себе це останнє, яке і є справжня мета нашої думки. Означене є завжди щось віддалене, приховане важко пізнаване порівняльно із знаком. Зрозуміло, що функції знака і значення не раз і назавжди пов'язані з певними сполученнями сприйняття і що було раніше значенням у свою чергу стає знаком іншого значення. У слові також здійснюється акт пізнання. Воно значить щось, тобто крім значення, повинно мати і знак. Хоч для слова звук так необхідний, що без нього смисл слова був би для нас недоступний, але він вказує на значення не сам по собі, а тому, що раніше мав інше значення «...» Тому звук у слові не є знак, а лише оболонка, або форма знака; це так би мовити *з н а к з н а к а*, так що в слові не два елементи, як можна заключити із вищепроведеного визначення слова, як єдності звука і значення, а три: членороздільний звук, уявлення і значення слова, без одного із цих елементів немає слова, причому другий елемент з часом може зникати. Для знака в даному слові необхідне значення попереднього слова, але знак не тотожний з цим значенням; інакше дане слово, поверх свого значення, містило б і всі попередні значення «...» Отже знак у відношенні до значення попереднього слова

¹ Виноградов В. В. Современный русский язык. Вып. 1. Введение в грамматическое учение о слове. М., 1938, с. 6.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 19.

³ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 77.

є лише вказівка, відношення до цього значення, а не відтворення його. Згідно з цим не слід змішувати знака в мові з тим, що звичайно називають в л а с к и м значенням слова, протиставленим значенню переносному. Власне значення слова є все значення попереднього слова у відношенні до наступного.

Проблема мови і мислення входила у комплекс 'потєбнянських наукових роздумів на протязі всієї його лінгвістичної діяльності. «Галузь мови, читаємо у нього, далеко не співпадає з галузю думки. У середині людського розвитку думка може бути зв'язана із словом, але на початку вона, імовірно, ще недоросла до нього і на високому ступені абстрактності покидає його, як незадовольняюче її вимогам (Штейнталь), ... За Гумбольдтом, ... «слово потрібне для перетворення нижчих форм думки в поняття, і, отже, повинно з'являтися тоді, коли в душі є вже матеріали, що вимагають цих перетворень ... мові є разом і необхідне удосконалення (доповнення) мислення і природний розвиток здатності, властивий тільки людині»¹.

Слово допомагає у процесі творення поняття. «Говорячи про перехід образу предмета в поняття про предмет, у виключно людську форму думки, ми побачимо, що цей перехід може здійснитись тільки за допомогою слова, але при цьому будемо пам'ятати, що саме слово ніяк не творить поняття із образу, що поняття як і багато іншого в особистому і народному житті, назавжди залишиться для нас величиною, створеною...» До цього ж «Мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її, ... вона не відображення сформованого світогляду, а формуєча її діяльність».

У праці «Мысль и язык» наводиться чимало думок, висловлених словами різних лінгвістів (Штейнтала, Лотце та ін.) про тісний діалектичний взаємозв'язок між мовою і мисленням: «Думка і слово внутрішньо тотожні»; «думка тільки в слові утворюється і вдосконалюється, тому що предмети чуттєвого погляду тільки тоді становляться поняттями, коли перетворені в предмети духовного погляду і в слові протиставлені думці... Мова є необхідна умова думки окремої особи навіть у повній самоті, тому, що поняття утворюється тільки за допомогою слова, а без поняття неможливе істинне мислення»².

Потєбня, творчо використовуючи поняття внутрішньої форми слова В. Гумбольдта, багато разів спинявся над характеристикою лінгвістичного поняття внутрішньої форми слова, яке він аналізував з різних сторін по-різному. За його словами внутрішня форма слова являє собою одну із важливих сторін слова: «У ряді слів того ж кореня, що послідовно витікають одне із одного, всяке попереднє може бути назване внутрішньою формою наступного ... До того часу, говорячи про те, як звук набуває значення, ми залишали в тіні важливу особливість слова порівняльно з вигуком, — особливість, яка народжується разом із розумінням, саме так звану внутрішню форму ... Тому, якщо виключити другий суб'єктивний і, як побачимо зараз, єдиний зміст, то в слові залишається тільки звук, тобто зовнішня

форма і етимологічне значення, яке також є форма, але тільки внутрішня. У зв'язку з тим, внутрішня форма слова це, по-перше, найбільш близьке етимологічне значення слова, по-друге, внутрішня форма слова є відношення змісту думки до свідомості; вона вказує, як уявляється людині його власна думка. По-третє, внутрішня форма є також центр образу, одна із його ознак, яка переважає над усіма іншими. Це очевидно в усіх словах пізнішого утворення із ясно визначеним етимологічним значенням ... По-четверте, внутрішня форма, крім фактичної єдності образу, дає ще знання цієї єдності; вона є не образ предмета, а образ образу, тобто уявлення. Поняття внутрішньої форми він зі слова переносить також і на твори мистецтва, в даному випадку під внутрішньою формою, він розуміє спосіб, яким виражається зміст твору.

Поряд із внутрішньою формою слова Потєбня виділив у слові зовнішню форму, що разом із уявленням складається на структуру слова. Потєбня аж ніяк не вважає, що зовнішня форма слова це прямо членороздільний звук. За його словами, «Зовнішня форма слова також не є звук, як матеріал, але звук уже сформований думкою, між тим сам по собі цей звук не є ще символ змісту...³ Якщо втрачений для свідомості зв'язок між звуком і значенням, то звук перестав бути зовнішньою формою, в естетичному значенні цього слова»⁴. «Зовнішня форма нероздільна із внутрішньою, змінюється разом із нею і без неї перестав бути сама собою...»⁴.

Теорія граматичної форми у мовній структурі займає значне місце у граматичних міркуваннях і поглядах О. О. Потєбні. Цим питанням вчений присвятив аж чотири окремі розділи у книжці «Из записок по русской грамматике», т. 1—2.

На думку О. О. Потєбні, граматичні форми виявляються не тільки у межах структури слів, але також у сфері будови речення. Для О. О. Потєбні граматична форма — це семантико-синтаксичне поняття, тобто морфолого-синтаксична величина: «немає форми, — писав він, — наявність і функція якої визнавалась би інакше, як за смислом, тобто за зв'язком з іншими словами і формами в мовленні і мові». О. О. Потєбня також дав комплексну характеристику лінгвістичного поняття граматичної форми: «Грамматична форма... зі своєю появою і в усі наступні періоди мови є значення, а не звук». «Грамматична форма є елемент значення слова і однорідна з його речовим значенням»⁵. «Грамматична форма як відношення є завжди щось абстрактне... форма не є в мові явище первинне... Ця форма припускає інші форми, ще більш первинні, у відношенні до яких вона могла бути названа абстрактною»⁶. Грамматична форма має комплексний характер: «Формальна частина слова, — вказує учений, — за будовою схожа із словами чисто

¹ Див.: Потєбня А. А. Мысль и язык, с. 78, 77, 108.

² Там же, с. 136.

³ Там же.

⁴ Див.: Березин Ф. М. Русское языкознание, с. 34. Порів. ще: Білодід О. І. Грамматична концепція О. О. Потєбні. К., 1977, с. 58 та ін.

⁵ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 45, 61, 39.

⁶ Там же, с. 52—53.

¹ Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 35.

² Потєбня А. А. Мысль и язык, с. 49, 130, 13, 24—25.

речовими. Граматична форма також має або передбачає три елементи: звук, уявлення і значення... «На мислення граматичної форми, якби вона не була дуже складна, витрачаємо так мало нової сили, крім тієї, яка потрібна для мислення лексичного змісту, що зміст і граматична форма становлять якби один акт думки, а не два або більше і живуть у свідомості мовця як неподільна одиниця».

Дослідник також зазначає, що кількість форм, тобто формальних значень, у різних періодах мови зовсім не полічено». У Потебні з'ясовані поради про вияв статистичних даних про наявність граматичних форм у мові. У нього читаємо: «Між тим, щоби довести, що кількість форм зменшується, потрібно саме вважати формальні відтінки значень — труд не стільки легкий, як рахунок закінчень. Імовірно результати такого труда були би, по-перше, менш точні, тому що в кожній мові є більша кількість таких формальних значень, яких учені-спостерігачі зовсім не помічають (хоча, якщо це їх власна мова, розмежовують насправді), які вченими розуміються помилково або змішуються з іншими; по-друге, при всій неточності, результати ті могли б бути далеко не однакові з висновками із рахунку закінчень». На думку вченого «всяке окреме вживання орудного є новий відмінок (...) кожне окреме значення прийменника дає новий відмінок»¹.

За Потебнею граматичні форми даної мови являють собою струнку цілісну систему форм: «Відповіді на питання про значення даної форми або її відсутність для думки було б можливе лиш тоді, коли б, можна зв'язати цю форму з останніми формами даної будови мови зв'язати таким чином, щоб по одній формі можна було зробити висновки про властивість якщо не всіх, то багатьох останніх»².

Потебня не розмежовував форм словозміни від форм словотвору. Для нього ці два типи форм збігалися, і всяка видозміна слова представлялась йому новим словом з новим значенням. Таким чином він об'єднував лексичне і словотвірне значення в один вид словесного значення слова.

В. В. Виноградов дав таку переконливу загальну критичну оцінку вчення про граматичні форми О. О. Потебні: «...граматична форма в ученні Потебні підпорядковується тому ж принципу суб'єктивно-ідеалістичній індивідуалізації, що і слово. За Потебнею, форми з різними синтаксичними функціями — різні форми, не зважаючи на спільність звукового вираження. Кількість форм визначається кількістю «формальних відтінків значення». (...) У цьому вченні про граматичну форму, при всій його глибині і дотепності — порочне повне нехтування соціальної свідомості діалектичної динамічної єдності форми як системи граматичних знаків і значень. І в тій частині, як і в усьому філософському фундаменті, концепція Потебні вимагає суттєвої, корінної перебудови»³.

Вчення про частини мови знайшло відповідне місце у працях Потебні. Потебня не дав спеціального визначення по-

няття частин мови. Вивчення понять граматичної форми і граматичних категорій дозволило йому на основі спеціального диференційного виділення ознак слів речовинності (вещественности) і формальності створити своєрідне потебнянське оригінальне вчення про систему частин мови. У сфері частин мови він виділяє повнозначні і формальні слова. До повнозначних він відводить речові (вещественные) слова, у структурі яких лексичне значення ускладнюється відповідним граматичним значенням. До повнозначних слів Потебня зараховує іменники, прикметники, дієслово і прислівник. До формальних частин мови належать сполучники, прийменники, частки і допоміжні дієслова, які служать показниками функцій слів і речень, обговорює також існування речово-формальних частин мови, до яких відносяться числівники і займенники. Потебня дотримувався тієї думки, що оскільки в основі реального значення слова лежить якась ознака названого ним предмета чи явища, то, зрештою кожне слово є виразником ознаки,— часто виразно зрозумілої і з погляду сучасного мислення, наприклад, *доброта, білизна, добрий, білий, добріти, білити, біло, добре*, або вже втрачену *дуб, трава, вода*¹. У зв'язку з тим, що ці слова по-різному виражають ці ознаки, ця ж особливість лягла в основу визначення частин мови. Відмінності між частинами мови є тільки формальні, тобто полягають «не в змісті, а в способі його представляти»². Таке трактування питань про частини мови має своєрідний характер. У зв'язку із зростом дієслівності у систему частин мови Потебня включає інфінітив як найранішу форму дієслова. Потебня підходить до характеристики частин мови сучасного стану російської мови з погляду їх історичного походження.

Потебня кваліфікував систему граматичних категорій і історично змінною: «Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитися на граматичні категорії, як дієслово, іменник, прикметник, прислівник як на щось незмінне, раз назавжди виведене із постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії помітно змінюються. Потебня наголошував на тому, що «взагалі в мові, не тільки кажучи а priori («все пливе») не може бути, але й а posteriori немає ні однієї нерухомої граматичної категорії. Але із зміною граматичної категорії неминує змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, саме речення...» Потебня спиняється також на лінгвістичній семантико-синтаксичній характеристиці частин мови з погляду їх історичного становлення і дальшого розвитку. На його погляд, первісне слово, «Переходячи від того стану мови, при якому психологічний присудок є ще безформне, тобто слово попереджає утворенню граматичних категорій»³ не містить в собі жодних граматичних категорій. Граматичні категорії слова є категоріями історичними. З цього приводу він відзначав: «як зерно рослини не є ні лист, ні цвіт, ні плід, ні все це взяте разом,

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 37, 63—64.

² Там же, с. 62.

³ Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике. М.: 1975, с. 326.

¹ Див.: Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. К., 1977, с. 214.

² Там же, с. 214—215.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 82—84.

так і слово на початку позбавлене ще всіх формальних визначень і не є ні іменник, ні прикметник, ні дієслово»¹.

У Потебні первісно слово позначало тільки одну ознаку: «...Первісне ім'я, що передувало виділенню категорій іменника і прикметника, за способом представлення у ньому ознаки ближче всього підходило до дієприкметника; що воно могло би бути назване дієприкметником, якщо б з останнього зняти шари, що налягли на нього пізніше. Передусім не треба собі уявляти дієприкметника неодмінно словом віддієслівним: воно не походить від дієслова, а появилася разом з ним»².

Згодом із цього слова — дієприкметника — речення виділяються категорії іменника і прикметника: «Іменник, — вказує дослідник, — первісно є ознака, завершена (дана, вже готова) в чомусь визначеному для думки і без допомоги іншого слова: білок є біла частина яйця, біла покрита снігом гора».

В ученні Потебні говориться: «Спостереження свідчить про безперервні зміни мов в усіх частинах їх будови. Мова постійно залишається посередником між пізнаним і знов пізнаним. Як речові значення, так, форми повинні бути розглядувані як засоби і разом акти пізнання. Якщо світ, як ми віримо, невичерпний для пізнання, якщо вірно, що не може бути найдено меж лексичному розвитку мови, то не можна призначити і риси, обмежуючої кількість і якість можливих у формальній мові категорій».

О. О. Потебня одночасно вказує на роль народу в творчості мови: «Сила окремої людини послаблюється не тому, що вона доходить до мети, а тому і в міру того, як вона тратить її на створення шляху. Сили ж народу, до яких належить творчість у мові відрізняється від одиничних сил тим, що, при рівно сприятливих зовнішніх умовах, відновлюються народженням нових поколінь. Тому послаблення творчості мови, якщо воно є, може проходити не від зменшення кількості наступних завдань, не від близькості мети, а хіба від інших причин»³.

Потебня заперечував поширену думку про занепад форм у ході історичного розвитку мови. Він стверджував: «Факт полягає у стиранні флексій, розглядуваних як звукові елементи, але не в зменшенні загальної кількості форм і не в затраті формальності у мовах, що їх витворили ... Формальність мови є існування загальних розрядів, за якими розподіляються частковий зміст мови, одночасно із своєю появою у думці. Щохвилини розподіляючи зміст своєї думки у мові за розрядами не можна втратити привички до такої класифікації, а, навпаки, можна тільки все більше і більше вкорінювати в себе цю привичку... Між тим мова, будучи знаряддям свідомості, сама по собі є творіння позасвідоме. Мовцеві ясно те, до чого доводить його мова, але шлях яким іде при цьому мова, не ясний. Тому мовець, співдіючи знищенню певної граматичної категорії, ніколи не знає, чому він це творить і яку допомогу від неї одержить. Тільки для науки про мову,

¹ Потебня А. А. Мысль и язык, с. 111.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 94—95.

³ Там же, с. 59.

а не для створення і вживання слова важливе рішення цих питань. Але мовознавство тільки шукає цього рішення і рідко його находить».

При цьому О. О. Потебня стверджував, що впродовж історичного розвитку мов появляються нові граматичні форми двома шляхами: а) окрема граматична форма ... може безпосередньо перероджуватися в інші ... б) граматична форма неминуче входить у будову мови, що лежить в основі наступної будови, але сама може щезати, не залишаючи безпосереднього залишку в іншій формі, подібно тому як «остаточні вимирають деякі роди рослин і тварин». Одним із виявів постійного розвитку і вдосконалення мови, на погляд Потебні, є формування так званих описових форм слів, яке «не тільки не є ознакою падіння формальності, але, навпаки, свідчить про торжество цього принципу». За Потебнею, «описова форма є сполучення слів, що вже мають формальне визначення, але в сукупності становлять один акт думки. Можливість такого сполучення вимагає наявності в мові чисто формальних слів. Необхідна довготривала робота думки для того, щоб вивільнити речові слова від всякого речевого змісту і змінити їх у бездомішні вираження відношень. Всяка описова форма, яка виникла після простої і передбачуюча цю останню ... є нова форма думки...» З цього погляду він робить логічний висновок, що «у нових мовах у відношенні до давніх можна бачити переродження, а не виродження і спотворення...»¹.

В історії розвитку наукової лінгвістичної думки Потебня вперше дав визначення поняття граматичної категорії та з'ясував її відношення до логічних категорій. Він писав: «Подібне слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий йому одному, і разом з тим вказівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються граматичними категоріями, під які зміст цього слова відводиться нарівні із змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів (тобто на синтаксичну функцію слова. — І. К.). І далі: «Із найближчих значень подвійного роду, що одночасно існують у такому слові, перше ми назвемо окремим і лексичним, значення другого роду — загальним і граматичним. Найближче значення першого роду ми давніше назвали формальним у відношенні до значення дальшого; але у відношенні до граматичних категорій саме це формальне значення є речовим. За таким значенням слово, як верста, назвемо речовим і лексичним». У цьому визначенні йде мова про відношення граматичної категорії до лексичного значення слова: лексичне значення слова як і значення інших таких слів підводиться під таку чи іншу граматичну категорію. Граматичні категорії різних частин мови формувалися на різних етапах становлення і розвитку речення. Граматичні категорії Потебня вважає історичними категоріями, які постають, розвиваються і навіть зникають». «Але із зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, саме речення»¹. Потебня, наприклад, вважав, що в російській мові орудний відмінок «є не одна граматична категорія, а де-

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, с. 61—63, 66.

кілька різних генетично зв'язаних між собою»¹. Граматичні категорії можуть змінюватися, наприклад, у дієслові зникли категорії інтенсивності, дезидеративності, оптативності. На погляд Потебні, граматичних категорій є більш ніж логічних категорій. За семантико-граматичною структурою слова може бути закріплено декілька граматичних категорій, але, за Потебнею, «неможливе суміщення двох взаємовиключаючих себе категорій». Тому недостатнє абстрагування логічного змісту думки від словесного вираження виявляється внесенням у логіку категорій, зовсім не потрібних для її цілей (...) Навпаки, підпорядкування граматики логіці позначається завжди у змішуванні й утотоженні таких явищ мови, які виявляються відмінними, якщо приступити до спостереження з однією упередженою думкою про те, що апріорність у спостережливих науках, як мовознавство, дуже небезпечна». Суть будови індоевропейських мов полягає в тому, що «кожне слово цих мов носить на собі печать певної граматичної категорії». «Граматичні категорії, всупереч логічним, тісно зв'язані з речовим значенням мови»².

Поряд із граматичними категоріями Потебня цікавився також природою словотвірних категорій. Визнаючи тісний зв'язок і взаємодію лексичних і граматичних значень слова, він намагався виявити в історії розвитку російської мови загальні історичні закономірності розвитку таких словотвірних категорій іменників, як категорія дії (*nomina actionis*), діячів (*nomina agentis*), знаряддя (*nomina instrumentis*), місця і часу (*nomina loci et temporis*) колективних назв (*nomina collectiva*), абстрактних назв (*nomina abstracta*) тощо. При цьому він доводив закономірну послідовність у семантичних змінах переходу різних словотвірних категорій, наприклад, абстрактні назви набувають збірного значення.

О. О. Потебню цікавили питання *морфемної структури слова*. Зокрема, він спеціально спинявся на характеристиці основної частини слова — кореня, якому він присвятив третій розділ «Различные понятия о корне слова» у праці: «Из записок по русской грамматике», т. 1—2 (М., 1958, с. 21—35) та в конспекті з питань історії літературної мови, уривок якого надруковано у журналі «Мовознавство», (1977, № 2, с. 52).

У згаданому уривку на початку написано: «До сього часу мова йшла тільки про граматичну сторону мови, але, наприклад, сторона лексична має рівні з нею права. Якщо запропоноване пояснення падіння форм правильне, то воно живиться і в змісті. Падіння і тут повинно винагороджуватися тому, що важко собі уявити внутрішню необхідність смерті, не прокладаючій шляху до нового ліпшого існування. Відомо, що як весь круг людської думки розвивається органічно, тобто із багатьох основних понять, які всі можуть бути підведені під один спільний рух, так і всі слова мови зводяться до невеликого числа коренів (за приблизним враженням близько 300—400). Звідси вже видно, що певне повнозначне слово не може бути вираженням усього змісту

поняття, тому що корінь може виразити тільки один вид руху, а закінчення означає тільки форму змісту. Ця недостача слова, що становить його суттєву властивість, винагороджується такою обставиною. Число понять збільшується незрівнянно швидше, ніж число коренів, так що один корінь з бігом часу одержує все більше, і більше ширше застосування. По суті основне значення його залишається тим же, але від відмінності понять пристає до нього багато сторонніх значень. За колишнім поняттям слово *старый...*»¹ (корінь *ста*, р-ъ — суфікси) значить старий, а не молодий, тому що сприйняття старих предметів представляли найбільше схожості із сприйняттями, що служили змістом слів від кореня *ста*, стоять. Якщо підемо далі і запитаємо, від чого ж у словах, визнаних первинними, певний звук відповідає тому, а не іншому значенню, від чого корінь *ста* значить стоять, а корені *ми*, *и* йдти, а не навпаки, то і відповіді треба буде шукати далі, саме у дослідженні патогномічних звуків, передуючих слову. Тому звук *ста* створений людиною при виді стоячого предмета, або, що й на те вийде, при бажанні, щоб предмет зупинився, що почуття, хвилююче душу, могло сповістити органам тільки той, а не інший рух...» І далі читаємо: «При повноті форм і висхідному русі звуків кожне слово приводить на розум весь ряд понять предметів, які корінь позначав, раніше ніж одержав сучасне значення». Як бачимо, Потебня зводив первісні слова до 300—400 коренів, які виражали різні види руху, а закінчення означали тільки форму змісту. За словами вченого, «коренем може бути те, з чого виникає дане слово ... всяке відносно первинне слово буде коренем свого похідного з тією умовою, щоб перше пояснювало всі частини наступного»². Він визначив поняття кореня, його смислової структури та форму існування.

Структура індоевропейського слова, за Потебнею, тим характерна, що в ньому, окрім трьох складових елементів: звукової єдності, уявлення і значення, виявляється ще іншого роду складність — слово містить у собі або містило більше однієї частини і ці частини не можуть бути виведені одна від одної, тобто кожна складова частина похідного (афіксального) слова має у собі свій корінь або сама є коренем, наприклад, слово *верста* (-верт-та) має дві кореневі частини: *верт* — *т-а*. Отже, виходить, що скільки складових частин у слові, стільки в ньому і коренів.

Визначення поняття кореня слова як того, з чого постає дане слово, не може задовольнити нашого лінгвіста-радіксолога Потебню ось чому: щоб знайти корінь, треба знати слово, бо корінь як дійсна величина є лише попереднє слово і без наступного немає кореня, як батько, що не мав ніколи дітей, не є батьком.

Відшукування таких коренів, тобто слів, що не являють собою жодних складних частин і відносяться до дофлексивного періоду мови, на думку Потебні, не може бути предметом мовознавства, з таких причин:

¹ Тут вривається текст, поданий за: Із неопублікованої спадщини О. О. Потебні. — Мовознавство, 1977, № 2, с. 52, який ми продовжимо за відповідним місцем із праці О. О. Потебні «Мысль и язык», с. 79—80.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 21.

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, с. 64, 83.

² Там же, с. 62, 69, 44, 60, 66.

1. Мовознавству не може бути дане дофлексивне (кореневе) слово, від якого утворилось би цове похідне слово.

2. Визначити корінь слова значило б показати те коло ознак (значення попереднього слова), з якого взято його уявлення.

Отже, на думку Потебні, якщо вважати, що корінь є справжнє слово, дійсна величина, а не ідеальна, і якщо ми відносимо його до періоду мови, недоступного для дослідження, то корінь так і залишиться нам невідомим. І справді, для практичної етимології корінь не є справжнє слово.

Г. Курціус так визначав корінь в індоевропейських мовах: «Корінь є повнозначна сполука звуків, яка залишається від слова після виділення всього формального і випадкового».

О. О. Потебня правильно зауважує, що в цьому визначенні помітна однобока інтерпретація, бо Курціус несправедливо бере до уваги тільки частину слова із речовим значенням і не звертає уваги на складові частини слова — показника з формальним функціонуванням. Ми можемо, говорить далі Потебня, з тим же правом замість запропонованого Курціусом визначення поставити інше, таке ж однобоке: у слові, розкладеному на дві частини (ад-ми, я-мь), корінь є та наділена значенням сполука, яка залишається після виділення всього речового, тобто в нашому прикладі -ми, -мь.

Беручи до уваги те, що слово поєднується у родині не тільки лексично, або речовою, але й формальними своїми частинами, Потебня, модифікуючи наведене визначення Курціуса, запропонував таке визначення поняття кореня слова: «Корінь є повнозначна сполука звуків, що залишається після виділення із слова всіх інших наділених значенням сполук і після усунення звукових випадковостей».

Під звуковими випадковостями слід розуміти всі ті фонетико-морфологічні зміни, що відбуваються в межах значущих частин слова в одній мові чи в групах споріднених мов (слов'янських мов, індоевропейських тощо).

Таким чином, корінь слова — це не конкретне слово, а логічна абстракція, яка, за О. О. Потебню, служить засобом для нашої думки, але ніяк не є її метою, і, як кожна абстракція, так і зрозумілий корінь не може збігатися з жодним із конкретних явищ мови.

Лінгвіст-теоретик Потебня цікавився також питанням форми буття (вияву) кореня.

Деякі вчені хоч і визнавали корінь абстракцією, але при цьому одночасно приписували йому і реальне буття¹. Потебня таке відношення поняття кореня до його об'єктивного вияву у слові не без підстав вважає за неправильне. Корінь як абстракція і корінь як реальна об'єктивна величина, тобто як слово (бо тільки слово має в мові об'єктивне буття) він вважає двома цілком різними поняттями. На його думку, кожному продуктові абстрагування властиво міститися в кожній із одиниць, що були вихідними пунктами абстрагування, і бути спільним

¹ Так, наприклад, Курціус визнає, що, хоча корені, як ми їх розуміємо, здобуваємо за допомогою абстрагування, але із цього аж ніяк не виходить, щоб вони не існували в дійсності; вони в стані мови, історично нам відомому, не існують тільки самі по собі.

для всіх цих одиниць. Цю рису має корінь як абстракція, але не корінь як слово. Процес абстрагування кореня не передбачає між словами, над якими він проводиться, жодних інших відношень, крім відношення схожості. Навпаки, корінь як дійсне слово передбачає між словами цього кореня генетичне відношення, про яке довідуємось не за допомогою абстрагування, а за допомогою складного ряду імовірних умовиводів. Корінь як абстракція містить у собі деякі вказівки на властивості його як справжнього слова, але не може ніколи дорівнювати останньому.

Корінь як абстракція, виділений з конкретних слів і узагальнений, існує в мовознавчій філологічній (очевидно і в мовній) свідомості, але не в реальній мовній дійсності, тобто в словах.

У творі «Мисль і мова» О. О. Потебня висловив важливу думку про явища мінливості семантичної структури коренів в межах етимологічно споріднених слів. У зв'язку з цим він писав: «Визнання, що мотиви мандрівних повістей незмінні, рівнозначне з панівною думкою, що значення кореня залишається незмінним в усій сім'ї слів і занепадає разом з цією останньою».

Цими словами Потебня доводить, що семантична структура кореня як абстракції і кореня як однієї із основних словотворчих частин конкретного слова не однакова і аж ніяк не тотожна. І справді, загальна смислова структура кореня, як абстракція, є лише основою для побудови семантичної структури кореневої частини конкретного слова, наприклад, корінь *кос-* аж ніяк не дорівнює кореневим частинам конкретних похідних слів *кос-а*, *кос-ити*, *кос-ар*, *кош-ення*, *кісь-ба*, *кос-овиця*, *кос-арка*, *кіс-с-я* і т. д. Навіть корінь слова такого кореневого слова, як *ко-с-а*, своєю семантичною структурою не тотожний із коренем *кос-* узагалі.

Смислова структура кореня як абстрактної поняттєвої величини є лише потенціальним субстратом семантичної сторони кореневої частини етимологічно споріднених спільнокорневих слів. Корінь *кос-* є більш узагальненою величиною, ніж відповідно змодифіковані кореневі частини слів *кос-а*, *кос-ар*, *кос-ити*, *кос-арка*, *кош-ення*, *кісь-ба*, *кіс-с-я*, *кос-овиця*. Корінь тільки потенціально (*in potentia*), а не актуально (*in actu*) імплікує ті значення, носіями яких є кореневі частини слів з цим коренем (*кос-а*, *кос-ар*, *кос-ити*...) ¹.

Важливою лінгвістичною ділянкою потенційнських оригінальних пошуків були питання теорії синтаксису, яким він відвів значне місце у своїх дослідженнях структури речення. За словами В. Ягича, Потебня виявився «достойним суперником синтаксису Міклошича... його глибокодумні синтаксичні дослідження, які поширювалися на всі слов'янські мови... перевищують повнотою і тонкістю спостережень все, що може вказати в цій галузі слов'янське мовознавство» ².

Потебня визнавав речення основною мовною граматичною і структурно-смисловою одиницею. Речення, на думку вченого, являє

¹ К о в а л и к І. І. Питання з теорії словотвору у працях О. О. Потебні.— О. О. Потебня і деякі питання сучасної славистики, с. 32.

² Archiv für slavische Philologie, Bd. XIV, Hf. 3, с. 480.

собою мовну граматичну структуру, в якій «крім форми нема нічого» бо «зміст речення не становить предмету граматичного вивчення».

Цей знаменитий вітчизняний синтаксист глибоко розуміє усю суть відмінності між словом і поняттям, між граматикою і логікою та психологією та між реченням і судженням, коли він стверджував, що граматичне речення зовсім не тотожне і не паралельно із логічним судженням. Він виявляв такі дві суттєві риси логіки в порівнянні з мовознавством: 1. Логіка є наука гіпотетична, а мовознавство, навпаки, належить до числа історичних наук. 2. Логіка є найбільш формальна із наук. Вона судить про всяку думку, що відноситься до якої-небудь галузі знань, тому що всяка думка допускає односторонню логічну перевірку: згода чи незгода з вимогами тотожності думки самої з собою. Мова є також форма думки, але така, яка в нічому, крім мови, не зустрічається. Тому формальність мовознавства речева порівняльно із формальністю логіки. Мовознавство, і зокрема граматика, ні трохи не ближче до логіки, ніж будь-яка з інших наук»¹.

Потебня вважав, що відповідно до різних етапів (стадій) розвитку мислення людини-мовця паралельно формувалися відповідні стадії у розвитку і вдосконалюванні структурних типів речення у тісному органічному зв'язку із поступовим становленням частин мови у мовній дійсності². Вчений-синтаксист визначив дві основні стадії у процесі становлення і розвитку синтаксичної структури мови — номінативної будови і будови дієслівної з двома ступенями у кожній. За словами В. В. Виноградова, «граматичне відкриття Потебні, маючи величезне значення для загального мовознавства і загальної історії мови, у той же час кидає яскраве світло на цілий ряд явищ історії російської літературної мови»³.

Потебня висловив думку про неможливість сформулювати єдине визначення речення, придатне для всіх мов світу і всіх часів: «Так із основного погляду на мову як на змінний орган думки виходить, що історія мови, взятої на значному протягу часу, повинна давати ряд визначень речення... Дати ряд визначень речення — значить зайти далеко від початку роботи, викликаної згаданою вимогою. Цього я собі не приписую, хоч і стараюся не товктися на одному місці, не виводити висновків від голих схем, яке логічне судження, в додатку змішуване з психологічним, до необхідності або непотрібності того або іншого в реченні даної мови»⁴.

Березин Ф. М. звів погляди Потебні на суть структури речення до таких основних положень: 1) речення є граматична структура, тобто воно являє собою формальне ціле, і нічого, крім форми, не містить; 2) у визначенні членів речення повинно входити поняття частин мови, бо ці категорії взаємно передбачають одна одну; 3) первісне конкретне мислення передбачає синтетичний підхід до поняття речення; 4) найголовніший і найнеобхідніший елемент речення — його предикатив-

ність, під якою Потебня розуміє здатність присудка поєднуватися із підметом для утворення речення; головним носієм предикативності із членів речення є присудок, як із частин мови — дієслово; 5) предикативність; за Потебнею, — ядро речення. Підмет у реченні може бути відсутнім, дієслово ж — ніколи; 6) із вказівки на предикативність як на ядро речення випливає висновок про те, що тільки присудок у реченні і дієслово як частина мови визначається самостійно. Решта частин мови визначається за їх зв'язком із дієсловом, а члени речення — за зв'язком із присудком»¹.

Потебня, критикуючи Буслаєва за те, що він виходив із положень логіко-граматичного мовознавства, яке ототожнювало логічні категорії з граматичними, зазначав: «граматичне речення зовсім не тотожне і не паралельне з логічним судженням»².

Для створення цілісної картини філософсько-лінгвістичних загально-теоретичних поглядів О. О. Потебні наведемо ще його цікаві думки про мовознавство.

О. О. Потебня висловив цінні думки про мовознавство як науку про мову. Він, обгрутовуючи нове розуміння мови народу як основи способу і засобу мислення і пізнання, прийшов до загального висновку, що у відношенні до всіх гуманітарних наук мовознавство є наука основна, що розглядає елементарні умови явищ, які становлять предмет інших наук цього кола. Адже ж мовознавство — це перш за все наука про форми, що приймаються думкою до вияву її у ремеслі, мистецтві, науці, релігії, державі і, навпаки, про вплив цих проявів на думку, заключену в мові. Учений також підкреслював: «У якому б малому ступені нинішнє мовознавство не співдіяло рішення основного питання всякого знання: звідки і, оскільки можна судити про те, куди ми ідемо, — може бути, самі межі, в яких історія думки підлягає дослідженню мовознавства, недостатньо ясні...»

О. О. Потебня ще й вказував на властивості науки про мову та її лінгвістичні дисципліни: «Слово, — писав він, — складається із членороздільних звуків і значення у широкому смислі, що містить у собі представлення і значення. Тому вся галузь вивчення мови найбільш природно ділиться на фонетику, яка розглядає зовнішню форму слова, звуки, припускаючи їх знаменність, але не зупиняючись на ній, і вчення про значення, у якому, навпаки, увагу зосереджено на значенні, а звуки тільки передбачаються. Значення слів, у цій мірі, в якій воно становить предмет мовознавства, може бути назване внутрішньою їх формою на відміну від зовнішньої звукової, інакше — представлення позамовного змісту... Але певні мови в галузі своєї внутрішньої форми роблять відмінність між уявленням змісту і уявленням форми, в якій воно міститься. Цьому в мовознавстві відповідає вчення про значення у вузькому смислі, або про речове значення, і вчення про граматичні форми. Кожен із цих двох поділів може розглядатися з двох точок: етимологічної

¹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 68—70.

² Виноградов В. В. Русская наука о русском литературном языке: Роль русской науки в развитии мировой науки и культуры, т. 3, кн. 1.

³ Див.: Ученые записки Московского гос. ун-та. Вып. 106. М., 1946, с. 94—95.

⁴ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 3, с. 83.

¹ Березин Ф. М. Русское языкознание, с. 48.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, с. 68.

(тобто морфологічної.— *І. К.*) і синтаксичної (...) Таким чином, етимологія і синтаксис відносяться одне до одного, як історія і опис сучасного стану; останнє пояснюється першим». Потебня визнавав єдину науку про мову — історію мови: «Минуле людства для нас важливе тому, що кінець кінцем це — наше минуле. Таким чином, основне питання всякого знання — звідки і, наскільки можна судити за цим «звідки», куди ми йдемо? На деякі, притому першорядні частковості цього питання можна відповісти, лиш спостерігаючи зміни мов, бо певні форми думки, скрізь які проходять і якими змінюється весь зміст знання, залишають сліди лиш у мові і більш ні в чому. Іншими словами: (...) відповідаючи на питання про причини такої-то форми нашого знання, не можна залишати вказівки на утворені і утворюючі форми мови, бо цими формами різно, дивлячись на мову і на її час, ділиться і розподіляється все мислене, що доходить і до нашої свідомості».

За словами О. О. Потебні «мова, будучи знярядям свідомості, сама по собі є твір безсвідомий. Мовцеві ясно те, до чого доводить його мова, але шлях, яким іде при цьому мова, не ясний. Тому мовець, співдіючи знищенню певної граматичної категорії, ніколи не знає, чому він це діє і яку допомогу від цього одержує. Тільки для науки про мову, а не для створення і вживання слова важливе рішення цих питань. Але мовознавство тільки шукає цього рішення і рідко його знаходить... До сього часу мовознавство здебільше змушене обернутися в круг елементарних спостережень над окремими явищами мови і дає нам право лиш надіятися, що дальші комбінації тих явищ від нього не відійдуть».

О. О. Потебня цікавився питанням науки та мови науки як одного із основних питань сучасного наукознавства. Подамо його основні думки: «Наука також відноситься до дійсності, але вже після того, як ця остання пройшла через форму слова: наука не можлива без поняття, яке вимагає уявлення; вона порівнює дійсність з поняттям і прагне порівнювати одне з одним». «Наука роздроблює світ, щоб знов скласти його в струнку систему понять»; в науці підпорядкування факту закону повинно бути доведене, і сила доводів є міра істини». «Наука є процес об'єктивування мистецтва».

«Наука почалася там, де почалося аналізування явищ, а як ніхто не може сказати, коли взагалі почалося аналізування явищ то, очевидно не можна сказати, коли почалася наука».

«Наука завжди знаходиться в галузі критичної думки. Зміни в науці завжди мають ясно усвідомлені засади».

Мова науки — це вищий ступінь прозаїчної мови, мова оперуюча значеннями, піднесеними до ступеня понять.

Не можна не вказати ще на одну, на жаль, мало відому історикам вітчизняного мовознавства, важливу лінгвістичну галузь, в якій наполегливо працював О. О. Потебня, маємо на увазі його цінний вклад у розробку фундаментальних питань слов'янської порівняльної акцентології. Цей оригінальний слов'янський акцентолог перший у східнослов'янській славістиці створив цінну монографію «Ударение», присвячену питанням слов'янської акцентології, яку надруковано щойно у Києві

в 1973 році, підготовлену В. Ю. Франчук на основі рукописної спадщини Потебні.

Уже у «Заметках о малорусском наречии» Потебня висловив надію, що вчення про наголос складе в майбутньому окрему галузь лінгвістичної науки. Він створив спеціальні акцентологічні поняття і термін — «острое» і «облеченное» ударение та более тяжкое і менее тяжкое ударение. Про наголос слів цей акцентолог також говорив при характеристиці східнослов'янського повноголосся.

Вихідними мовними матеріалами для вчення Потебні у побудові слов'янської акцентології була система наголосу східнослов'янських мов у порівнянні із системою наголосу сербського, болгарського і частково словенського наголосу, в результаті чого, за словами В. Ю. Франчук, Потебня за допомогою порівняльно-історичного методу зумів зробити ряд відкриттів, які, на жаль, увійшли в науку значно пізніше і під іншими іменами. (...) У працях О. О. Потебні з морфології було знято ту суперечність між акцентологічною та історичною граматику, на яку вже в наш час звернув увагу відомий польський мовознавець Є. Курилович¹. Потебня в 60-х роках минулого століття вперше в слов'янському мовознавстві висунув і розвинув ідею порівняльно-історичного слов'янського наголосознавства, на основі вивчення матеріалів східно- і південнослов'янських мов.

Праця Потебні «Ударение» ще й у наш час є вихідною основою для вивчення системи наголосу частин мови сучасних російської та української мов. Про це слід пам'ятати при читанні курсу порівняльної граматики російської та української мов у педагогічних інститутах.

Представниками Харківської школи були учні О. О. Потебні Д. М. Овсянко-Куликовський, О. В. Попов, М. О. Колосов, О. І. Соколовський та ін.

Талановитим учнем О. О. Потебні був О. В. Попов (1855—1880), представник Харківської лінгвістичної школи, дослідник синтаксису індоєвропейських мов, закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету у 1879 р. Надрукував працю «Сравнительный синтаксис именительного, звательного и винительного падежа в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянском наречиях» (1879), в якій він намагався на основі порівняльно-історичного аналізу багатьох мовних фактів індоєвропейських мов довести, що в глибокій древності були не двочленні, а одчленні дієслівні та іменні речення, з яких пізніше постали різні синтаксичні структури. Хоч його погляди й заперечувалися, проблема, яку він досліджував, і в наш час актуальна².

Послідовником О. О. Потебні був літературознавець і мовознавець Д. М. Овсянко-Куликовський (1853—1920), професор Новосибірського (Одеського), Казанського, Харківського, Петербурзького університетів. Продовж кількох років був за кордоном з метою вивчення філології; у 1887 р. захистив докторську дисертацію «К истории культа огня».

¹ Франчук В. Ю. Вопросы акцентологии в трудах А. А. Потебни.— Потебня А. А. Ударение, с. 19.

² Див.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь. Минск: Изд-во БГУ, 1976. Т. 1, с. 194—195.

у индусов в эпоху Вед». З його наукових праць можна відмітити такі: «Лингвистика как наука», «Потебня как языковед-мыслитель» та ряд праць із синтаксису «Синтаксические наблюдения. К вопросу о составном сказуемом» (1897—1898), «Язык и искусство» (1895), «Синтаксис русского языка» (1902) та ін. В питаннях теорії граматики Овсянко-Куликовський стояв на психологічній точці зору, яку розвив О. О. Потебня. Цікаві його спостереження над взаємозв'язками між логічними, психологічними та мовними категоріями та цінні думки про суть мовних законів, про художню функцію мовлення, висловлені у його філологічних працях¹.

Харківську школу О. О. Потебні пройшов також філолог-славист М. О. Колосов (1839—1881), що навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1861—1865) і працював у Варшавському університеті. У 1872 р. захистив у Харківському університеті магістерську дисертацію «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI ст.», а у 1878 р. у Варшавському ун-ті докторську дисертацію «Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка». Предметом його наукових зацікавлень були питання старослов'янської, древнеруської та російської мов. З його більших праць варто згадати «Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVII столетие» (1872), «Заметки о языке и народной поэзии в области северновеликорусского наречия» (1876, 1977), «Старославянская грамматика» (1868) та ін.

Коротко спинимося на значенні Харківської лінгвістичної школи в історії вітчизняного мовознавства. В. В. Виноградов у спеціальній статті «Значение Потебни в истории русского языкознания» дав високу оцінку науковій лінгвістичній спадщині творця Харківської школи О. О. Потебні, коли він писав: «В історії російського (та й українського — І. К.) мовознавства абсолютно виключне і своєрідне місце займає Потебня. Мовознавець-мыслитель, він намагався вивчати російську мову, її історію, у світлі загальної еволюції людської мови і мислення. Вже один перелік основних досліджень Потебні дає відчутне уявлення про широту і багатогранність лінгвістичних зацікавлень Потебні (...) У концепції Потебні поняття мови охоплювало не тільки галузі усно-побутового і письмального мовлення з їх діалектами і стилями, але й всуціль сфери поезії і науки (...) Зрозуміло, що в цьому плані центральним питанням історії мови становилося питання про зміни мислення у світлі вивчення явищ мови, про різні стадії розвитку мови і мислення. Намагання до відкриття загальних закономірностей у процесі утворення і еволюції людського мовлення не затемнювало і не закривало перед Потебнею конкретних завдань історії національної мови (...) основним рушієм мовлення-думки для Потебні був народ (...) Із цих двох центральних тем, опорних пунктів лінгвістичного світогляду Потебні: із розуміння мови як основного способу мислення і пізнання, як творчої діяльності, організуючої думку, і із визнання народу головним творцем і реформатором мови, — витікали великі зав-

дання, поставлені Потебнею перед російською філологією, і великі результати досягнуті самим Потебнею в галузі науки про мову. Обґрунтувавши нове розуміння мови, Потебня зв'язав з теорією мови питання художньої творчості і наукового пізнання... Таким чином, Потебня закладає тривкі основи історії російської мови як історії словесної творчості російського народу (...) О. О. Потебня був «засновником наукової діалектології в Росії».

В галузі історичної діалектології російської мови продовжувачами і послідовниками були переважно його учні О. І. Соболевський, Б. М. Ляпунов, а також О. О. Шахматов, Є. Ф. Карський. О. О. Потебня глибоко вивчав генезу мовних категорій у зв'язку з розвитком мислення: Він вважається реформатором в галузі історичної семантики російської мови. Центром лінгвістичних досліджень Потебні була російська граMATика з її граматичними категоріями, формування і розвиток яких він зв'язував з історією синтаксису.

Потебня збагатив нашу вітчизняну науку про мову ще й вченням про структуру слова та характеристикою частин мови, що прямо або посередньо (через Д. М. Овсянко-Куликовського) мала вирішальний вплив на всі наступні граматичні системи російської мови, навіть на концентрації фортунатовської школи¹.

Значення лінгвістичної спадщини О. О. Потебні були відзначені його сучасниками. Професор А. С. Будилович в 1892 р. писав: «Виявилось, що і синтаксичні категорії мови, які раніше вважалися так відмінними, як закони логіки, насправді змінюються і притому одночасно із змінами етимологічних форм і у взаємодії з останніми. Це відкриття не тільки вигадане, але й доведене Потебнею, має в мовознавстві таку важливість, як вчення Дарвіна про змінність видів у науках біологічних»².

Є. Ф. Карський у своєму «Очерке научной разработки русского языка в пределах СССР» (Л., 1926), відзначаючи заслуги О. Потебні у вивченні історії східнослов'янських мов, назвав його дослідження капітальними працями, вперше поставленими на суворо наукову почву класичними працями.

Великою заслугою Потебні була, за словами акад. Борковського В. В. розробка порівняльно-історичного синтаксису східнослов'янських мов³.

О. О. Потебня створив психолінгвістичну модель народження слова, речення і частин мови в процесі осягнення людським розумом нескінченно різноманітних явищ і процесів навколишнього світу.

Ф. П. Філін вважає, що праці О. О. Потебні — це спроба на матеріалі слов'янських і деяких інших індоєвропейських мов дати загальний нарис розвитку мов світу, їх сучасного стану та їх минулого, починаючи з найдавніших часів... І ми спадкоємці цього великого сина українського народу повинні свято шанувати його ім'я.

¹ Див.: Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975, с. 315 і далі.

² Памяти Александра Афанасьевича Потебни. Харьков, 1892, с. 64.

³ Білодід О. І. Граматична концепція О. О. Потебні. К.: Вища школа, 1977, с. 299.

¹ Див.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь. Минск: Изд.-во БГУ, 1976, т. 1, с. 176—177.

Наукова діяльність О. О. Потебні відіграла важливу роль у розвитку слов'янської філології та світової науки в цілому.

§ 33. Пилип Фортунатов. Московська школа. В історії розвитку вітчизняного мовознавства важливу роль відіграла Московська лінгвістична школа, засновником якої був академік Пилип Федорович Фортунатов, довкруги якого зібрались його учні-і послідовники В. К. Поржезинський, Д. Н. Ушаков, М. М. Покровський, Б. М. Ляпунов, А. І. Томсон, О. М. Пешковський, Г. Г. Ульянов, О. О. Шахматов та інші.

Пилип Федорович Фортунатов народився 2 січня 1848 р. у Вологді, в сім'ї вчителя гімназії. Після закінчення гімназії в Москві, в 1864 р. в період університетських студій (1864—1868) він слухав лекції свого вчителя Ф. І. Буслаєва і одержав солідні знання в галузі мовознавства. Після здачі магістерських екзаменів у 1871 р. він був відряджений за кордон на два роки у Німеччину, Францію і Англію. В Німеччині він наполегливо вивчав древньоіндійський епос, Веди, слухав лекції відомих молодогораматиків Г. Курціуса і А. Лескіна у Лейпцігу, згодом у Парижі — М. Бреалю. Тоді він написав дисертацію, додатком до якої була наукова розвідка «Декілька сторін із порівняльної граматики індоєвропейських мов».

Під час відрядження він також вивчав литовську мову. У звіті про його поїздку за кордон читаємо: «Мої лінгвістичні заняття за той час звертались часто до литовської мови, до визначення її місця і її відношення як до слов'янських мов, так і інших індоєвропейських»¹.

Після захисту магістерської дисертації у 1875 р. на пропозицію професорів Ф. Є. Корша і Ф. І. Буслаєва П. Ф. Фортунатова обрано доцентом по кафедрі порівняльної граматики індоєвропейських мов. До читання лекцій з мовознавства і порівняльної граматики він приступив у січні 1876 р. 27 січня 1876 р. 28-літній П. Ф. Фортунатов вголосив свою першу університетську лекцію із порівняльної граматики індоєвропейських мов у Московському університеті, в якій він виявив свій науковий талант, здатність до висування сміливих і оригінальних наукових ідей. Протягом 25 років (1876—1902 рр.) Фортунатов читав лекції у Московському університеті з готської, литовської, старослов'янської мови, санскриту, загального і порівняльного мовознавства, вів семінари і готував молодих учених. За словами його учня акад. М. М. Покровського, Фортунатов під час праці в університеті створив систему викладання лінгвістичних дисциплін в університеті, яка стала зразком для інших університетів країни.

У 1902 р. його обрано ординарним академіком і він виїхав у Петербург, де керував роботою Відділу російської мови і словесності Академії наук і редагував академічні видання.

П. Ф. Фортунатов раптово помер 20 вересня 1914 р. в селі Косолмі, недалеко від Петрозаводська, де він звичайно проводив літо.

Значну частину свого лекційного університетського курсу вчений відводить характеристиці спільноєвропейської мови в реальному бутті якої він не сумнівався. Існування цієї мови становить факт, безсумнів-

ний настільки, наскільки і мова латинська; вона продовжує жити у наріччях романських. І історія цієї індоєвропейської мови починається із тієї епохи, яка безпосередньо піддавалася розпадові їх (окремих мов.— І. К.) спільного прародича (л. 20 об.).

Поряд із згаданими його учнями були ще й закордонні відомі вчені майже всієї Європи А. Белич (Сербія), М. Міккола (Фінляндія), Х. Педерсен (Данія), Ф. Сольмсен і Бернекер (Німеччина), П. Буайє (Франція), О. Брок і Т. Торнбернссон (Норвегія), І. Богдан (Румунія) та ін. Фортунатов мав великий вплив на формування наукового лінгвістичного мислення молодих учених, про що писав його учень, майбутній президент Югославської Академії наук А. Белич у листі до свого вчителя Фортунатова: «Я глибоко переконаний, що як я можу більш або менш самостійно відноситися до фактів мови — це заслуга тільки Вашої школи; якщо ні, то вина тільки по моїй стороні тому, що я не зумів користуватися наукою, пропонованою нам Вами в лекціях у такому багатстві»¹.

Високу оцінку лекційних курсів Фортунатова дав його учень В. К. Поржезинський: «Спільними властивостями всіх курсів П. Ф. Фортунатова, так само як і взагалі всієї його наукової творчості були подиву гідна точність у визначенні самих фактів, що служили матеріалом для дослідження, незвичайна глибина аналізу і гострота думки, що дозволяла проникати глибоко в саму суть явищ і не пропускала найменших деталей, що випали з-під уваги інших дослідників»².

У лінгвістичній спадщині П. Ф. Фортунатова скрещувалися з класичними молодогораматичними підходами соціальне розуміння суті мови та намагання до формалізації лінгвістичних досліджень в галузі теоретичного і порівняльно-історичного мовознавства.

Всупереч молодогораматикам, які стояли на індивідуально-психологічних позиціях, Фортунатов підкреслював суспільний характер мови і зв'язок її історії з історією суспільства.

Проблематика лінгвістичних зацікавлень П. Ф. Фортунатова стосувалась передусім лінгвістичної індоєвропейстики, питань загального і теоретичного мовознавства. Московська фортунатовська лінгвістична школа вийшла поза межі Росії і стала європейською школою. П. Ф. Фортунатова обрано дійсним членом Сербської Королівської Академії (1907), доктором філософії університету в Християнії (Осло, Норвегія — 1911), дійсним членом Фінно-Угорського товариства в Гельсінгфорсі (Хельсінкі — 1908) і почесним членом багатьох російських товариств.

Коли у 1910 роки почалось виключення студентів із університету за їх участь у революційних страйках, Фортунатов разом із іншими прогресивними професорами виступав проти їх незаконного виключення і видалення їх із Москви, за що одержав догану.

Наукова діяльність П. Ф. Фортунатова почалась в 1871 р. і тривала всього 43 р. до 1914 р. За цей час, за підрахунками проф.

¹ ЛО Архива АН СССР, ф. 90, оп. 3, ед. хр. 3, л. 1.

² Поржезинский В. Филипп Федорович Фортунатов. М., 1914, с. 17—18.

В. К. Поржезинського у некролозі, надрукованому у Журнале Министерства народного просвещения, 1914, за грудень, П. Ф. Фортунатов надрукував 35 наукових праць, до яких треба додати посмертні видання: «Лекции по фонетике старославянского языка», П., 1919 р. і «Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков», П., 1922 р.

Лише в радянський період удалось здійснити видання вибраних творів П. Ф. Фортунатова у двох томах, підготовлених до друку його учнями акад. М. М. Покровським, Б. М. Ляпуновим і проф. М. Н. Петерсоном: Академик Ф. Ф. Фортунатов. Избранные труды, т. 1—2, Москва, 1956—1957.

Вся наукова спадщина академіка Пилипа Федоровича Фортунатова відноситься передусім до питання теоретичного і загального та порівняльно-історичного мовознавства.

Загально-лінгвістична проблематика цього лінгвіста-теоретика дуже широка: його цікавили питання походження та історичного розвитку мов в цілому і зокрема проблеми становлення і розвитку індоєвропейських мов, класифікація мов світу, види науки про мову, питання мови і мислення, мови і мовлення, питання структури семантики слова, його граматичної будови, словосполучення і речення тощо.

Науково-лінгвістичні здобутки П. Ф. Фортунатова збагатили наше вітчизняне, а також світове мовознавство.

Відвічне питання п о х о д ж е н н я м о в и входило в сферу лінгвістичних роздумів Фортунатова, про що він писав так: «Питання про первісне походження мови є питання, без сумніву, суттєво важливе для лінгвіста, і в наш час кожний, хто вивчає мову в її історії, не може обійти питання про початкове її походження, але відповідь на це питання полягає не в рішенні того, чи походять усі людські мови від однієї мови чи ні. Це знання, якщо б і було, не відкривало би природи мови. Питання про походження мови, як питання не пусте, а наукове, є питання про те, як виникла людська мова, які умови створили її, причому залишається неістотним, чи мають усі людські мови один історичний початок або ні. Вирішення цього питання можливе і при сучасному стані науки; це рішення одержується тоді, коли ми вивчимо фізичні і духовні явища, що становлять мову в зв'язку з іншими явищами фізичної і духовної сторони людини і коли ми знайомимось з тим, як ми засвоюємо нашу власну мову»¹. Причому слід зазначити, що питанням про полігенезис чи моногенезис мов Фортунатов спеціально не цікавився, проте можна припускати, що він схилився до визнання моногенетичного походження людської мови, коли писав: «Але крім того на основі того, що ми знаємо про утворення мови,— а ми дізнаємось це із вивчення психічної і фізичної сторони людини в їх співвідношенні, а також із спостережень над мовою дітей,— на основі цього можна думати, що в первісній мові існувало лише обмежене число звуків і звукових сполучень і що галузь значення слів була тут також дуже обмежена, причому ці значення уявлялися вкрай невизначеними з погляду сучасної людини, яка володіє

розвинутою мовою. Тому при зіставленні тих найдавніших дуже небагатьох прамовних слів, які могли би бути одержані при порівняльно-історичному вивченні значної кількості сімей мов, вдалося б неможливим визначити, чи проходить помітна спільна схожість між тими словами різних прамов внаслідок: 1) історичної спорідненості цих мов за походженням або 2) внаслідок дії схожих фізичних і духовних умов»¹.

За Фортунатовим, походження мови полягає у закріпленні певного враження у певному звуковому вираженні, яке здатним було викликати у слухача те ж уявлення, з яким сполучалося воно для особини мовця². Він також твердив, що у відношенні до епохи першого утворення людської мови ми не маємо жодної основи думати, що нібито певні слова в мові були саме звуконаслідувальними. Для першої появи мови вимагався певний ступінь розвитку здатності вимовляти розрізнявальні між собою членороздільні звуки мовлення (як би число тих звуків не було незначне) у сполученні з певним розвитком духовних особливостей»³.

Фортунатов вважав, що «мова як сукупність знаків для мислення і для вираження думки і почуттів, може бути не тільки мовою слів, тобто мовою, матеріалом для якої служать звуки мовлення, але вона може бути також і мовою жестів і міміки, і така мова існує у людстві поряд з мовою слів. Предметом вивчення в мовознавстві служить саме мова слів, яка з самою природою звуків мовлення здатна досягати значно більшого удосконалення порівняльно з мовою жестів і міміки, але щоб зрозуміти фізичні і духовні умови, які творять можливим появу мови, необхідно взяти до уваги і інші вираження думок і почуттів в наших рухах».

Фортунатов розглядав мову як суспільне явище, що відповідно членується і побутує з розвитком суспільства. Він визнає зовнішню і внутрішню історію мови. Зовнішня історія мови, на його погляд, визначається тісним зв'язком з розвитком суспільства: «Кожна мова,— писав Фортунатов,— належить певному суспільству, певному суспільному союзу, тобто кожна мова належить людям як членам того або іншого суспільства. Ті зміни, які проходять у складі суспільства, супроводяться і в мові відповідними змінами: дрібненню суспільства на ті або інші частини відповідає дрібненню мови на окремі наріччя, а об'єднанню частин суспільного союзу відповідає і в мові об'єднання його наріч. Зрозуміло тому, що чим більше роз'єднуються частини суспільного союзу, тим більшу самостійність набувають окремі наріччя, а як тільки зникає всякий зв'язок між роз'єднаними частинами суспільства, колишні наріччя однієї і тієї ж мови, продовжуючи існувати, перетворюються в самостійні мови. Таким чином, вивчаючи історію певної мови, лінгвіст шляхом правильного порівняння цієї мови з мовами, спорідненими за походженням, відкриває те ми-

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 60.

² Див.: Фортунатов Ф. Samaveda — Aranyaka—Samhita. М., 1975, с. 52.

³ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 118.

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 61.

нуле в житті вичуваної мови, коли вона становила ще одне ціле з іншими спорідненими з нею мовами»¹.

Мовні факти являють собою комплекси відповідних компонентів, які є складовими елементами мови в цілому.

У зв'язку з тим Фортунатов виділяв дві основні сторони природи мови: 1) природу самої звукової сторони мови і 2) природу значення звукової сторони в мові. Звуки мовлення дають матеріал мові, а значення одухотворяють цей матеріал; перші утворюють у мові його фізичну, зовнішню сторону, а другі являють собою духовну, внутрішню сторону мови. Вчення про звуки мовлення входить у галузь фізіології і може бути назване фізіологією звуку в мовленні. В останній час фізіологію звуків мовлення називають інколи фонетикою, але тому що термін «фонетика» частіше вживається в іншому значенні, у застосуванні саме до вчення про звуки даної мови в її історії в цій мові (фонетика у цьому смислі являє собою певний розділ мовознавства), то тому незручно давати ту ж назву і фізіології звуків мовлення. Завдання фізіології звуків мовлення — розглянути природу звуків мовлення, тобто фізіологія звуків мовлення визначає умови утворення всякого звука мовлення...

Фортунатова цікавили питання фізіології звуків та фонетичні явища мови. Закони фізіології мови він вважав загальними у відношенні до часткового характеру фонетичних законів даної мови; фонетичні закони виводяться шляхом тонких спостережень; без знання фізіології мови не можна зрозуміти фонетичних законів мови; фонетичні зміни можуть залежати від наголосу.

У фонетичних явищах Фортунатов розмежував явища двох родів: 1) зміни звуків самих по собі; 2) зміни звуків, викликані позицією даних звуків у тих звукових комплексах, якими є слова у сполучі слів у мовленні. Останні явища можна назвати фонетичними явищами під впливом тих або інших причин.

Після детальної характеристики природи звукової сторони мови Фортунатов перейшов до визначення природи значень звукової сторони в мові.

У висвітленні природи значень звукової сторони мови Фортунатов опирається на характеристики знаків мови в процесі мислення, яке складається із духовних явищ, названих уявленнями в їх різних сполученнях, і з почуттів співвідношення цих уявлень. До складу відчуттів він зараховує зорові, слухові і різні мускульні, які легко відтворюються, а відтворення цих відчуттів становить те, що ми називаємо уявленням звукової сторони слів... Отже, такі уявлення є в мисленні замісниками інших уявлень, тобто уявленнями знаків для мислення, як тільки зв'язок їх між собою, як частин даної думки, належить їм не самим по собі, але як супутникам, що залишаються не відтворюваними інших уявлень. Значення звукової сторони слів для мислення полягають, отже, у здатності уявлень звукової сторони слів сполучатися між собою в процесі мислення як замісників, представників інших уявлень у думці, а оскільки уявлення звуків слів є

замісниками інших уявлень в думці, остільки уявлені звуки слів є знаками для думки, саме знаками як того що дається для мислення (тобто знаками предметів думки), так і того, що вноситься мисленням (тобто знаками тих відношень, які відкриваються в мисленні чи між частинами думки чи між цілими думками)... Про значення слів в Фортунатов твердив: «З того, що сказано мною про походження уявлень знаків для думки, тобто як замісників інших уявлень у думці, ви бачите, що для такого існування уявлень зовсім не вимагається безпосередній за походженням зв'язок між уявленими знаками і тим, що ними позначається. Дійсно, значення слів у будь-якій мові здебільшого такі, що між даними звуками слова і тим, що ними позначається, не існує безпосередній зв'язок; всякий звук мовлення або всякий комплекс їх сам по собі однаково здатний мати в мові всяке значення».

Він також зауважує, що в процесі мислення (...) ми думаємо при цьому не про дані звуки мовлення, а про інше, за допомогою уявлень звуків мовлення, як уявлень знаків для думки. Фортунатов часто вживав у своїх працях два терміни «язык» і «речь» (мова і мовлення). Хоч немає у нього спеціального визначення цих термінів, проте він ці два терміни вживав у відмінних значеннях: У нього читаємо: мова, як ми знаємо, існує головним чином у процесі мислення і в нашому мовленні, а крім того, наше мовлення містить у собі також вираження почуттів. Мова представляє тому сукупність знаків головним чином для думки і для вираження думки в мовленні, а крім того, в мові існують також і знаки для вираження почуттів. Знаки мови для думки становляться в процесі мовлення знаками для вираження думки або її частини... Знаки мови в процесі мовлення є головним чином знаками для вираження думки або її частини, але разом з такими знаками існують у мовленні також і знаки мови для вираження почуттів¹.

При розгляді питання співвідношення між мовою і мисленням та співвідношення між мовними (граматичними) категоріями і психологічними категоріями Фортунатов, як твердить Ф. М. Березин, своєрідно проводить розмежування між паралельним уживанням лінгвістичних термінів мова і мовлення (язык и речь). Мова має справу з процесом мислення як способом виявлення співвідношення між уявленнями. До цього відносяться речення у думці (психологічні судження), які виражаються потім у граматичних реченнях. Мовлення ж виступає як вираження думки, як виявлення в звуках мовлення уявлень слів і оформляється мовленнєвими (психологічними) реченнями².

Питання про мову та її наріччя (діалекти територіальні та соціальні) знайшли відповідне місце у працях Ф. Фортунатова в окремому розділі «Мова і наріччя» його праці «Порівняльне мовознавство»: «Як сім'я мов розпадається на відгалуження і як відгалуження розпадаються на окремі мови, так і окремі мови кожного відгалуження, в свою чергу, розпадаються на мови, названі наріччями або діалек-

¹ Див.: Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 121.

² Березин Ф. М. История лингвистических учений. М.: Высшая школа, 1975, с. 133.

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 24.

тами, і в діалектах ми, в свою чергу, розмежовуємо більші і менші види і т. д. до найбільш незначних говорів... Ото ж, кожна мова, отже, і кожна із тих окремих мов, про які я згадував... кожна із них являє собою сукупність наріч, які діляться, в свою чергу, на інші наріччя, причому менші наріччя або менші відмінності між наріччями ми називаємо говорами, а більш великі наріччя називаємо власне наріччями; назва «діалект» може замінити собою як назву «наріччя», так і назву «говор». Відмінності між говорами він вбачає у їх фонетичній структурі, лексичному складі та в семантичній структурі слів. Поряд із територіальними наріччями та говорами і говірками Фортунатов виділяв й с о ц і а л ь н і д і а л е к т и. Кожна мова в залежності від того суспільного середовища, в якому вона існує, являє собою сукупність різних наріч або діалектів, як і саме суспільство, якому належить дана мова, містить в собі сукупність окремих союзів, утворених сумісним проживанням членів союзу, однаковими заняттями і т. д. Наріччя мови бувають тому як місцевими наріччями із їх дробленнями, так і діалектами окремих класів суспільства в різних відношеннях.

У своїх лекційних курсах Фортунатов приділяв багато місця питанням про взаємозв'язок і співвідношення м о в и і м и с л е н н я та про роль мови в процесі мислення. На його погляд, існує взаємний зв'язок між мовою і мисленням. «...Я думаю, не важко усвідомити собі, що не тільки мова залежить від мислення, але що й мислення, у свою чергу залежить від мови; за допомогою слів ми думаємо і про те, що без тих або інших знаків не могло б бути уявлено в нашому мисленні, і точно також за допомогою слів ми одержуємо можливість думати так, як не могли б думати при відсутності знаків для мислення, у відношенні саме до узагальнення і абстрагування предметів думки. Знаки мови для думки становляться у процесі мовлення знаками для вираження думки або її частини, — саме — безпосередньо знаками для вираження тієї думки або її частини у склад якої входять уявлення вимовлюваних слів»¹.

Окремо Фортунатов говорить про відношення мислення до мовлення: «Ми бачили, що в склад уявлень звукової сторони слів входять відтворення відчуття рухів органів мовлення, а відчуття рухів органів мовлення... за самою природою зв'язані, з рухами органів мовлення»².

За словами Фортунатова «Процес мислення полягає в утворенні почуття співвідношення між уявленнями як частинами однієї цілісної думки. Як відчуття є відчуття того або іншого предмета відчуття, як уявлення є уявлення того або іншого предмета думки, так почуття співвідношення між частинами думки є почуття співвідношення предметів даної думки. Разом з певними уявленнями, як частинами даної думки, можуть являтися інші уявлення, як такі супутники їх, які зв'язані з ними діянням психічної асоціації. Коли я думаю, наприклад, про білість снігу, разом з уявленнями снігу і білого кольору

в різних предметах, як частинами цієї думки, я можу одержати, наприклад, уявлення звукових комплексів *білий, сніг*, які були зв'язані у попередньому досвіді (за законом психічної асоціації) з уявленнями снігу і білого кольору в предметах. Тут уявлення звукових комплексів *білий, сніг* можуть бути ще не уявленнями слів, тобто не уявленнями знаків для думки, а простими супутниками безпосередніх уявлень предметів даної думки. Як тільки, однак, у процесі даної думки уявлення самих предметів цієї думки не відтворюються, а є відтворюваними лиш уявлення, супутні їм, ці супутні уявлення як частини даної думки, є замісниками, представниками залишених невідтвореними уявлень самих предметів цієї думки. Наприклад, у моїй думці можуть зв'язуватися уявлення звукових комплексів *білий і сніг* так, що при цьому частинами даної думки є лише ті уявлення, між тим як зв'язок їх між собою у цій думці належить їм не самим по собі, але як супутникам, що залишаються невідтвореними уявлень предметів цієї думки. Отже, уявлення є в мисленні замісниками інших уявлень, тобто уявленнями знаків для мислення, як тільки зв'язок їх між собою, як частин даної думки, належить їм не самим по собі, але як супутникам, що залишаються невідтвореними інших уявлень. Значення звукової сторони слів для мислення полягає, отже, в здатності уявлень звукової сторони слів сполучатися між собою в процесі мислення як представників інших уявлень у думці, а оскільки уявлення звуків слів є знаками для думки, саме знаками того, що дається для мислення (тобто знаками предметів думки), так і того, що вноситься мисленням (тобто знаками тих відношень, які відкриваються у мисленні між частинами думки або між цілими думками). І далі читаємо: «Із того, що сказане мною про походження уявлень знаків для думки, тобто як замісників інших уявлень у думці, ви бачите, що для такого існування уявлень зовсім не вимагається безпосередній за походженням зв'язок між уявленими знаками і тим, що ними позначається. Справді, значення слів у будь-якій мові здебільшого такі, що між даними звуками слова і тим, що ними позначається, не існує безпосереднього зв'язку; всякий звук мовлення або всякий комплекс їх сам по собі однаково здатний мати в мові всяке значення. Наприклад, нема, зрозуміло, нічого спільного між відчуттям солодкого і гіркого смаку і звуками слів *солодкий, гіркий*... В дійсності лише дуже нечисленні слова у мові ... мають безпосередній за походженням зв'язок їх звуків з позначеними предметами думки, ... такі саме ті слова, які називаються звуконаслідувальними...»¹ І далі він писав: «Процес мислення полягає, як я говорив, в утворенні почуття співвідношень між уявленнями (простими і складними) як складовими частинами однієї думки. Окрема думка, утворювана об'єднанням (у почутті співвідношення) одного уявлення з іншим, називається с у д ж е н н я м, саме п о з и т и в н и м с у д ж е н н я м (а також с т в е р д ж у в а л ь н и м с у д ж е н н я м) у відношенні як до процесу утворення цієї думки, так і у відношенні до результату цього процесу. Така сама ж окрема думка, утворювана відокремленням (у почутті відношення) одного уявлення від іншого,

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 63—64.

² Там же, с. 115.

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 116—118.

називається судженням, саме за перечним судженням, у відношенні і до процесу його утворення, і до результату процесу... У складових частинах, або так званих членах, судження розчленовуються підмет і присудок судження. Підметом у судженні стаються те уявлення, від якого відправляється процес судження, тобто підмет судження утворює в процесі судження першу частину даної думки; присудком судження є те уявлення, яке в процесі судження освідомлюється або як об'єднане з уявленням, даним у підметі, або як таке, що відділяється від нього. Таким чином, у присудку судження міститься уявлення того, що мислиться про предмет думки, даний у присудку судження».

Основним слабким місцем в інтерпретації концепцій про зв'язок мови з мисленням вважається те, що його надто вузький погляд на чуттєво-образну форму мислення, бо, мовляв, всі наші відчуття, а тому й уявлення індивідуальні і саме це й заважало Фортунатову підійти до розуміння узагальненого і абстрактного характеру мислення за допомогою понять, тобто абстрактного поняттєвого мислення, хоча він і раніше визнавав, що «для такого існування уявлень зовсім не вимагається безпосередній за походженням зв'язок між уявленими знаками і тим, що ними позначається»¹.

Фортунатов розглядає слово як одну із важливих одиниць мови, яку слід чітко розмежовувати від частин слова — морфем, з одного боку, і від словосполучення, з другого. На його думку, «всякий звук мовлення, що має значення в мові окреме від інших звуків, що є словами, є слово; наприклад, в російській мові звук мови *a* являє собою окреме слово, тому що цей звук *a* має у нас певне значення (сполучник *a*), окреме від інших звуків, що є словами. Звичайно... слово складається із декількох звуків мовлення, тобто являє собою певний комплекс звуків мовлення і в цьому випадку окремим словом є такий комплекс звуків мовлення, який має в мові значення окреме від інших звуків і звукових комплексів, що є словами, і який при цьому не розкладається на два або кілька окремих слів без зміни або без втрати значення хоча б тієї або іншої частини цього звукового комплексу»².

В університетських лекціях Фортунатов визначав слово як форму: «В індоєвропейських мовах слово є форма, яка виражає одне або декілька відношень; напр. слово *дом* містить у собі і певний зміст, і певну форму для вираження тих відношень, за якими вона називається в граматиці іменником в називному відмінку. Він висунув матеріалістичну думку про первинне значення слова: «Первинне своє значення слово одержує внаслідок враження, одержаного людиною від природи, від предмета, але тільки враження; форму ж людина створює в процесі розумової роботи, тобто коли вона ставить предмети зовнішньої дійсності в певні відношення один до одного і потім, в своєму розумі, осмисляє ці відношення».

Фортунатов поділяє слова на повні, слова часткові і вигуки. Повні слова означають предмети думки і в відношенні до речення утворюють

або частини речення, або ціле речення. Наприклад, у російській мові слово *дом* є повним словом, що позначає певний предмет думки й утворює частину речення... У межах повних слів виділяються ще слова-назви і слова-займенники. Слова-назви можуть бути двоякого роду: 1) назвами загальними (дієслівними і недієслівними); 2) власними назвами.

Окремі повні слова можуть мати форми, а тому, що вчення про всякі форми мови утворює той розділ мовознавства, який називається граматикую, то тому й форми мови являють собою так звані граматичні факти мови і відмінності слів у формах є тому так званими граматичними відмінностями слів¹.

Фортунатов говорив також про поділ мовознавства на частини, які визначаються певними відмінностями у фактах, що існують у мові, і в явищах, представлених в історії мови. Вчення про слова мови (як окремі, так і словосполучення) ділиться на два більших відділи, із яких один розглядається у словах їх форми, а інший має предметом вивчення слова без відношення до їх форм. Той відділ мовознавства, в якому вивчаються форми слів, отже, слова у їх формах, називається граматикую у вузькому власному розумінні цього терміна, а вчення про слова мови, розглядувані без відношення до їх форм, називають лексикологією. В граматиці розмежовуються дві частини: морфологія (або етимологія) і синтаксис. Перша розглядає форми окремих слів у відношенні до окремих слів, а в синтаксисі вивчаються форми окремих слів у відношенні до вживання їх у словосполученнях, рівно як і такі форми мови, які являють собою не форми окремих слів, але форми сполучень слів у словосполученнях, які існують, наприклад, у китайській мові, тобто у відношенні до таких мов граматики може мати тільки одну частину, названу синтаксисом... Той розділ мовознавства, в якому вивчається історія значень у даній мові або в даних мовах (отже, і в людській мові взагалі) називається семасіологією.

Вчення про форми слова взагалі і граматичної форми зокрема вважається однією із заслуг Фортунатова в теорії мовознавства. Визначення поняття форми слова Фортунатов розвивав і вдосконалював. Форму він вбачав тільки там, де вона формально виражена. Формою окремих слів у власному значенні цього терміна називається... здатність окремих слів виділяти із себе для свідомості мовців формальну і основну приналежність слова. ... Наявність у слові подільності на основу і афікс дає слову те, що ми називаємо її формою, яка буває вираженою певними мовними засобами, включно з нульовими.

Фортунатов розмежовував форми словотворення, форми словозміни та форми словосполучення. Він вперше в історії мовознавства створив унормоване вчення про форми словозміни і про форми словотворення.

Грамматичні класи окремих повних слів Фортунатов визначав так: «Наявність в окремих повних словах форм утворює формальні, або граматичні, класи окремих повних слів, тобто слова, що мають як одну спільну форму, так і форми співвідносності між собою за значен-

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 126—127, 118, 119.

² Там же, с. 132.

¹ Див.: Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 134—136.

ням, утворюють по відношенню до цих форм один граматичний клас слів; так, наприклад, слова, що мають спільні форми відомої словозміни, утворюють у цьому відношенні відомий граматичний клас слів. Граматичні класи окремих слів можуть бути: 1) більш загальними і 2) менш загальними, що входять до складу перших. Крім того, слова, що належать до різних граматичних класів за формами цілих слів, можуть належати разом з тим до одного граматичного класу за формою основ, як тільки ці основи мають спільні форми. Граматичні класи окремих повних слів не можна змішувати з класами неграматичними, які спираються на класах значень слів... Граматичні класи слів, розглядувані в їх відношенні до самих слів, являють собою позначені (за допомогою форм) класи знаків предметів думки, а в їх відношенні до предметів думки, позначених цими словами, є знаками класів, розмежовуваних у предметах думки...) У спільноіндоєвропейській мові в епоху її розпаду розмежовувались такі найбільш загальні граматичні класи окремих повних слів: 1) слова з формами словозміни і 2) слова без форм словозміни»¹.

Предметом спеціального розгляду Фортунатова були ще й словосполучення та його частини. Словосполученням він називав «таке ціле, яке утворюється сполученням у мисленні, а потім і в мовленні одного суцільного повного слова з іншим суцільним повним словом як з частиною у реченні... Словосполучення можуть бути закінченими і незакінченими. Незакінченим словосполученням є таке словосполучення, самостійна частина якого утворює собою також і частину іншого словосполучення, тобто незакінчене словосполучення входить у склад іншого словосполучення, яке становиться не простим, а складним. Наприклад, у словосполученні *летить великий птах* словосполучення *великий птах* є незакінченим. У закінченому словосполученні одне слово сполучається з іншим, як одна частина судження з іншою частиною судження, тобто закінчене словосполучення являє собою повне речення, і частини такого словосполучення утворюють собою підмет і присудок речення, а саме самостійна за значенням частина закінченого словосполучення являє собою присудок речення, а самостійна за значенням частина того ж словосполучення являє собою підмет речення. Отже, закінчене словосполучення і речення повне — синоніми в мовознавстві»². Фортунатов виділяє граматичні форми словосполучень, під якими розуміє позначення відношення даного предмета думки до іншого предмета. З погляду вираження цих відношень словосполучення діляться на граматичні і неграматичні. До граматичних словосполучень відносяться такі, в яких вичленовуються граматичні частини, тобто форми слова, показники відношень (*птиця летить*). У неграматичних словосполученнях не позначено формою мови відношення між предметами. Далі Фортунатов зазначає: «Як тільки речення являє собою складне словосполучення, тобто як тільки у склад речення входить і незакінчене словоспо-

лучення, таке речення, крім підмета і присудка, або так званих головних частин речення, містить у собі також і другорядну частину або і другорядні частини речення як словосполучення. Другорядною частиною в реченні є, отже, самостійна частина незакінченого словосполучення, що входить у склад речення. У другорядних частинах речення розрізняються за відмінністю у значенні 1) додаток, 2) означення і 3) обставина»¹.

Цікавими є спостереження Фортунатова про судження і речення в сфері мови і мовлення: «Процес мислення полягає (...) в утворенні почуття співвідношення між уявленнями (простими і складними) як складовими частинами однієї думки. Окрема думка, утворена поєднанням (у почутті співвідношення) одного уявлення з іншим, називається судженням (...) Ті судження, які цікавлять нас у відношенні до мови, тобто судження, до складу яких входять уявлення слів, можуть, по-перше бути такими, обома членами яких є уявлення слів, і, по-друге, такими, в яких уявлення слів утворюють тільки один член судження, між тим як другий член судження дається не в уявленні слова, а в іншому уявленні предмета думки. Наприклад, таке судження, яке висловлюється у словах: *птахи летить* міститься в обох частинах, в обох членах судження, уявлення слів, але, наприклад, у судженні, яке висловлюється словом *птиця* або *летить*, один із членів судження (якщо при цьому не розуміється інше слово) міститься не в уявленні слова, а наприклад, у безпосередньому уявленні предмета думки. Отже, у закінченому мовленні, як у вираженні думки, можуть відрізнитися: 1) мовлення як вираження думки закінченої і 2) мовлення як вираження частини думки. Зрозуміло, що судження, виражене в такому або іншому мовленні як судження, тобто у відношенні до процесу мислення, цілком однакові. Тому вони, будучи розглядуваними як судження в мовленні, можуть одержати одну спільну назву, як тільки ми захочемо відрізнити ті судження, судження, виражені в мовленні від інших. Саме вони можуть бути названі «реченнями», без відношення до того, чи вони є в мовленні закінчені, чи ні. Але у відношенні до мови, мовлення як вираження закінченої думки, і мовлення як вираження частини думки являють собою, зрозуміло, суттєву відмінність між собою, і тому як тільки ми беремо термін «речення» для позначення судження у мовленні, то в мовознавстві, тобто з погляду мови, ми не можемо однаково називати реченням судження, закінчене в мовленні, і судження не закінчене в мовленні; тому, якщо ми залишаємо цей термін «речення» за всяким судженням у мовленні, не даючи йому більш спеціального значення, то, з погляду мови, ми все ж повинні розмежовувати речення повні, тобто судження закінчені в мовленні, і речення неповні, тобто судження не закінчені в мовленні, що виражає лише частину даної думки. Значить, коли я говорю, наприклад, *правда*, то це слово є реченням неповним, таким, де даний один член судження, тоді як, наприклад, сполучення окремих слів *це — правда* представляє речення повне, таке, де дані оба члени судження»¹.

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 157—158.

² Там же, с. 182—183.

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 183, 184, 188.

² Там же, с. 126—128.

Разом з тим у відношенні до процесу мовлення речення являють собою також певні відмінності за видом спонування: 1) намір передати свою думку другій особі, викликати у ній відповідну думку, 2) намір вплинути на волю іншої особи для певного діяння і 3) намір висловити інші почування. У першому випадку мовлення носить назву мовлення розповідного, а речення, що становлять її, називають розповідними. У другому випадку мовлення може бути назване спонукальним і, в свою чергу, буває двох видів: 1) мовленням т. зв. наказовим і 2) мовленням питальним. Відповідно до того як речення в мовленні розповідному називається розповідним, так в останніх двох видах мовлення розчленовуються речення наказові (власне наказові і прохальні) і питальні.

При розгляді граматичних і психологічних категорій Фортунатов висловлює своєрідну думку про відмінність між мовою і мовленням: «Так як знаки мови для думки є разом з тим знаками для вираження думки в мовленні, то тому й у мисленні ці знаки можуть бути, між іншим, знаками для думки, вираженої в мовленні, причому містять в собі, отже, і позначення тих відмінностей, які існують у мовленні, як у вираженні думки, а ці відмінності утворюються відмінностями у відчуттях, які поєднуються з процесом мовлення (наприклад, мовлення може бути питальне). У таких випадках, значить, предметами думки, позначуваними знаками мови, є предмети мовлення, як вираження думки. Знаки мови в процесі мовлення є головним чином знаками для вираження думки або її частини, але разом з такими знаками існують у мовленні також і знаки мови для вираження почуттів; до таких знаків належать слова-вигукі... Знаки мови в мовленні, як у вираженні думки і почуттів, можуть містити в собі такі видозміни у вимові їх (наприклад, видозміни так званого тону мовлення), які самі служать для вираження відмінностей у почуттях поєднаних із знаками мови у мовленні»¹.

Морфологічна класифікація мов П. Ф. Фортунатова, ґрунтується на схожості і відмінностях в утворенні простих слів, розрізняє такі основні типи мов: 1) аглютинативні мови, в яких основа і афікс залишаються за їх значенням окремими частинами слів у формах слів, немов би склеєними, до них відносяться урало-алтайські мови; 2) флективно-аглютинативні, основи слів яких самі мають форми, утворені внутрішньою флексією основ, причому відношення між основою і афіксом у цих мовах таке ж, як і в мовах аглютинативних, сюди відносяться семітські мови; 3) флективні мови, що мають флексію у сполученні основ з афіксами, в індоєвропейських мовах; 4) кореневі мови, в яких форми слів відповідають кореням, до них зараховуються китайська, сіамська та інші мови; 5) полісинтетичні мови, з формами слів-словосполучень у мовах американських індіців².

На погляд П. Ф. Фортунатова, спільноіндоєвропейська мова у своєму розвитку проходила через три типи будови слів: 1) корінь,

2) сполуки коренів і 3) перетворення сполук у єдине ціле, у дійсну форму. Ці три типи у розвитку будови слів дають йому підставу для морфологічної класифікації мов, і самі мови за цими типами одержують відповідну назву ізольованих або корневих, аглютинативних або з'єднуючих і флективних.

Фортунатов визнавав недостатність принципів морфологічної класифікації мов. «Ця класифікація, — писав він, — має на увазі будову слова, зовнішню форму, між тим як ця зовнішня форма стоїть у залежності від внутрішньої і може бути зрозуміла тільки в зв'язку із значенням»¹. Отже, морфологічна класифікація мов, на його думку, повинна спиратися не тільки на зовнішню будову слова, але й на його значенні.

Він чітко розмежовував генеалогічну класифікацію мов від морфологічної. У генеалогічній класифікації мов Фортунатов взяв до уваги не тільки мови Європи і Азії, а також Америки, при тому він дав коротку характеристику сімей мов світу. Фортунатов відмічав, що основою для генеалогічної класифікації мов повинно бути слово, його лексико-граматична структура. Генеалогічна класифікація мов не перебуває в залежності від поділу людства на раси, тобто від класифікації людей за расами, точно так же, як не існує зворотного відношення цих класифікацій. Фортунатов визнає тільки одну науку про мову: «є тільки одна наука про мову — та наука, яка має предметом вивчення людську мову»². Він, виходячи із наукознавчої тези, що «Наука не вдовольняється визначенням ... узагальненням фактів, наука намагається пізнати причину і зв'язок явищ», стверджував, що «завданням мовознавства — досліджувати не одну будь-яку мову і не одну будь-яку сім'ю мов, але всі людські мови в їх історії». Він вважав, що «завданням мовознавства ... зрозуміти мову, тобто встановити, пізнати причинний зв'язок понять, представлений мовою, а цей зв'язок може бути відкритий лише при історичному вивченні, бо кожне явище має причини в цілому ряді попередніх явищ». Наявність у певній мові переходу одного звука в інший вимагає від дослідника зв'язувати причини цих фонетичних змін.

Серед лінгвістичних дисциплін він виділяв фонетику, граматику (морфологію і синтаксис), лексикологію і семасіологію; фонетика — це вчення про звуки мови; граMATика визначається як вчення про форми; вчення про форму слова становить один розділ — морфологія, а вчення про форми словосполучення становить другий розділ граматики — синтаксис; вчення про слова мови без уваги на їх форми становить лексику; семасіологія вивчає історію значення слів.

Маючи на увазі те, що фонетичні явища більш доступні для точного спостереження, він твердив, що саме й з фонетики повинно починатися наукове вивчення будь-якої мови. При цьому варто нагадати ще й те, що Фортунатова дуже турбувало те, що термін «фонетика» став уживатися останнім часом в іншому значенні, саме у значенні фізіології звуків мовлення. Зміни звукової сторони мови підлягають певним

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 121—122.

² Див.: там же, с. 153—154, 180—181.

¹ ЛО Архива АН СССР, ф. 90, оп. 1, № 44, л. 11.

² Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 61—62, 26.

закономірностям, в результаті чого відбуваються первинні і вторинні фонетичні зміни. Первинні зміни проходять самі по собі, вторинні відбуваються в різних позиціях у словах. «Фонетика відкриває певні закони фонетичних явищ, так звані фонетичні закони. Ці фонетичні закони самі вимагають, в свою чергу, пояснення, тобто повинні пояснюватися із інших законів. Відповідь на подібні питання мовознавство може одержати при дальших успіхах лише в історичному вивченні мов, але кінцеве пояснення фонетичних явищ дає психологія, бо основна причина яких би то не було фонетичних змін в мові полягає, зрозуміло, в намаганні мовців до зручності мови...»¹

У праці Фортунатова «Порівняльне мовознавство» говориться коротко про зв'язок мовознавства з іншими науками: фізіологією, психологією, фізіологією та соціологією.

Фортунатов підкреслював значення мовознавства, або лінгвістики, для філології в тісному розумінні цього терміна: філолог, спиняючись на певному народі, вивчає його в різних проявах його духовної сторони, а тому, між іншим, вивчає і мову цього народу. У цій галузі, у відношенні до мови виучуваного народу, філолог повинен бути лінгвістом, і мовознавство для нього не побічна наука, але та, яка однією своєю частиною входить в його спеціальність. Точно так же філолог повинен бути істориком при вивченні інших відділів філології»². Він ще підкреслював, що історія літератури повинна все більше і більше зближатися з історією мови, без якої вона також не наукова як фізіологія без хімії.

Він також указував, що за відношенням до звуків слів, як до звуків мовлення, мовознавство зв'язується з певним відділом фізіології, саме з фізіологією звуків мовлення. Що ж стосується звуків у словах, то дослідження природи значень слів належить тій науці, яка вивчає духовні явища і називається психологією, тобто за відношенням до значень слів мовознавство зв'язується з психологією. У психологію входить також дослідження природи того зв'язку, який існує між звуками мовлення і їх значеннями... Для лінгвіста, звичайно, не може залишатися чужим питання про природу зв'язку між звуками і значенням слів, тобто питання про те, як утворюється зв'язок яких би то не було звуків мовлення з якими би то не було значеннями, і лінгвіст знаходить відповідь на це питання у тому відділі психології, який розглядає утворення зв'язку між нашими духовними явищами і нашими рухами, у даному випадку рухами органів мови. Але пояснення, яке дає психологія, не вирішує ще питання, що постає у відношенні до кожного окремого факту в кожній окремій мові». Ці питання відносить він до історії мови.

Фортунатов також указував на зв'язок лінгвістики з наукою про суспільство: «Але ж тільки з психологією і фізіологією звуків мовлення мовознавство знаходиться, як ми бачили, в безпосередньому зв'язку за самою властивістю предмета, що вивчається у мовознавстві. Мова належить людям, як членом того або іншого суспільства; мова в числі

інших елементів сама утворює і підтримує зв'язки між членами суспільства, але зв'язки в мові членів суспільства залежать, у свою чергу, і від зв'язків членів суспільства в інших елементах. Мова з бігом часу видозмінюється, мова має історію; але цю історію мова має в суспільстві, тобто як мова членів суспільного союзу, а суспільний союз з бігом часу змінюється сам, має свою історію. Таким чином, дослідження людської мови в її історії входить за певними сторонами, як складова частина, в науку про природу і життя суспільних союзів¹. При цьому Фортунатов відзначає, що зв'язок між мовою і суспільством має двобічний характер, бо на основі мовних даних можна здобути певні відомості про історію даного суспільства.

Фортунатов цікавив також процес історичного розвитку мови. Він вважав, що «предметом, що виявляється у мовознавстві є не одна будь-яка мова і не одна будь-яка група мов, а взагалі людська мова в її історії... Справа в тому, що існування кожної мови в часі полягає у постійній, хоч і степеневій видозміні даної мови з бігом часу, тобто кожна жива мова в дану епоху її існування являє собою видозміну мови попередньої епохи. Ця постійна зміна мови полягає, по-перше, у постійній зміні складових елементів мови, тобто як звуків слів, так і їх значень, причому та і інша зміна проходить незалежно одна від одної, по-друге, зміна мови з бігом часу полягає у придбанні мовою нових фактів, які не існували в ній раніше, і, по-третє, зміна мови виявляється у затраті мовою тих або інших фактів, що існували у ній раніше. Вивчення будь-яких фактів у послідовності їх зміни в часі ми називаємо історичним вивченням цих фактів або історією цих фактів, причому ту ж назву «історія» ми переносимо і на саму зміну цих фактів у часі. Мовознавство, що має предметом вивчення людську мову в її історії, може бути, отже, визначене інакше як історія людської мови або як історичне вивчення людської мови, тобто історичне вивчення всіх доступних для досліджень окремих людських мов, а історичне вивчення всіх доступних для дослідження окремих людських мов є разом з тим необхідно порівняльним вивченням окремих мов».

На погляд Фортунатова історія розвитку мови щільно пов'язана з історією суспільства — носія мови: «Кожна мова, — пише він, — належить певному суспільству, певному суспільному союзу, тобто кожна мова належить людям, як членом того або іншого суспільства. Ті зміни, які проходять у складі суспільства, супроводяться і в мові відповідними змінами: дрібненню суспільства на ті або інші частини відповідає дрібнення мови на окремі наріччя, а об'єднанню частин суспільного союзу відповідає і в мові об'єднання її наріч. Зрозуміло тому, що чим більше роз'єднуються частини суспільного союзу, тим більшу самостійність набувають окремі наріччя, а як тільки щезає всякий зв'язок між роз'єднаними частинами суспільства, колишні наріччя однієї і тієї ж мови, продовжуючи існувати перетворюються в самостійні мови. Таким чином, вивчаючи історію певної мови, лінгвіст шляхом правильного порівняння цієї мови з мовами, спорідненими за походженням, відкриває те минуле в житті виучуваної мови,

¹ Див.: Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 2, с. 10, 84; т. 1, с. 194, 195.

² Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 26—28.

¹ Див.: Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 28.

коли вона становила ще одне ціле з іншими спорідненими з нею мовами»¹.

Питання про зв'язок історії мови з історією суспільства знаходиться в тісній єдності з вченням про зовнішню і внутрішню історію мови. Зовнішня історія, на погляд Фортунатова визначається тим тісним зв'язком, який існує між мовою і суспільством, а внутрішня історія мови залежить від кожного окремого індивідуума².

Історичне мовознавство органічно пов'язане із порівняльним мовознавством, а порівняльне мовознавство, у свою чергу, генетично пов'язане з порівняльно-історичним — все це привертало пильну увагу Фортунатова. У нього читаємо: «...історичне вивчення всіх доступних для дослідження окремих людських мов разом з тим необхідно порівняльним вивченням окремих... Таким чином, вивчаючи історію певної мови, лінгвіст шляхом правильного порівняння цієї мови з мовами, спорідненими за походженням, відкриває те минуле в житті вивченої мови, коли він складав ще одне ціле з іншими спорідненими з нею мовами... Подібним же чином вивчення російської мови у зв'язку з іншими слов'янськими мовами, як-от: старослов'янською, або давньоцерковнослов'янською, сербською, болгарською, польською, чеською і деякими іншими, — це порівняльне вивчення відкриває перед нами те минуле в житті нашої мови, коли вона разом з іншими слов'янськими мовами складала одну спільну мову, саме праслов'янську, або спільнослов'янську, мову. Ця праслов'янська мова, відкрита таким шляхом, перебуває, в свою чергу, як показує наука, у спорідненості з мовами литовською, німецькою, грецькою, латинською, а також з мовами індійськими, іранськими і деякими іншими. Всі ці мови разом утворюють так звану індоєвропейську сім'ю мов, або сім'ю індоєвропейських мов. Шляхом порівняльно-історичного вивчення всіх мов цієї сім'ї лінгвіст встановлює ту мову, яка була родоначальником цієї сім'ї мов, — мова спільна індоєвропейська. Таким чином, наприклад, історія російської мови може привести дослідника до цієї віддаленої епохи, коли предки слов'ян, німців, греків і т. д. становили ще спільний народ. Отже, завдання мовознавства — дослідити людську мову в її історії — вимагає, як ви бачите, визначення споріднених відношень між окремими мовами і порівняльного вивчення тих мов, які мають у минулому спільну історію, тобто споріднені за походженням. При цьому від спільної історії даних мов за походженням треба відрізнити таке споріднення між собою тих або інших фактів в різних мовах, які проходять внаслідок набуття запозичення цих фактів однією мовою з іншої мови».

Проблема кореня слова притягувала увагу цього лінгвіста-історика. На його думку, корінь слова також являє собою історичну категорію: Такі непохідні основи, які не містять у собі ніяких приналежностей форми слів, називаються основами первісними (первообразними), або коренями слів. Формальний склад слів з бігом часу змінюється

в історії мови, і основи похідні можуть змінитися з бігом часу у непохідні, не розрізняючись уже на основу і афікс¹.

При вивченні історії індоєвропейських мов лінгвіст-індоєвропейціст писав: «Вивчення історії тієї або іншої індоєвропейської мови в її окремому існуванні є, зрозуміло, вивчення дальшої історії тих фактів, які відкриваються із порівняння мов з іншими мовами, спорідненими за походженням; але для цього порівняння вимагається у свою чергу виділення в даному випадку її найбільш давніх фактів, а таке виділення може бути точним лише тоді, коли спирається на вивченні дальшої історії тих фактів у даній мові; потім і саме порівняння між собою індоєвропейських мов повинно бути порівняльно-історичним за методом, бо різні індоєвропейські мови знаходяться у різному ступені спорідненості між собою, тобто в різному відношенні між собою за самими історичними зв'язками, а тому порівняльне вивчення їх повинно бути вивченням порівняльно-історичним, що спирається на відмінностях в історичних відношеннях між цими мовами. Таким чином, та і інша сторона вивчення індоєвропейських мов, тобто порівняльне їх дослідження у відношенні до спільного походження й історичного вивчення тих же мов, і їх паростей (ветвей) в окремому існуванні, так нерозлучно зв'язані між собою, що повне наукове вивчення індоєвропейських мов може бути тільки порівняльно-історичним їх дослідженням². «Тільки шляхом порівняльно-історичного вивчення можливо більшого числа сімей мов, тільки шляхом поступового переходу від одної відтвореної нами прамови до іншої, більш древньої, тільки так лінгвістика могла би приблизитися до вирішення питання чи виникли всі людські мови від однієї прамови або кількох первісних мов»³.

Як зазначає цей вчений «Вивчаючи історію мови, ми повинні починати з вивчення історії звукової сторони слів, бо ці явища менш складні, більш доступні для точного дослідження порівняно з явищами, що являють собою історію значень слів; а в історії звукової сторони слів, у свою чергу, до більш простих, більш доступних для точного вивчення належать, зрозуміло, явища фонетичні, як такі, що стосуються фізичної сторони мови. Тому в основі вивчення історії мови повинно знаходитися вивчення фонетики даної мови або даних мов, хоча сама по собі фонетика не знайомить ще нас з історією мови, а знайомить диш з історією звукового матеріалу мови». Маючи на увазі ідею єдності людської природи цей вчений вважав, що об'єктом порівняльного дослідження мов повинні стати не тільки споріднені мови, але й неспоріднені⁴. Спільність природи людських мов виявляється передусім у їх звуковому оформленні.

В історії розвитку вітчизняної порівняльно-історичної індоєвропейстики кінця XIX ст. видне місце займає академік П. Ф. Фортунатов, який вніс великий вклад у розробку питань історично-порівняль-

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. I, с. 23—24.

² Див.: Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX — начала XX в., с. 93.

³ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. I, с. 60.

⁴ Там же, с. 196—197, 26.

ної граматики індоєвропейських мов та її загального мовознавства.

Найголовнішими працями Фортунатова є «Порівняльне мовознавство. Курс лекцій, читаних в 1879—1880 рр.» (Літограф. вид. М., 1880), «Порівняльна фонетика індоєвропейських мов (древнеіндійська, латинська, грецька і старослов'янська). Лекції, читані в 1901—1902 рр. (Літограф. вид. М., 1902), «Лекції з фонетики старослов'янської (церковнослов'янська мова)» (Пг., 1919) та ін.

У цих працях постійно вдосконалювалася методика порівняльно-історичних досліджень з метою створення нових надійних принципів побудови порівняльно-історичної граматики. Загальні лінгвістичні погляди Фортунатова були цілком новими і за словами його учня В. К. Поржезинського, часто випереджали поступовий розвиток лінгвістичної думки на заході. Об'єктом досліджень індоєвропейста були всі індоєвропейські мови і особливо слов'янські та балтійські.

Порівняльно-історичне мовознавство індоєвропейських мов, на думку Фортунатова, являє собою важливу частину загального мовознавства, а принцип історизму визначає як завдання мовознавства так і його метод.

Предметом глибоких оригінальних досліджень П. Ф. Фортунатова є питання історичної акцентуації, результати яких він вперше виклав у статтях «Про порівняльну акцентологію литово-слов'янських мов» (1880); «Про наголос і довготу в балтійських мовах» (1895). Вивчення цього акцентуаційного питання було проведено не на основі досліджень кожного звука поза зв'язком із загальною фонетичною системою, як це зробили молодограматика, а на оригінальному встановленні внутрішньої взаємозалежності між сонантами в цілому та інтонацією. Тут уперше вказано на два паралельні види наголосу у балто-слов'янській групі мов: «Із порівняння литовських і латиських слів із слов'янськими виявляється, що у відповідності із слов'янськими А-випадками литовська використовує висхідний наголос, а латиська низхідний наголос, зате у слов'янських В-випадках виявляється відповідний в литовській низхідний (*niedersteigenden*), а в латиській розтягнутий (*gedehnten*) наголос: А) лит. *vařnas*, рос. *ворон*, серб. *vrân* В) лит. *vârpa*, лат. *vârpa*, рос. *ворона*, серб. *vrâpa*...»¹. Це та й інші комплексні відкриття Фортунатова набрали великого розголосу в європейській та вітчизняній лінгвістиці і дали поштовх до розвитку досліджень інтонаційних питань в інших мовах.

Ф. де Соссюр про це писав: «в 1878 р. Фортунатов висунув надзвичайно нову і несподіваного роду ідею про те, що між деякими явищами санскриту, грецької, латинської і інтонації литовської існує певне відношення»².

У зв'язку із змішуванням граматичних і неграматичних класів слів у традиційній класифікації слів на частини мови Фортунатов запропонував свою класифікацію слів, оперту на наявності або відсутності у словах форми, тобто він розглядає у індоєвропейській мові

в епоху її розпаду частини мови як чисто формальні класи слів: такі повні самостійні слова, що мають словозмінні форми і такі, що їх не мають. Перші він ділить на слова з формами відміни (іменники і дієслова) та слова узгоджувані у відмінюванні (прикметники). Не відмінювані слова він ділить на слова з словотвірними формами (більшість прислівників) і слова, що не мають форми (деякі прислівники та окремі числівники).

Про частини мови він писав: «Граматичні, або формальні, класи цілих повних слів називають звичайно просто частинами мови, а точніше варто б назвати «граматичними частинами мови», бо під назвою «частини мови» розуміються і неграматичні класи цілих окремих слів. То ділення на частини мови, яке прийнято в наших граматиках (і перейшло до нас від древніх граматиків), представляє змішання граматичних класів слів із граматичними їх класами і тому не може мати наукового значення. Наприклад, 1) дієслово, 2) іменник і 3) займенник у російській, грецькій і латинській мовах не представляють співвідносних класів слів у граматичній класифікації слів (...), але й у неграматичній класифікації вони також не утворюють співвідносних класів слів, бо наприклад, відмінність між іменником і займенником за неграматичною стороною не має нічого однорідного з відмінністю між іменником і дієсловом. Або, наприклад, між прийменниками і сполучниками, які спираються на відмінності в значенні часткових слів, не співвідносно, звичайно, з відмінністю між собою граматичних класів повних слів. З граматичними класами цілих слів (з граматичними частинами мови) не слід змішувати ті граматичні класи слів, які утворюються спільними формами основ у словах, належних до різних граматичних класів за формами цілих слів...»¹

На погляд Фортунатова, частини мови — це класи слів за значенням, за здатністю сполучатися з іншими словами у реченні і виконувати відповідні синтаксичні функції і за своїми граматичними функціями. За цією схемою виходить, що займенники і числівники не є частинами мови: дієприкметники відносяться до прикметників, дієприслівник та інфінітив входять в одну групу із прислівниками².

З цього приводу В. В. Виноградов зауважував, що фортунатовська «спроба морфологічної класифікації частини мови на основі форм словозміни не могла вдатися, бо вже Фортунатов вкладав чисто синтаксичний смисл у саме поняття форм словозміни. Такий вузький морфологічний погляд на класифікацію слів на частини мови московської школи Фортунатова та його учнів не схвалювали російські граматисти сучасної школи акад. В. В. Виноградова, які розглядають частини мови як лексико-граматичні розряди слів.

Правда В. М. Жирмунський зауважував, що фортунатівська класифікація слів дається стосовно до спільноіндоєвропейської мови в епоху її розпаду, але має загальне значення для таких мов, як російська, латинська, грецька і ін.

¹ Див.: Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX — начала XX в. М., 1976, с. 109 і далі.

² Saussure F. A propos l'accentuation italienne «Reccueil des publications scientifiques. Heidelberg. 1922, с. 496.

¹ Фортунатов Ф. Ф. Избр. труды, т. 1, с. 166 і далі.

² Див.: Березин Ф. М. Русское языкознание конца XIX — начала XX в., с. 131—132.

П. Ф. Фортунатов виховав цілу плеяду російських і іноземних лінгвістів, його учні розробляли різні питання загального і часткового мовознавства¹. Так, В. К. Поржезинський і Г. К. Ульянов вивчали балто-слов'янські мови, М. М. Петерсон, М. М. Дурново звертали увагу на синтаксичні проблеми. Серед цих учнів слід ще відмітити передусім виключно обдарованого О. О. Шахматова (1864—1920), М. М. Покровського (1868—1942), Б. М. Ляпунова (1862—1943).

О. О. Шахматов це лінгвіст-соціолог, написав понад 150 книжок і статей, в яких використовував порівняльно-історичний метод з метою відтворення системи давньоруської мови: Він продовжував фортунатовське вчення про процес диференціації та інтеграції діалектів та доводив, що історія мови є частина історії народу. Шахматов як синтаксист висунув теорію психологічної комунікації, причому він визначив речення як вираження комунікації.

М. М. Покровський використовував методи порівняльно-історичного дослідження передусім у класичній філології при вивчанні грецької та латинської мов. Він один з перших вітчизняних лінгвістів вивчав питання мало вивченої семасіології (науки про значення слів) і тим заклав основи порівняльно-історичної семасіології. Його праці: «Значення порівняльного мовознавства для класичної філології» (1895), «Семасіологічні дослідження в галузі давніх мов» (1895), «Про методи семасіології» (1896), «Матеріали для історичної граматики латинської мови» (1898) та ін. Він уперше ставить проблему закономірностей семантичних змін слів, обусловлених соціальними факторами. Поряд з тим він висунув принцип «семасіологічної асоціації» або «аналогії» як внутрішній психічний фактор семантичних змін.

Покровський вперше запропонував вивчати історію значень не окремих слів, а груп слів, приналежних до однієї і тієї ж сфери уявлень, під якою він розумів сферу суспільного життя, виробництва і т. д.

Значення вчення Покровського про семантику груп слів, що виражають певну сферу уявлень, полягає в тому, що він ввів поняття системності у лексиці.

Таким чином, — пише Березин, — застосування висунутих Фортунатовим загальних принципів порівняльно-історичного дослідження до аналізу різних сторін мови — фонетики, морфології, семасіології, намагання пояснити, а не тільки описати факти мови свідчить про повну єдність поглядів представників Московської лінгвістичної школи.

Б. М. Ляпунов (1862—1942) учень Потебні і послідовник Фортунатова в інтерпретації історичних фактів мови, російський філолог-славіст, закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету 1885 р. Він автор багатьох праць із історичного російського і слов'янського мовознавства з фонетики і граматики та етимології, а також з мовознавчої історіографії. Ляпунов, як і його вчитель Фортунатов, вбачав діалектні розмежування в праслов'янській мові. Його

цікавили питання лінгвогеографії, фонетичних, морфологічних і лексичних особливостей та праслов'янська тематика.

В. К. Поржезинський (1870—1929) відомий російський і польський мовознавець, одержав широку лінгвістичну підготовку у Московському університеті під керівництвом проф. П. Ф. Фортунатова, він розвивав і поглиблював науку про мову в галузі загально-історичного мовознавства, порівняльної фонетики та граматики старослов'янської, російської, польської, полабської, середньо-верхньонімецької, литовської, латиської, пруської, грецької, латинської та інших мов, а також в галузі індоевропеїстики.

Загальнолінгвістична проблематика висвітлюється ученим в книзі «Введение в языкознание», яке чотири рази видавано в 1907, 1910, 1913 і 1916 рр. Він писав кілька нарисів про мовознавців¹.

О. І. Томсон (1860—1935). Після закінчення у 1882 р. факультету східних мов Петербурзького університету, де одержав спеціалізацію під керівництвом П. Ф. Фортунатова і Ф. Є. Корша, в 1887 р. захистив магістерську, а в 1892 р. докторську дисертацію «Історична граMATика сучасної вірменської мови міста Тіфліса». З 1897 р. очолював кафедру порівняльної граматики і санскриту в Новоросійському університеті, читав курси порівняльної граматики і індоевропейських мов, загального мовознавства. Цікавився питанням граматичної будови російської та інших слов'янських мов, зокрема вивчав синтаксичну функцію відмінків та питань фонетики сучасних і давніх мов. Відомі його праці про генезу відмінка «К вопросу о возникновении родительно-винительного падежа в славянских языках». Він надрукував статтю «Про дифтонгізацію о, е в українській мові» (Сб. ОРЯС АН. Л., 1927, т. 101, № 3); «Замітки про південноукраїнське і із о, е (Зап. іст.-філол. відділу УАН, 1929). Чимало його праць надруковано німецькою мовою. Відомий його посібник «Загальне мовознавство» (Одеса, 1906 та 1910)².

Г. К. Ульянов (1859—1912) закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. У 1889 р. захистив магістерську дисертацію на тему «Основа настоящего времени в старославянском и литовском языках», а в 1891 р. докторську дисертацію «Значення дієслівних основ у литовсько-слов'янській мові». Цю працю відзначено премією імені Ломоносова. Інші його праці в галузі фонетики і граматики споріднених індоевропейських мов, у тому числі і слов'янської групи³.

Ученим Фортунатова вважають також **О. М. Пешковського** (1878—1933), який закінчив у 1906 р. Московський університет. З 1921 р. став професором Московського університету. Основна його наукова праця «Русский синтаксис в научном освещении», яка друкувалася у 7-ми виданнях, здебільшого після ґрунтовних переробок, в якій широко розглядаються теоретичні питання синтаксису російської

¹ Див.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь, т. 3, с. 154—157.

² Див.: там же, с. 236—239.

³ Див.: там же, т. 1, с. 255.

¹ Див.: Березин Ф. М. История лингвистических учений, с. 144.

мови в світлі поглядів О. О. Потебні та П. Ф. Фортунатова. Цю книгу високо оцінили Л. В. Щерба та О. О. Шахматов. Чимало оригінальних думок про граматичну будову та стилістичні особливості російської мови висловив він в навчальних посібниках під назвою «Наша мова». У праці «Принципи і прийоми стилістичного аналізу та оцінка художньої прози» автор розглядає ступінь стилістичної значимості різних сторін мови. У його інших розвідках аналізуються питання інтонації, наголосу та ритміки. Його праці в цілому являють собою важливий етап в історії російського мовознавства¹.

§ 34. Іван Бодуен де Куртене. Казанська (Петербурзька) школа. Казанська лінгвістична школа сформувалася у Казанському університеті у 70—80 роках XIX ст. І. О. Бодуеном де Куртене. Іван Олександрович (Ян, Ігнаці, Нечислав) Бодуен де Куртене народився 13 березня 1845 р. Вже з юних років він цікавився питаннями мовознавства. 1861 року він вступив до Головної школи (Варшавський університет), після закінчення якої у 1866 р. його було відряджено за кордон: він побував у Празі, Відні, Берліні. У 1868 р. повернувся до Петербурга, де під керівництвом свого вчителя І. І. Срезневського написав дисертацію на тему: «Про давньопольську мову до XIV ст.», після захисту якої у 1870 р. одержав звання приват-доцента і був допущений до читання лекцій із порівняльної граматики індоєвропейських мов у Петербурзькому університеті. У 1874 р. він захистив докторську дисертацію на тему «Дослід фонетики резанських говірок» і з 1874—1883 рр. читав лекції у Казанському університеті, з 1883—1893 рр. — у Дерптському (Юрієвському, Тартуському), Краківському (1894—1900), Петербурзькому (1901—1918) та Варшавському (1918—1929 рр.) університетах. За видання брошури «Національна і територіальна ознака в автономії» (1913), спрямованої на захист права на самовизначення всіх народів царської Росії і розціненої як «заклик до бунту», його засуджено до двох років ув'язнення у фортеці. Тільки завдяки протесту російської інтелігенції під проводом академіка О. О. Шахматова І. Бодуена де Куртене було звільнено з тюрми. У панській Польщі він часто захищав пригнічених українців та білорусів.

У Бодуена де Куртене нараховується понад 600 статей, які друкувалися російською, польською, чеською, словенською, литовською, німецькою, французькою, італійською та іншими мовами. У Радянському Союзі у 1963 р. видано його основні праці із загального мовознавства у двох томах.

Бодуен де Куртене часто бував за кордоном і слухав лекції тодішніх відомих лінгвістів (Шлейхера, Лескіна, Асколі та ін.), але, за словами його учня Л. В. Щерби, вважається, що у 70—80 роках Бодуен де Куртене був уже вченим з європейським іменем, у нього були зв'язки з тодішніми провідними закордонними лінгвістами.

Філософські погляди лінгвістичних концепцій Бодуена де Куртене своєрідні. Для повного розуміння лінгвістичних концепцій І. О. Бодуена де Куртене слід збагнути його світогляд, адже ж він сам вважав

мовознавство філософією мови. Більшість тодішніх лінгвістів визнавали ідеалістичну філософію, надаючи їй психологічного забарвлення. Тому й дехто характеризував світогляд Бодуена як суб'єктивно-ідеалістичний. Але насправді, як про це писав його учень Л. В. Щерба у некролозі, психологізм Бодуена де Куртене не є філософською основою його лінгвістичного світогляду. Щоправда, у концепції Бодуена де Куртене наявний психічний момент, але «психічний світ не може розвиватися без світу соціального, а соціальний світ залежить від колективного існування психічних одиниць». Аналізуючи мовні явища Бодуен де Куртене спирається переважно на соціальну колективну психологію «колективну індивідуальність». У зв'язку з тим вважають Бодуена де Куртене «наївним матеріалістом». Вказується, що цей учений відзначається намаганням до матеріалістичного монізму, який становить суть його філософських поглядів як основу його лінгвістичних концепцій. Моністичне розуміння мови як психологічної суті, що має «колективно-індивідуальне» або «колективно-психічне» існування, передбачає, на його погляд, нероздільність відношення індивідуального і загального. Так ставиться питання відношення індивідуального і соціального, загального і часткового у мові в цілому, у мові і мовленні, мовній діяльності.

Радянський дослідник лінгвістичної спадщини Бодуена де Куртене А. А. Леонт'єв справедливо відзначає, що Бодуен, визнаючи реальність мови в її індивідуальних проявах у протигагу абстрактно-соціальному аспекту мови, додержується обмежено-матеріалістичного погляду.

Бодуен де Куртене, на жаль, не створив цілісної лінгвістичної системи, в рамках якої була б викладена наукова лінгвістична інтерпретація системи мовних фактів. Наголошуючи на фрагментарності своїх загальнолінгвістичних положень, Бодуен де Куртене писав, що висловлювалось багато нових думок, які, однак же, залишалися переважно намітками і недомовками, без належного розвитку.

У науковій діяльності Бодуена де Куртене розрізняють такі основні періоди: 1) 1865—1876 рр.; 2) 1876—1880 рр.; 3) 1880—1900 рр.; 4) 1900—1929 р.

За словами С. Б. Бернштейна, «вся система лінгвістичних поглядів Бодуена де Куртене сформувалася до 1875 р. у результаті довгих спостережень над живим словенським мовленням у Резанській долині»¹. Правда, при цьому також відіграли свою роль знайомство з працями відомих лінгвістів: Гумбольдта, Штейнталя, Шлейхера та філософських ідей І. М. Сеченова і Н. О. Ковалевського. У цей період Бодуен де Куртене розумів мову як функцію людини.

Другий період 1876 — початок 1880 р. Цей етап називають казанським, або молодограматичним, який відображено у другій і третій бодуеновських програмах та у статті «Некоторые отделы «сравнительной грамматики» славянских языков». Для цього періоду характерний синтез загальнолінгвістичної системи Бодуена. Тоді формується

¹ Див.: Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Библиографический словарь, т. 3, с. 125—133 та ін.

¹ Леонт'єв А. А. Предисловие.— В кн.: Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX — начала XX в.), с. 16.

ся поняття фонем, утверджується перший варіант вчення про статику і динаміку. Тут виявляється «дуалізм» у змішуванні і об'єднуванні різноприродних явищ — з одного боку, фізичних (фізіологічних), тобто відомо індивідуальних, з другого, психологічних або історикомовних, тобто в обох випадках — соціальних.

Третій етап 1880-их — початок 1900-их років дерптський — період другого закінченого синтезу, здійсненого Бодуеном де Куртене на психологічній і природно-історичній основі із спробою включити в цей синтез і соціологію — із спробою, яка, якщо б вона вдалась, привела б до перетворення лінгвістики в цілком нову науку, основи якої ми зараз тільки закладаємо. Але вона не вдалась.

Четвертий період початок 1900-х років — 1929 р. вкрай суперечливий, в ньому були висловлені багато знаменних ідей (концепція наголосу, його думки про роль свідомого початку у мові та ін.). У тому часі були створені його «фонетичні закони», «Про відношення російського письма до російської мови», «Вступ до мовознавства», «Нарис історії польської мови» та ін., в яких відсутня єдність та цільність наукової концепції і повноцінного синтезу.

Цікавими і оригінальними є й погляди Бодуена де Куртене на мову в цілому. У праці «До критики міжнародних штучних мов» Бодуен писав, що мова не є ні замкнений у собі організм, ні недоторканий ідол, вона являє собою знаряддя і діяльність. І людина не тільки має право, але це її соціальний обов'язок — поліпшувати свої знаряддя у відповідності з метою їх застосування і навіть заміняти вже існуючі знаряддя іншими ліпшими. При всьому індивідуально-психологічному забарвленні лінгвістичних побудов Бодуена де Куртене його концепцію мови характеризує ясне розуміння соціальної суті мови. Для Бодуена де Куртене мова — це явище наскрізь психічно-суспільне. Звідси мовознавство визначається ним як психічно-соціальна наука: мовознавство взагалі належить до психічних наук, точніше — до психічно-соціальних. Він виділяв такі основні сторони мови: 1) зовнішню, тобто звукову, сторону мови; 2) екстралінгвістичну, тобто позамовну, сторону, або за його термінами «сторону семантичних уявлень» і 3) морфологічну сторону.

За його словами, мова є чутний результат правильного діяння мускулів і нервів; мова є одна з функцій людського організму в найширшому смислі цього слова; мова є комплекс членороздільних і знаменних звуків і співзвуччя, поєднаних у одне ціле чуттям певного народу (як комплексу (збору) чуттєвих і несвідомо узагальнюючих одиниць) і таких, що підпадають під одну й ту саму ж категорію, під те ж видове поняття на основі спільної їм усім мови. Він вважав мову системою знаків з такими атрибутами як умовність, довільність. Мова, на його погляд, складається із багатства випадкових символів, зв'язаних найрізнішими способами.

Бодуен де Куртене спочатку (1870 р.) визначав мову, як комплекс членороздільних і «значимих» звукових співзвуч, з'єднаних в одне ціле чуттям певного народу, але пізніше він вважав, що немає зовсім ні російської, ні німецької, ні будь-якої національної племінної мови. Існують тільки індивідуальні мови. Визнається, що у Бодуена де Кур-

тене не було однакового чіткого розуміння співвідношення між поняттями мови і мовлення.

Бодуен де Куртене вживає такі назви мови: 1) племінна (національна) мова; 2) індивідуальне мовлення і 3) середня мова. Мова племінна і національна є чистою абстрактністю, узагальнюючою конструкцією, створеною із цілого ряду реально існуючих індивідуальних мов. Така племінна і національна мова складається із суми асоціацій мовних уявлень з уявленнями позамовними — асоціацій, властивих індивідам і в «узагальненому» абстрактному смислі у виді середнього виводу також народам і племенам.

У створенні лінгвістичних концепцій притягає увагу Бодуена де Куртене розуміння мови як системи, яке цікавило і інших лінгвістів XIX ст.: Гумбольдта, Шлейхера, Пауля, Потєбню. Ще до виходу праці Пауля «Принципи історії мови» (1880 р.) Бодуен де Куртене висунув і далі розвивав своє оригінальне розуміння системи мови, як сукупності, частини якої зв'язані між собою відношенням значення, форми, звучання і т. д. Так у детальній програмі лекцій, читаних в 1876/77 н.р. у Казанському університеті, Бодуен підкреслює, що фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різні значення, відповідно із всією звуковою системою, відповідно із відношеннями до інших звуків. І пізніше Бодуен указував на залежність фонетичного розвитку від фонологічних факторів, обумовлених мовною системою, а також поширив поняття системи до інших елементів мови: «Всі елементи мовного мислення, як фонетичні, так і морфологічні і семасіологічні вкладаються самі собою у групи і розряди. Завдання дослідника полягає в тому, щоби правильно прочитати в душах людських, тобто освітити світлом наукової свідомості те, що в об'єктивному психічному світі склалося і існує мимо всякої науки.

У 1910-х роках Бодуен де Куртене ще глибше входить у розуміння системи мови, виділяючи в ній відповідні підсистеми — фонетичну («фонетичну структуру слів і речень»), морфологічну («морфологічну структуру слів») і синтаксичну («морфологічну структуру речень»). Ці підсистеми у свою чергу підрозділялись на відповідні мікросистеми. Так, наприклад, у фонології Бодуен де Куртене виділяв фонемні на нижчому, середньому і вищому рівні з їхніми своєрідними особливостями.

У цілому Бодуен де Куртене виділяв такі рівні мовної системи: «У цій мові саме собою напрошується розмежування: 1) її зовнішньої сторони, чисто фонетичної; 2) її позамовної сторони, сторони семантичних представлень, сторони семасіології; 3) її морфологічної сторони, її структури, що являється основною характерною рисою людської мови. При цьому він вказує на тісний зв'язок між усіма рівнями мовної системи (структури). Перераховані три сторони мовного життя (фонетична, семасіологічна і морфологічна) тісно зв'язані і взаємодіють одна з одною. Подібно тому як в організмі різні його складові частини (кістки, хрящі, м'язи, оболонки, залози, нерви і т. ін.) перебувають між собою у тісному органічному зв'язку, так і названі вище частини мови повинні бути пов'язані між собою. Далі він вказує на характер цього зв'язку: «Оскільки постійне існування мови є виключ-

но психічним, отже, і складові частини мови можуть бути зв'язані тільки психічно. Не тільки семантична сторона мови розкладається на психічні елементи, що є далі нероздільними уявленнями, але й останні дві сторони мови — як морфологічна, так і вимовно-слухова, або фонетична — можуть існувати у людській мові тільки у вигляді неподільних, далі нерозкладних уявлень і їх сполучень. Ці уявлення асоціюються одне з одним, групуються у певні постійні і разом з тим рухомі системи, взаємно викликають і зумовлюють одне одного і т. д. Тут слід підкреслити й те, що Бодуен де Куртене чітко розмежував співвідношення різних елементів (мовних одиниць) мовної системи у підсистемах (рівнях) мови, коли він писав: «З погляду мовного мислення і оснoваного на ньому наукового мовознавчого (лінгвістичного) мислення, фонеми і взагалі всі вимовно-слухові елементи не мають самі по собі ніякого значення. Вони становляться мовними цінностями і можуть бути розглядуваними лінгвістично тільки тоді, коли входять у склад всебічно живих мовних елементів, якими є морфеми, що асоціюються як із семасіологічними, так і з морфологічними уявленнями.

Бодуен де Куртене вимагав у процесі діахронічного аналізу історії мови враховувати системний характер мовної структури (системи), що вважається якісно новим положенням у історичному та й у порівняльно-історичному мовознавстві.

На думку Бодуена, система мови — категорія історична, причому в процесі історичного розвитку мови її системність збільшується.

Бодуенівське вчення про систему мови мало значний вплив на вчення його учня М. В. Крушевського, який відзначав, що «мова являє собою одне гармонійне ціле», вбачав системність у фонетичній, морфологічній, семантичній та лексичній сфері мови.

Поряд із поняттям системи мови Бодуен де Куртене також указує на поняття структури мови, під якою він розуміє морфологію вищого порядку (морфеми, тобто далі неподільні морфологічні одиниці мови; єдності, що складаються із морфем, або слова; єдності, що складаються із слів, або граматичні речення тощо) і яка є проміжною ланкою між фонетичною і семасіологічною структурами. Таке розуміння структури мови у застосуванні тільки до одного із рівнів мови (морфологічного) як сукупності елементів морфології, хай і так, уявляється у Бодуена правильним, не викликає сумнівів і твердження Бодуена, що структурність є однією із специфічних особливостей людської мови; однак, за словами Ф. М. Березина, навряд чи можна погодитися з проміжним становищем структури в системі мови.

Бодуен де Куртене також цікавили питання мови і мовлення та реалізації мовної системи у мовленнєвому процесі. Мова і мовлення, за Бодуеном де Куртене, становить взаємопроникливу єдність.

Він вважає, що мова і мовлення становлять собою взаємопроникаючу єдність, зумовлюючи реальність одне одного. У 1870 р. у вступній лекції «Некоторые общие замечания о языковедении и языке» він звертав увагу: «...з одного боку, на відмінність мовлення людського взагалі, як сукупність усіх мов, які тільки де-небудь і коли-небудь існували, від окремих мов, наріч і говорів і нарешті від індивідуальної мови людини, з другого боку, — на відмінність мови як відповід-

ного комплексу певних складових частин і категорій, що існують тільки in potentia і збір усіх індивідуальних відтінків від мови як безперервно повторюваного процесу, заснованого на спілкувальному характері людини і її потребі втілювати свої думки у відсутній продукт власного організму і повідомляти їх істотам йому подібним, тобто іншим людям (мова — мовлення — слово людське)... Мова як ціле існує тільки in potentia».

У праці Бодуена де Куртене «Про завдання мовознавства» читаємо: «У мові кожної особи ми розмежуємо сторону внутрішню, центральну і сторону зовнішню, периферійну, тобто розмежуємо духовну, або мозкову, сторону і почуттєву сторону, або галузь позамозкових нервів; інакше кажучи, ми розмежуємо мову і говоріння (мовлення)».

Особливість бодуенівського поняття системи мови міститься у тому, що він вбачає в ній елемент протиставлення відношень, які допомагають виявити особливості одного явища мови в порівнянні з іншим. У «Подробной программе лекций», читаних в 1876/77 навчальному році в Казанському університеті, Бодуен наголошував на тому, що фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різні значення згідно з відношеннями з іншими звуками. Поняття системності мови він розглядає на різних рівнях мови, розмежовуючи в системі мови фонетичну, морфологічну і семантичну (позамовну) сторони, елементи яких являють собою певні групи і розряди.

Бодуенівське вчення про систему мови також впливало на сучасну лінгвістичну системологію його учня Крушевського та ін.

У лінгвістичних концепціях Бодуена де Куртене знайшло місце розуміння мови як системи¹.

Цей дослідник також відповідно локалізує згадані мовні підсистеми у відношенні до мови в цілому: «Семантичні уявлення запозичені і із фізичного світу, і із світу соціального, і із світу «внутрішнього», психічного, лежать, власне кажучи, за межами мови. Функції організму, що викликають фонаційні (артикуляційні) рухи і акустичні враження, стосуються галузі позалюдської природи, галузі фізіологічно-фізичних явищ. Одна тільки структура мови в найширшому розумінні цього слова (морфеми, тобто далі неподільні морфологічні одиниці мови; єдності, що складаються із морфем, або слова; єдності що складаються із слів, або граматичні речення, і т. д.) являє собою явище, властиве виключно мові і ніде поза мовою не зустрічається.

Поскілки постійне існування мови є виключно психічним, отже, і складові частини мови можуть бути зв'язані тільки психічно. Не тільки семантична сторона мови розкладається на психічні елементи,

¹ Вперше у російському мовознавстві Л. Г. Якуб (1759—1827) у «Начертании всеобщей грамматики для гимназий Российской империи» (1812 р.) розуміє під мовою систему таких знаків, які можна самохіль вживати для повідомлення думок. Про це так або інакше згадувала більшість російських мовознавців (Греч, Буслаєв, Аксаков та ін.) (Див.: Березин Ф. М. История русского языковедения. М., 1979, с. 51—52, 138—139). На системний характер мови вказували також раніш В. Гумбольдт, А. Шлейхер та молодогограматики, наприклад, Г. Пауль (Принципи історії мови. М., 1960, с. 313) вважав, що «окремі мовні явища можна досліджувати тільки при постійному враховуванні всієї сукупності мовного матеріалу...тільки таким шляхом можна прийти до пізнання причинного зв'язку».

що є далі нерозкладними уявленнями, а й останні дві сторони мови — як морфологічна, так і мовно-слухова, або фонетична — можуть існувати в людській мові тільки у вигляді неподільних, далі нерозкладних уявлень і їх сполук. Ці уявлення асоціюються одне з одним, групуються у деякі постійні і разом з тим рухомі системи, взаємно виключають і обумовлюють одна одну і т. д.

Система мови, за Бодуеном, категорія історична: «В історії мови ми констатуємо постійно обновляюче групування за протиставленнями та відмінностями, які одержують на певний час домінуюче становище в мовному мисленні». Такі рухомі мовні уявлення він порівнює з історією суспільного життя ... включно до організації людського життя на соціалістичних основах, зародження нових намагань до загально-людської солідарності і т. д. ...

Бодуен вважає, що у процесі історичного розвитку мови системність її збільшується: «у самій мові зменшується багатство форм відокремлених, одна з одною не зв'язаних, і його місце займає підведення під певні типи».

Історики лінгвістики переконливо підкреслюють, що бодуенівська характеристика мовної системи більш багатопланова, багатоаспектна, ніж її поняття у Соссюра.

Плодотворність досліджень відношень між елементами системи мови особливо виявляється у галузі розробки фонології у празькій школі. Бодуенівське поняття системності мови тісніше пов'язане з поняттям мови як системи знаків, як сукупності, що складається із багатства випадкових символів, зв'язаних найрізнішим чином.

Бодуену також властиве розуміння мови як системи знаків, які являють собою безліч випадкових символів, зв'язаних найрізноманітнішим способом, що групуються у системі за протиставленням і відмінністю. Він указував на соціальний характер природи мовного знака, зумовленого соціальним характером мови в цілому.

Поряд із поняттям системи мови Бодуен вказував на структурність людської мови, бо людській мові притаманна своєрідна суворо мовна морфологія, що не повторюється в інших галузях буття.

Бодуен, критикуючи фрагментарний характер історизму молодогограматиків, одночасно вимагав при діахронічному аналізі мови враховувати її системний характер.

Крім фонетичної структури слів і речень, Бодуен виділяв у мові «морфологічну структуру слів», тобто морфологічний рівень мовної структури і «морфологічну структуру речень», тобто синтаксичний рівень.

Цінним для розвитку вітчизняної лінгвістичної думки ХІХ століття є спроба Бодуена де Куртене обґрунтування важливості статичного (описового) аналізу мовних фактів — у протигагу панівному у мовознавстві порівняльно-історичному аналізу, оскільки мовна система являє собою стійкий стан мовних компонентів. Він радив чітко розмежовувати закони розвитку мови і закони, що обумовлюють деякі дані стану мови і які становлять суть мови, як вона нам дана.

Ще в 1878 р. Бодуен запропонував розмежовувати закони рівноваги мови і закони історичного руху мови у «Докладній програмі

лекцій в 1877—1878 навчальному році»: Розділ 9. Розрізнення статички і динаміки звуків. ... Звукові закони (Lautgesetze): а) закони сполучання звуків в один даний момент існування мови, закони рівноваги мови; б) закони в розвитку мови, закони історичного руху мови¹.

Бодуен де Куртене розглядав історію розвитку мови як процес послідовного переродження однієї будови мови в іншу, а не як зміну однієї форми іншою. Про це пише вчений так: «Якщо одиниці або індивідууми впливають один на одного, якщо розвиток одного індивідуума залежить від розвитку іншого і відповідно на нього впливає, то історія суспільства являє собою суму розвитку окремих індивідуумів. Таким чином, історія також є розвитком, але розвитком перериваним, перериваним у своїй просторовій протяжності і в своїй часовій послідовності. Особин, що існують одночасно, розділяє простір; особин, що слідує одна за одною, розділяє час. Але цей поділ не абсолютний, навпаки, як я вже згадував, лакуни, пусті місця між індивідами дають їм можливість взаємного розуміння і взаємного впливу один на одного, — одним словом історія є опосередкованим розвитком. Необхідною умовою справжньої історії як перериваного розвитку, але опосередковано з'єднаного, є безперервна продовжуваність спілкування індивідуумів. Індивідууми, що існують паралельно, взаємовпливають один на одного. Заново народжені і підростаючі покоління безперервно зчіплюють одні індивідууми з іншими, утворюючи так зване сучасне покоління, і так далі до безконечності. Якщо перерветься нитка взаємного спілкування (общения), перерветься й історія суспільства, а послідовно, й історія мови. Якщо між одним і іншим поколінням буде, наприклад, у мовному відношенні будь-яка хоча б найменша перерва в часі, історія припиниться. Хай будь-яке плем'я вимре або, в крайньому разі, оніміє — і його нащадки вже будуть не в спроможності продовжити в майбутньому історію його мови. Щоправда, можливий мовний вплив одного покоління на інше за допомогою писемних пам'яток шляхом свідомого навмисного засвоєння мови давно зниклих поколінь... Я сказав, що історія є безперервним розвитком, розвитком опосередкованим. Таким чином, з цього погляду ми можемо говорити про розвиток цілого суспільства, що розпадається на розвиток окремих одиниць»². Далі лінгвіст-теоретик у праці «Про завдання мовознавства» спиняється на визначенні поняття розвитку та історії мови: «Що торкається мови, то про розвиток мовних особливостей можна говорити тільки в індивідуума. У відношенні племенної мови про це мови не може бути. Спочатку виключаємо із дослідження мови племені весь розвиток індивідуальних мов до того, як дитина оволодіває даною мовою в усій її повності (...) Кожний індивідуум починає розвиток власної мови знов, наслідуючи, може бути, від предків тільки різний ступінь мовних особливостей взагалі. За посередництвом зовнішніх почуттів і особливо голосу індивідуум спонукається оточуючими його індивідуумами до розмови і сам потім

¹ Бодуен де Куртене И. А. Избр. труды по общему языкознанию, т. 1, с. 109—110.

² Там же, т. 1, с. 223—224.

впливає на інших мовленням. Безпосереднього шляху, безпосереднього мосту від джерела мовних уявлень одного індивідуума до джерел уявлень іншого немає і бути не може. Існує тільки посередній шлях, шлях звукових символів і взагалі почуттєвих, психічних зв'язків — так званої асоціації, або поєднання уявлень. У мовному відношенні індивідуум може розвиватися тільки в суспільстві, але мова як суспільне явище розвитку не має і не може мати. Вона може мати тільки історію¹.

Історія, за Бодуеном, — це послідовність однорідних, але різних явищ, зв'язаних між собою причинністю не безпосередньо, а тільки опосередковано (...) Подібного роду послідовність ми бачимо і в мові. Таким чином, мова племені, національна мова, мова як суспільне явище може мати тільки історію, але не розвиток.

У питанні про розуміння процесу розвитку мови Бодуен пішов далі від молодограматиків, які або взагалі заперечували розвиток мови у індивідуума, або розуміли розвиток як безладний процес коливань і хитань.

Бодуенівське розуміння причин мовних змін викладене у праці «Про загальні причини мовних змін». До загальних причин мовних змін зараховуються намагання до спрощення у двох напрямках відцентрового і доцентрового.

У вивченні історії мовних фактів Бодуен чітко розмежував зовнішню і внутрішню історію. Вже в 1870 р. у магістерській дисертації «Про давньопольську мову до XIV ст. «було сказано, що історія мови являє собою дві сторони: зовнішню (географічно-етнологічну) і внутрішню (граматичну). Матеріал для зовнішньої історії мови збігається в значній мірі з матеріалом для історії і історії літератури. Для внутрішньої ж історії мови матеріалом служить сама мова як предмет дослідження. Для створення внутрішньої історії на певних етапах її розвитку, за Бодуеном, «сучасна наука володіє такими засобами: 1. Розгляд будови і складу теперішньої мови в усій її різноманітності і виділення окремих шарів її утворення. 2. Порівняння із спорідненими мовами, і навіть — в деяких випадках — з розвитком мови людської взагалі. 3. Розгляд явищ, що являють собою результат впливу даної мови на іноземні, і, навпаки, дослідження слів і зворотів, запозичених у дану мову із інших мов. 4. Вивчення пам'яток минулого.

Бодуенівське розуміння внутрішньої історії мови зводиться до того, що внутрішня історія мови займається розвитком мови самої в собі, життям мови, зрозуміло, не відриваючи її неприродним чином від її носіїв, від людей, а, навпаки, розуміючи її завжди у зв'язку з фізичною і психічною організацією народу, що нею говорить. Але вона не турбується про судби мови, а тільки звертає увагу на зміни, що проходять всередині її ж самої. Внутрішня історія мови досліджує, як народ говорить у певний час або протягом багатьох віків і чому так говорить. Зовнішня і внутрішня історія мови (об'єкт науки, а не наука) взаємовпливають одна на одну.

¹ Бодуен де Куртене І. А. Избр. труды по общему языкознанию т. 1, с. 208.

З історичним аспектом вивчення мови Бодуен де Куртене вказував на принципи відносної хронології: за граматичного розгляду мови необхідно зберігати хронологічний принцип, тобто принцип об'єктивності по відношенню до здійснюваного в часі генетичного розвитку мови. Цей принцип генетичної об'єктивності можна виразити трьома такими положеннями: 1. Певна мова не родилася раптом, а виникла поступово протягом багатьох віків: вона є результатом совоєрідного розвитку в різні періоди. Періоди розвитку мови не змінювалися по черзі (...), але кожний період створював що-небудь нове, що при незаметному переході в наступний становить підкладку для дальшого розвитку. Такі результати роботи різних періодів, помітні у даному стані певного об'єкта, у природничих науках називаються шарами (слоями) (...) виділення яких становить одне із головних завдань мовознавства. 2. Механізм мови і взагалі її будова і склад у даний час являють собою результати всієї попередньої історії, всього попереднього її розвитку, і навпаки, цим механізмом в певний час обумовлюється дальший розвиток мови. 3. Надто недоречно вимірювати будову мови в певному часі категоріями будь-якого попереднього або наступного часу. Завдання дослідника полягає в тому, щоб детальним розглядом мови в окремі періоди визначити її стан, відповідно з цими періодами, і тільки згодом показати, яким чином із такої-то і такої-то будови і складу попереднього часу могла розвинути така-то і така-то будова і склад часу наступного (...) наука не повинна нав'язувати об'єкту чужі йому категорії і повинна відшукувати в ньому тільки те, що в ньому живе, зумовлюючи його будову і склад.

В бодуенівському вченні знаменне розуміння самого моменту зміни як результату нагромадження ряду ступеневих мінімальних нагромаджень; він пише, що наслідком і результатом різних епох історії мови є різні історичні нашарування, що виявляються у сучасному стані мовних уявлень.

Привертало увагу лінгвіста питання соціальної диференціації мови в галузі соціолінгвістики. До складу мовних матеріалів, за Бодуеном, слід віднести (...) розмовну мову всіх шарів суспільства даного народу, не тільки тих, які ходять в «сермягах и зипунах», але й тих, що носять «сюртуки (...) мову всіх без винятку станів (...) мову різних віків (дітей, дорослих старців і т. п.) і певних станів людини». Адже ж «Мислення» і суспільство є необхідними умовами реальної мови та «мова може розвиватися тільки в суспільстві, і так, як психічний розвиток людини можливий тільки у спілкуванні з іншими людьми, отже, ми маємо право сказати, що мовознавство — наука психологічно-соціологічна». Бодуен де Куртене відмічав: «У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій — явище позірне; це частковий випадок руху при умові мінімальних змін. Статика мови є тільки частковий випадок її динаміки або скоріше кінематики». Дослідники творчості Бодуена замість двочленної системи статика — динаміка відмічають тричленну бодуенівську систему категорій: статика — динаміка — історія, що особливо виявляється при описі звукової системи, де під статикою розуміється «опис і дослідження наявного без урахування поняття мінливості», тобто

«дескриптивна частина фонетики», під динамікою — «дослідження і визначення умов мінливості», тобто каузальна частина фонетики, в кінці історична фонетика констатує зміни в системі мови, не зачіпає, однак, причинної сторони цих змін¹.

Для історика вітчизняного мовознавства цікавими є перші бодуєнівські типологічні дослідження фонетичних і морфологічних структур споріднених слов'янських та інших мовних груп як в галузі вивчення синхронічного стану мов, так і в їх історичному розвитку.

Вже у працях казанського періоду він чітко формулює основні принципи дослідження фонологічної і морфологічної структури. В галузі фонетичної типології споріднених мов велике значення мають процеси фонації у формі затрати придиховості приголосних, перенесення артикуляційної бази у порожнині рота тощо.

Лінгвістичні типологічні дослідження Бодуєна мають багатосторонній характер: 1) вивчення фонетико-морфологічних структур споріднених, зокрема слов'янських, мов у статичному і динамічному планах; 2) порівняльне вивчення неспоріднених мов; 3) типологічний аналіз мов, пов'язаних територіально (балканського мовного союзу та й інших); 4) застосування відповідних статистичних даних при вивченні структурних особливостей у різних мовах.

В результаті таких багатогранних типологічних характеристик різнотипних мов Бодуєнові не була чужа ідея про наявність так званих мовних універсалій: «схожість і відмінність загальнолюдські, незалежні ні від генеалогії, ні від історичної спорідненості, ні від контактів у просторі, від географії»².

Як відомо, Бодуєн визнавав моногенетичне, а не полігенетичне походження мови. У 70-х роках XIX ст. він стверджував існування однієї єдиної мови і наявність у ній загальних законів, що управляють людською психікою і лежать в основі загальних фонетичних і граматичних категорій. При цьому він запропонував виявити в мові спільні закономірності, що визначають її розвиток: «Слід відшукувати спільні намагання, задатки яких були вже в ... одній мові, спільній, основній мові і потім визначити, які намагання (яка сторона) розвинулась переважно в окремих групах і мовах, що походять від цієї основної мови»³.

Бодуєна де Куртене цікавили питання порівняльно-історичного мовознавства, хоч насправді він давав перевагу статичному (описовому) аналізу мови. Він вважав, що порівняння — це обов'язковий мислений процес у всіх науках. Цінним внеском його у порівняльно-історичне мовознавство є те, що він вимагав у діахронічному лінгвістичному аналізі враховувати системний характер мови. Поряд із порівняльним вивченням мов на основі їх генеалогічної спорідненості (генетична типологія), на основі виявлення їх епільних сходжень

і відмінностей незалежно від історичних і генеалогічних зв'язків (морфологічна, структурна типологія) Бодуєн висунув ще й третій тип порівняння мов — порівняння мов за їх географічною, суспільною і літературною сумісністю, тобто порівняння за їх взаємним впливом у найширшому розумінні цього слова. Географічне сусідство, проживання спільно або упереміж, торговельні і інші тому подібні стосунки, війни, різного роду культурні впливи, навіть на певній відстані як географічній, так і історичній і т. д. — все це дає підстави для створення порівняльного розгляду двох і більше мов на історичній підкладці.

За його словами історична граматики і порівняльна граматики. — це, власне, тільки два різних напрямки одного і того ж зіставлення фактів і мислення про них.

Бодуєн де Куртене продумав нову концепцію методики класифікації мов, розмежовуючи при цьому класифікацію генетичну і морфологічну: «Систематики, класифікації мов не можна розуміти у смислі штучного полегшення їх вивчення за допомогою введення порядку в їх різноманітності на основі відомих, навмання підібраних або ж упереджених характеристичних рис. При сучасному погляді на науки взагалі і на мовознавство особливо істинно наукова класифікація мов повинна бути відтворенням їх природного розвитку і, з другого боку, повинна ґрунтуватися на суттєво відмінних властивостях. У галузі мов споріднених, тобто розвинених із однієї і тієї ж первісної мови (...) і ео ipso історія мови становиться генетичною класифікацією мов. При цьому постійно треба мати на увазі, що принцип генетичного розділу споріднених мов слід шукати не за загальноприйнятим звичаєм — в окремих фонетичних, лексичних і формальних відмінностях, але у спільних змаганнях, що зумовлюють своєрідний розвиток всього механізму мови, тобто як тільки ці спільні намагання можна визнати характерними і постійними властивостями, зумовлюючими окремі мови у межах усіх інших, що знаходяться з ними у більш або менш близькій спорідненості. Теорію прамов він вважав ненауковою: «Всі ці мнимі прамови — не що інше, як фікції, яким ніколи не відповідали ніякі реальності». Поряд із цією генетичною класифікацією існує також морфологічна, що розмежовує мови за особливостями їх будови і спирається саме на другій частині граматики, тобто на морфології або словотворенні. Основна морфологічна відмінність груп мов припускає і первісний основний суттєвий відмінний світогляд носіїв цих мов, народів, що попереджали первісне утворення сучасних мов і потім супроводили це первісне їх утворення; і тому-то мови, відмінні одна від одної морфологічно, не можуть бути споріднені генетично. Всупереч тому, мови, генетично відмінні, можуть належати до тієї ж категорії з морфологічного погляду, тобто вони можуть представляти одну і ту ж або, принаймні, схожу будову.

При порівняльному вивченні він радив використовувати фонетичні і морфологічні переклади споріднених мов.

Бодуєн де Куртене вперше звернув увагу на проблему мовних союзів, на основі наукового зіставлення мов, територіально сусідніх. У праці «Порівняльна граматики слов'янських мов» він між іншим серед порівняльної характеристики мов указав на спільні властивості

¹ Див.: Леонтьев А. А. Общелингвистические взгляды И. А. Бодуэна де Куртене. — Вопр. языкозн., 1959, № 6, с. 118.

² Бодуэн де Куртене И. А. Избр. труды по общему языкознанию, т. 2, с. 342.

³ Бодуэн де Куртене И. А. Подробная программа лекций в 1876/77 учебном году. — Избр. труды по общему языкознанию, т. 1, с. 115.

серед територіально близьких мов, на узбережжі Балтійського моря у різних за своїм походженням латишській та естонській мовах, на Балканському півострові в болгарській, румунській та албанській мовах із спільним постпозиційним членом.

Дуже важливою ланкою бодуєнівської лінгвістичної діяльності є розробка питань теорії фонетики і фонології.

Ще в 1878 р. Бодуєн запропонував розмежовувати «закони рівноваги мови» і «закони історичного руху мови», відносячи вивчення перших до завдань статистики, вивчення других — до завдань динаміки. Бодуєн де Куртене принципово розмежовував динамічну фонетику та історичну: перша досліджує причини й умови мовних змін над індивідуальною мовою, а радше — над цілою масою індивідуальних мов, друга цілком відноситься до племінних мов і розглядає мову у взаємному спілкуванні, і в умовах суспільної традиції є суспільною соціологічною наукою. Історична фонетика, констатуючи зміни в системі мови, не зачіпає, однак, причинної сторони цих змін¹.

Бодуєн де Куртене по-новому підійшов до характеристики природи фонетичних одиниць та інтерпретації їх змін. Насамперед він не погоджувався із трактуванням молодогограматиками так званих звукових законів. Він заклав основи фонології як науки про систему фонем.

Фонетику він ділив на: 1) антропофонетику і 2) психофонетику. Антропофонетика — це вчення про фізіологію і фізику звуків людської мови, тобто вивчення артикуляційної і акустичної сторони мови. Психофонетика, на погляд Бодуєна де Куртене, досліджує уявлення, зв'язані з цими звуками. Великою заслугою Бодуєна в галузі фонетики є його вчення про чергування (альтернації), викладеного у праці «Досвід теорії фонетичних альтернацій». Він називає альтернантами «такі фонемні, фонетично відмінні, але які входять до складу етимологічно споріднених, тобто ідентичних за походженням, морфем і які стоять у фонетичній структурі цих морфем на одному і тому самому ж місці (у цьому випадку, на 3-му місці)». Альтернацією називаються взаємні відношення між альтернантами, наприклад, фонетичне відношення між польськ. *mog* — || *moż* —, *mgus* || *mgosz* — ... є їх фонетичною альтернацією. Отже, «фонетичними альтернантами, або альтернуючими фонемами, називаються фонемні або звуки, які, хоч і вимовляються відмінно, але можуть бути разом з тим віднесені до спільного історичного джерела, тобто історично походять із однієї і тієї самої фонемі»².

Далі дається детальна класифікація всіх наявних типів альтернацій з різних поглядів.

Бодуєнівські дивергенти — це звукові відповідники даної фонемі (пор. польськ. *wus*, але *wosa*).

Бодуєн де Куртене вперше в історії розвитку мовознавства вказав на тісний зв'язок чергувань звуків з формою слова, його морфемами

¹ Див.: Леонт'єв А. А. Общелингвистические взгляды И. А. Бодуэна де Куртене. — *Вопр. языкозн.*, 1959, № 6, с. 118—119.

² Бодуєн де Куртене И. А. Избр. труды по общему языкознанию, т. 1, с. 273—274.

та їх різновидностями. Мається на увазі так звана морфологізація і семасіологізація, що, за словами Л. В. Щерби, є важливим у системі поглядів Бодуєна — згідно з яким лиш те, що «семасіологізовано» і «морфологізовано»; тобто є знаком, що має певну функцію, може визнаватися лінгвістичним фактом...

Найважливішу наукову лінгвістичну вагомість являє собою бодуєнівське вчення про фонему. У 1881 р. у праці «Некоторые отделы сравнительной грамматики славянских языков» він визначає фонему як «суму узагальнених антропофонічних властивостей певної фонетичної частини слова, неподільної при встановленні корелятивних зв'язків у галузі даної мови і кореспондентних зв'язків у галузі декількох мов». В інших місцях цієї праці він визначає фонему як «фонетичний тип», як результат «узагальнення, очищений від позитивних даних властивостей дійсної появи або існування».

Історики мовознавства відзначають: «Як можна вивести із цих формулювань, фонема вбачається Бодуєну де Куртене таким чином: 1) це одиниця складна; 2) вона складається із елементарних одиниць (властивостей); 3) певна сукупність елементарних одиниць (властивостей) функціонує в мові як неподільне ціле; 4) фонемі, що складаються із найпростіших елементів, виступають у системі мови як члени співвідношень (кореляцій); 5) фонема — це абстрактність, результат мовного узагальнення, результат лінгвістичного абстрагування від реально виступаючих у мовленні звукових проявів; 6) ці реальні прояви — сутність вияву антропофонічної природи». Таким чином, у Бодуєна де Куртене у казанський період його діяльності, фонема, по суті, виступає «як конструкт, як щось постійне, інваріант (у термінах сучасної фонології) у площині безлічі варіантів реально вимовлюваних і чутних, з одного боку, і як одиниця абстрактна, як елемент чисто системний, з другого»¹.

Бодуєн де Куртене цілком самостійно з інших позицій підійшов до вивчення питання про характер морфологічних змін у мові. У своїй ранній праці про аналогію у польській мові у різних відмінках Бодуєн, спираючись на великий фактичний мовний матеріал польської мови, прийшов до тонких теоретичних узагальнень. Цю бодуєнівську працю назвав Л. В. Щерба «одним із поворотних пунктів в історії мовознавства, де він уперше, і незалежно від інших учених, широко застосував метод аналогії до пояснення мовних явищ». Бодуєн де Куртене указував ще й на те, що аналогію треба розглядати як один із факторів семантичних змін у мові.

Усе це далеко не вичерпує всієї багатогранної наукової діяльності Бодуєна де Куртене, бо ж «Погляди Бодуєна стали ... невичерпним джерелом розвитку для лінгвістики ХХ ст. Він стояв на перехресті безлічі доріг, вказуючи майбутнім поколінням учених правильний шлях... і саме в цьому полягає немеркнуче значення Бодуєна для сучасної науки. Кожне нове наступне покоління мовознавців відкриває в ньому суттєве саме для нашого етапу розвитку лінгвістичної науки.

¹ Амррова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. М., 1975, с. 486—487 і далі.

І хто знає, які знамениті ідеї ще не зрозумілі нами, зберігає геній Бодуена для майбутніх поколінь»¹.

Разом із Бодуеном де Куртене у казанській лінгвістичній школі брали активну участь М. В. Крушевський, В. О. Богородицький, Л. В. Щерба та ін.

* * *

У багатогранній науковій лінгвістичній спадщині трьох корифеїв вітчизняної лінгвістичної думки другої половини ХІХ і початку ХХ ст. О. О. Потебні, П. Ф. Фортунатова, І. О. Бодуена де Куртене, творців харківської, московської і казанської лінгвістичних шкіл, закладено неоціненні скарби нашої науки про мову, якими живилася, і вічно буде жити наша вітчизняна і світова наука про людську мову.

У лінгвістичному доробку цих трьох вітчизняних вождів лінгвістичної наукової думки закладені важливі начала і елементи таких нових лінгвістичних галузей лінгвістики як фонологія, морфонологія, психолінгвістика, соціолінгвістика, акцентологія, стилістика, лінгвостилістика, семіотика.

Широкий діапазон лінгвістичних зацікавлень цих мовознавців охоплював проблеми фонетики, фонології, граматики (морфології і синтаксису, лексикології, фразеології, акцентології, семасіології, діалектології, словотвору, питань мови і мислення, слова і поняття, речення і судження, мови і мовлення, мовної категорії тощо.

Важливим незаперечним прогресом у вченні про мову цих учених було постійне відчутне прямування до матеріалістичного розуміння всієї мовної структури та її складових частин.

Всі вони незалежно один від одного самостійно доходили до переконливого і виправданого висновку про суспільний характер людської мови.

Характерною особливістю кожного із членів цієї лінгвістичної трійці було намагання розв'язувати загальнотеоретичні проблеми лінгвістичної науки. З цього приводу варто навести слова О. І. Бодуена де Куртене: «Суттєвою ознакою казанської лінгвістичної школи є намагання до узагальнень, намагання багатьма осуджуване і навіть осміюване, але тим не менш намагання, без якого немислима ні одна справжня наука...»²

Цих трьох знаменитих мовознавців різнило й те, що вони створили свої окремі вітчизняні лінгвістичні школи, які стали гордістю нашої вітчизняної науки про мову.

Не можна забувати й про те, що між цими школами поряд із спільними рисами існували і певні відмінності, які виявлялися як самою проблематикою, так і принципом наукового лінгвістичного аналізу

¹ Леонтьев А. А. Общелингвистические взгляды И. А. Бодуена де Куртене: Канд. дисс. М., 1933, с. 303.

² Бодуен де Куртене И. А. Изобр. труды по общему языкознанию, т. 2, с. 52.

лінгвальної дійсності, наприклад, у інтерпретації явищ аналогії, у методах вивчення діалектів тощо.

Представники цих трьох лінгвістичних шкіл заклали тривкі наукові основи вітчизняного загального мовознавства і створили зародки загальної лінгвістики як науки.

Не можна забувати й того, що і О. О. Потебня, і П. Ф. Фортунатов і І. О. Бодуен де Куртене не були носіями ідей молодогограматизму, а навпаки, вони викривали слабкі місця концепцій молодогограматиків.

Ці лінгвістичні школи, без сумніву, зробили великий внесок у наше вітчизняне мовознавство і водночас в світову науку про людську мову.

Вся система лінгвістичної спадщини, надрукованої і архівної, цих трьох велетнів лінгвістичної думки, на жаль, ще далеко не вивчена нашими вітчизняними лінгвістами-істориками.

§ 35. Микола Крушевський. Багато ідей творця Казанської школи Бодуена де Куртене знайшли своє продовження й розгортання у працях його казанських учнів М. Крушевського (1851—1887) і В. О. Богородицького (1857—1941).

Микола Габданк Крушевський народився на Волині у м. Луцьку 6 (18) грудня 1851 р. Після закінчення гімназії він вступив на історико-філологічний факультет Варшавського університету, де записався на історичне відділення. Після закінчення університету у 1875 р. він учителював у м. Троїцьку Оренбурзької губернії. У 1878 р. Крушевський прибуває до Казані як професорський стипендіат. Після наполегливого вивчення лінгвістичної літератури, занять мовознавством під керівництвом Бодуена де Куртене та захисту в травні 1879 р. дисертації на право читання лекцій (pro venia legendi) «Спостереження над деякими фонетичними явищами, пов'язаними з акцентуацією», він уже 1880 р. почав читати курси фонетики російської мови, антропофоніки, санскриту. У січні 1880 р. він читав вступну лекцію «Предмет поділ і метод науки про мову», в якій виклав свої погляди на мету і завдання мовознавства і його місце у системі наук. Ці питання він розглядає у магістерській дисертації «До питання про гун». У 1883 р. він захистив докторську дисертацію «Нарис науки про мову» і став спадкоємцем Бодуена на кафедрі і після від'їзду Бодуена в Дерпт (Юр'єв) став читати всі бодуєнівські курси: загальне мовознавство, порівняльну фонетику індоєвропейських мов, лінгвістичну палеонтологію, деякі розділи порівняльної граматики російської мови. У зв'язку із хворобою у 1886 р. він перестав працювати в університеті і в 1887 р. 31 жовтня (12 листопада) помер.

Лінгвістичний світогляд Крушевського формувалася в результаті його студій з філософії, логіки і психології. Із філософських течій він захоплювався англійським позитивізмом Дж. С. Мілля. Основи лінгвістичної науки Крушевський одержав від Бодуена де Куртене, який писав про це: «Він спілкуючися зі мною, одержав від мене не тільки матеріал, але й готові результати досліджень, мислення і наукового узагальнення. Я не приховував від нього ні одного із своїх задумів, які приходили мені в голову під час моїх роздумів про мову (...) У розмовах із настільки високоталановитим учнем, у якого я сам

багато навчився і який впливав на мене збудливо, я висловлював йому всі без винятку загальні думки, свідомо вже нічого не зберігаючи для себе. Таким чином надзвичайно легким способом Крушевський одержав не тільки матеріал для обдумування, не тільки факти для зіставлення, а й детальні висновки й узагальнення, які в такій формі він не міг знайти в науковій літературі і які потім полегшили йому складання понять даної науки, створення із них системи і одержання нових, уже дійсно самостійних висновків або хоч би тільки нових, більш удалих формулювань того, що раніше висловлювали інші лінгвісти». У результаті цього всього М. Крушевський зумів написати цінну оригінальну докторську дисертацію «Нариси науки про мову». М. Крушевський багато працював у галузі загального мовознавства. Бодуєнівське розуміння мови як системи мало вплив на Крушевського. Крушевський один із перших в історії російського мовознавства дав ґрунтовну характеристику проблеми системності на різних рівнях мови. Він вважав, що мова є не що інше як система знаків, яку треба розглядати в синхронному і діахронному планах. Свою систему мови він вивчав у взаємозв'язках фонетичних, морфологічних і семантичних матеріалів. Жодне слово не може існувати в мові, не пристосувавшись своєю зовнішньою і внутрішньою стороною до стрункого цілого, що називається мовою. Само собою розуміється, — пише він, — що кожна словесна категорія знаходиться в (...) більш-менш визначеному відношенні спорідненості і залежності не з однією будь-якою категорією, а з багатьма; тому-то — не дивлячись на всі відхилення — мова становить одне гармонійне ціле. В системі мови він виділяє три більші підсистеми: фонетичну (звукову), що характеризується гармонічним сполучанням звуків і їх різновидностей, семантичну і морфологічну, засновані на зовнішній (тобто за своєю структурою і частково за своїми звуками), і внутрішній (тобто за своїм значенням) подібності.

«У мові, — вказував Крушевський, — завжди можна відкрити певні типи слів і зв'язок між окремими типами, іншими словами — можна відкрити певні структурні сім'ї, системи типів. З другого боку, галузь названого, світ понять являє собою певне число загальних категорій, як предмет, його ознаку, його діяння та ін. Кожна із цих категорій має свою більш або менш обширну сім'ю; уявлення про предмети діючі, про предмети, що сприймають дії інших предметів (...). Мова не була б придатна для тієї мети, для якої вона існує, якщо б згаданим системам понять не відповідали — з більшою або меншою точністю — системи словесних типів.

У морфологічній системі мови Крушевський виділяв системи нижчого порядку (відмінювання і дієвідмінювання, ступені порівняння та різні словотвірні системи). Системність він вбачав не тільки у лексикології, фонетиці, в морфології, але й також у семасіології.

Крушевського цікавили також закони мови. Для нього, за словами Бодуєна, характерним було «намагання, яке виражаючись точно, можна було назвати запопадливістю до вивчення законів». Крушевський зараховує мовознавство «до природничих наук, головне завдання якого — не встановлення картини минулого в мові, а розкриття

законів явищ мови... У мові діють закони, зовсім тотожні із законами, що діють в інших сферах існуючого, тобто так звані закони природи, що не допускають ніяких винятків і відхилень». Основним законом розвитку мови учений вважав «закон відповідності світу слів світу думок», а ідеалом мови він вважав повну відповідність між системою мовних знаків, і тим, що вони позначають: «Розвиваючись, мова вічно прямує до повної, загальної і часткової відповідності світу слів світу понять».

Щоб краще зрозуміти питання про співвідношення логіки, психології і граматики в концепції Крушевського варто навести слова акад. В. В. Виноградова, який, покликаючись на праці учасників Казанської школи писав, що школа І. О. Бодуєна де Куртене, не зважаючи на характерний для неї психологізм, ніколи не протиставила психічного тлумачення граматичних фактів логічному, хоч і признавала необхідність суворого розмежування науково-граматичного вивчення мови від наукової логіки.

Крушевський, спиняючись на теорії та історії слова підкреслював, що ми не повинні ніколи втрачати із виду основний характер мови — слово є знак предмета, а також те, що слово може по черзі служити знаком безконечного ряду змінних із плином часу речей; (...) та що слова змінюються за своїми власними фонетичними і морфологічними та семантичними законами, які не мають нічого спільного із історією позначеного».

Писав він і про взаємозв'язок між словами: «якщо наші слова своїм походженням зобов'язані асоціаціям за схожістю, то своїм значенням вони зобов'язані асоціаціям за суміжністю. Він вважав, що впорядкування системи ґрунтується на законі асоціації за схожістю, а все те, що ґрунтується на відтворенні, на асоціаціях за суміжністю, по значенню стоїть поза мовною системою. До питань про мовну систему дослідник підходить історично. «Якщо внаслідок закону асоціації за схожістю слова повинні укладатися в нашому розумі у системи або гнізда, то завдяки закону асоціації за суміжністю ті ж слова повинні об'єднуватися в ряди».

До того ж Крушевський установлює закон зворотного відношення між сферою вживання слова і його змістом: «чим ширше вживання даного слова, тим менший зміст воно буде містити в собі». Цей закон зараз одержав назву закон Крушевського — Куриловича і формулюється коротко так: чим багатший зміст мовної одиниці, тим рідше вона трапляється у тексті. Це генеральне правило є одним із основних у сучасній теорії інформації.

Не пройшли поза увагою цього лінгвіста і питання семасіології. «У внутрішній формі даного слова, — зазначав Крушевський, — треба розмежовувати два значення: генетичне значення слова і його індивідуальне значення. Під генетичним значенням він розумів значення слова, яким називається ознака, що є представником даної речі, а під індивідуальним значенням розумів вираження видового поняття. Неодноразово він підкреслював те, що слова, вивчені із їхньої семантичної системи змінюють своє лексичне значення.

Таким чином бачимо, що М. В. Крушевський збагатив Казанську школу новими оригінальними теоретичними, загальномовознавчими думками у багатьох розділах науки про мову.

Питання фонетики також цікавили М. Крушевського. У вступній лекції «Предмет, поділ і метод науки про мову» в 1880 р. він указував на те, що найближче завдання фонетики — не встановлення звуків систем прамов, а передусім вивчення характеру звуків даної мови, умов і законів їх змін і занепаду та умов появи нових звуків. Запозичивши термін фонема від Бодуена та Ф. де Соссюра, що вживав цей термін на позначення фонетичної одиниці у відрізненні від звука, М. Крушевський не без впливу бодуєнівського вчення пов'язував фонему із чергуванням звуків голосних і приголосних. Закони звукових змін вважалися вторинними у відношенні до первинних законів зміни артикуляції. Як фонетичні, так і морфологічні зміни Крушевський тлумачив процесом переінтеграції, запозиченим від природничих наук.

Морфологію Крушевський ділив на вчення про словотвір (лексикологія) і вчення про флексії (синтаксис). Головною морфологічною одиницею вважав корінь, що має свою функцію вираження певного значення, а вторинними одиницями — префікси, суфікси і закінчення, функцією яких є вираження певного відношення.

Завдання мовознавства вчений вбачав у розкритті морфологічних законів або узагальнень, серед яких вважав: узагальнення про морфологічну асиміляцію ... та узагальнення про скорочення тем (основ) на користь закінчень.

Серед асиміляцій Крушевський виділяв фонетичну, морфологічну або аналогію і лексичну (тобто народну етимологію).

Вчення Крушевського про морфологічну абсорбцію пізніше розрослося у переінтеграцію, застосовану при вивчанні індоєвропейських мов. Морфологічну абсорбцію він пояснював процесом переходу мови від так званого синтетичного в так званий аналітичний стан у сферах відмін та дієвідмін.

Явище морфологічної абсорбції Крушевський пояснював в основному фонетичними факторами, а вже морфологічна переінтеграція розглядається ним з погляду мовної системи як результат взаємодіяння комплексу факторів фонетичних, граматичних і семантичних в синхронному і діяхронному планах. Дуже цінним твердженням Крушевського є те, що кожний із елементів слова *при, нос, ить* «...трапляється тисячі разів у сполученні із іншими звуковими комплексами, призводить їх до відокремлення в нащій свідомості, або, правильніше, у нашому чутті мови; тільки ця обставина і творить їх морфологічними елементами слова».

Поняття граматичної форми він розумів широко; до засобів вираження граматичних форм він включав афіксацію, наголос, порядок слів, чергування звуків та службові слова. У морфемі, як і в слові вчений розмежовує асоціацію за схожістю (*при-ходить, при-носити* і т. д.) і асоціацію за суміжністю (*об-ходить, в-ходить*).

Крушевський запропонував ряд умов для виділення морфем як самостійних мовних одиниць: 1) конкретність і визначеність значення, напр. рос. суф. *-ѣнок* (утенок); 2) частотність вживання; 3) її визна-

чене функціональне навантаження; 4) тісний зв'язок морфем між собою, Порядок із цим він вводить поняття варіації морфем або різновидності: (н'ес, н'ес', н'ос, нос, нос', нош, наш), що може призводити до виникнення нової морфемі. Розглядаючи слово як єдність фонетичної і морфологічної сторони, він одночасно вважав, що морфемі виявляються у сполученнях і одночасно являють собою самостійні лінгвальні одиниці. Оскільки звукосполучення не розглядається як механічне зіставлення звуків, остільки і слово не можна розглядати як механічне зіставлення морфологічних елементів. У цій особливості сполук фонетичних і морфологічних елементів слова ми бачимо зародки інтеграції останнього.

Варіації морфемного складу мови, за Крушевським, є джерелом походження морфологічних елементів. Наприклад, корінь, як основна морфологічна одиниця мови своїми варіаціями перевищує всі інші морфемі з причин: 1) фонетичних (стол — стлать); 2) морфологічних, коли корінь поглинає суфікс або префікс (конец — начало) та 3) шляхом запозичень, причому запозиченому кореню властиве більш абстрактне значення (хоромы — храм). Різновидності суфіксів обумовлюються не фонетично, а: 1) морфологічними причинами — їх поширення за рахунок звуків основ чи коренів (-ик, -щик, -чик...); 2) запозиченнями; 3) шляхом суфіксації коренів.

У сфері коренів вчений виділяв дві категорії фонетичних варіацій: 1) чисто фонетична, без зв'язку із значенням (н'ес — н'ес' — н'есу — неси); 2) фонетична, зв'язана із значенням, бо новий корінь має вже своє самостійне значення (оруд — оруж; орудие — оружие). Ця друга категорія фонетичних варіацій кореня викликана морфологічними причинами. Крушевський також указував на явища виникання так званих вторинних коренів, в результаті зрощення суфіксів: напр., у слові *дар* (— да-р), *серце* (—серд-це).

Вчений вбачав роль суфіксів у надаванні відповідного відтінка значенню кореня. Суфікси, на його думку, також піддаються певним модифікаціям у вигляді нагромадження первинних суфіксів, у формі складних суфіксів, напр. суф. *-ак, -ук, -ок, -ник, -овник, -ильник, -чик, -щик* і т. д. Він також характеризував властивості префіксів, вказуючи на їх такі своєрідні властивості: 1) визначене значення; 2) сполучуваність з різними частинами мови; 3) менша кількість префіксів у порівнянні з суфіксами.

Намічена Бодуеном де Куртене і продовжена М. Крушевським розробка питань переоформлення морфемних одиниць слова, завершувалася третім представником Казанської школи В. О. Богородицьким.

§ 36. Василь Богородицький. Визначним представником Казанської школи був Василь Олексійович Богородицький, що народився 7 (19) квітня 1857 р. у місті Царевококшайську Казанської губернії (тепер м. Йошкар-Ола Марійської АРСР). Вже під час навчання в гімназії, до якої він вступив у 1868 р., у нього виявлялись зацікавлення наукою і нахили до самоїтійного мислення і у 1876 р. він вступив на історико-філологічний факультет Казанського університету, в якому слухав лекції Бодуена де Куртене з курсів вступу до мовознавства, порівняльної граматики слов'янських та індоєвропейських мов,

порівняльної фонетики романських мов, санскриту, брав активну участь у практичних заняттях та семінарах. Його перше повідомлення «О зависимости некоторых звуков русского языка от других звуков того же слова» та й пізніше, надрукована в 1880 р., розвідка «Гласные без ударения в русском языке» одержали високу оцінку його вчителя Бодуена де Куртене.

Вже в ранніх працях Богородицького з морфології — «Про морфологічну абсорбцію», «Про частини мови», «Етюд з психології мови» та ін. — виявляється системний підхід у вивчанні питання фонетики, морфології, лексики. В 1881 р. В. О. Богородицький почав читати лекційні курси в Казанському університеті, в якому він працював до 1922 р., а пізніше у Східному педагогічному інституті (тепер Казанський держпедінститут).

У 1883 р. Богородицькому доручено читання курсів з порівняльної граматики індоевропейських мов та з російської граматики, а після смерті Крушевського — лекції із санскриту і загального мовознавства. У 1887 р. він захистив докторську дисертацію «Курс граматики російської мови (ч. 1. Фонетика)», що, за словами проф. Г. О. Льїнського, являла собою «першу спробу викладу фонетичної системи російської мови». Під час писання докторської дисертації він організує першу в світі лабораторію експериментальної фонетики в Казані, результатами праці в ній були його фонетичні студії: «Голосні без наголосу в загальноросійській мові», «Експериментально-фонетичне вивчення природи російського наголосу» та ін. Одержавши науковий ступінь доктора порівняльного мовознавства, вчений почав систематично читати лекції з порівняльної граматики індоевропейських мов.

В радянський період Богородицький працював в Казані, добре вивчивши татарську мову, написав цілу низку праць з питань тюрксько-татарського мовознавства. У 1935 р. п'ятим виданням надруковано його «Загальний курс російської граматики». В. О. Богородицький помер 23 грудня 1941 р.

Основні ідеї Богородицького з питань теоретичного мовознавства викладені у таких його основних працях: «Нариси з мовознавства та російської мови» (1901), «Загальний курс російської граматики» (1904) і «Лекції з загального мовознавства» (1911, 1915) та ін.

Богородицький опублікував понад 160 праць, серед них монографії, підручники, методичні розробки, бібліографічні огляди, статті, замітки, рецензії, характеристики наукової діяльності мовознавців. Він далі розвивав основні загальнотеоретичні лінгвістичні положення Бодуена де Куртене, підкреслював соціальний характер мови.

Питанням загального мовознавства Богородицький присвятив розвідки: «Лінгвістичні замітки. Вип. 1. Про морфологічну абсорбцію», «Мелкие замечания. Об аналогии в старославянских и греческих корнях», «Про основні фактори морфологічного розвитку мови» та ін.

Згідно з традиціями Казанської школи Богородицький приділяв багато уваги розробці питань звукової будови мови, він багато зробив в галузі експериментальної фонетики у вивчанні акустики і фізіології звуків мовлення у першій в Росії казанській лабораторії експериментальної фонетики, в результаті чого він надрукував оригінальну працю

«Голосні без наголосу в загальноросійській мові» (Казань, 1884). Тісний зв'язок у сфері лінгвістичної науки між фонетикою і граматику ґрунтується на взаємодійні всіх компонентів мови. «Тепер граматику ділять прямо на три частини, — писав він, — фонетику, морфологію і синтаксис... всі ці відділи тісно зв'язані між собою, бо кожне слово нашого мовлення являє собою одночасно факт фонетичний, морфологічний і синтаксичний.

Богородицький був великим знавцем в галузі загального індоевропейського та тюркського мовознавства. Він також цікавився питанням методики викладання мови, питаннями експериментальної фонетики, діалектології слов'янських та тюркських мов. Учений застосував прийоми методу відносної хронології і виявив діалектне членування в галузі фонетики для окремих галузей індоевропейської сім'ї мов у доісторичний період. Йому належать праці із теорії літератури, цікавили його також проблеми методу аналізу художніх творів.

Богородицький, як і всі інші представники Казанської школи, відкреслював те, що поряд із історичним вивченням мови необхідний статичний або синхронний підхід у вивчанні мови. Цей метод вивчення мови він кваліфікував як синхронно-діахронний. Переважно вивчаючи питання порівняльно-історичного мовознавства вчений приділяв чимало уваги дослідженню живої розмовної літературної, а також діалектної мови. Про це він так писав: «Вірний принципам Казанської лінгвістичної школи... я вважав, що для лінгвіста першою і найголовнішою турботою повинно бути по можливості повне і всебічне спостереження і вивчення явищ живої мови».

При вивчанні територіальних діалектів учений сформулював положення про так звані мішані мови, які він поділяв на три класи: 1) змішані наріччя, що виникли при стиканні двох різних мов (споріднених та й неспоріднених); 2) змішані наріччя, утворені при стиканні двох близькоспоріднених мов, напр. російської і польської, російської і і чеської; 3) змішання наріч, що постало при контакті наріч однієї мови; сюди належать перехідні говори російської, української та ін.

Багато уваги Богородицький приділяв питанням змішування і взаємовпливу між різними мовами, наприклад, слов'янськими і тюркськими тощо. Чимало його лінгвістичних праць історики мовознавства розглядають як типологічні дослідження в його аналогічних дослідженнях арабської, китайської, перської, японської, фінської та деяких африканських мов.

Богородицького цікавили факти морфологічних процесів, тобто вчення про зміни морфологічної будови мови в процесі її розвитку, причому основними умовами цих змін він вважав психологічні фактори.

Психологічна концепція його, як і всіх представників Казанської школи, була пов'язана з асоціативною психологією І. Ф. Гербарта, згідно з якою різні мовні одиниці та їх об'єднання виводяться із різного типу психологічних асоціацій. Цю концепцію Богородицький виклав у працях: «Про основні фактори морфологічного розвитку мови», «Нариси з мовознавства і російської мови» та «Загальний курс російської граматики».

Богородицький вважав, що походження людської мови треба вбачати у інстинктивних вигуках та й звуконаслідуваннях та що перші початки звукової мови, обумовлені соціальними моментами, підтримувалися через спілкування. Пізніше він указував на зв'язок появи мовних категорій із трудовими процесами і соціальним життям, на те, що мова виникла на ґрунті спілкування і виконання спільної праці, що збуджували мовленнєвий обмін для взаємного розуміння. Пізніше в кінці своєї діяльності Богородицький визначав мову як «продукт діяльності соціального середовища взаємодіючих епох (...), у своєму розвитку вона відображає господарсько-економічні, соціально-політичні і розумові переживання суспільства. Він також вважав, що індоєвропейська прामова не являла собою суцільної монолітної системи, а, навпаки, вона мала певні діалектичні відмінності і в звуках, і у словотворі. Вчений, створюючи картину генезу найбільш раннього періоду стану індоєвропейської мови, так уявляє собі її звуковий склад: голосні — раніше крайні голосні, а згодом уже середні; спочатку тільки односкладові слова, а потім і двоскладові; приголосні — глухі раніше дзвінких, носові одночасно як і неносові, спочатку губні і передньоязикові, а згодом вже задньоязикові; раніше м'які приголосні, а пізніше тверді, проривні раніше від спірантів.

Богородицький як і Потебня не сумнівався в одночасному виникненні імені-дієслова, причому виникнення прикметників іде за іменниками. В кінці розпаду індоєвропейської прамови в ній встигли виробитися різноманітні морфологічні категорії, зокрема видові і часові у дієсловах, які належать різним дієслівним сферам, а саме, видові належать до галузі словотворення, а часові — до галузі флексії.

Про балто-слов'янську мовну єдність Богородицький писав: «Галузі литовська і слов'янська не створилися кожна безпосередньо із арієвропейської прамови, але спочатку становили спільну групу, яка згодом розпалася на слов'янську і литовську».

Багато місця у своїх наукових працях відвів Богородицький вивчання питань морфологічної будови слова.

Прийнявши вчення про морфологічну абсорбцію у загальному вигляді, всупереч твердженню Крушевського про те, що вирішальну роль при морфологічній абсорбції відігравали фонетичні зміни, та що процес абсорбції іде тільки в регресивному напрямку, Богородицький стверджує, що абсорбція може проходити і в протилежному напрямку, тобто може бути і прогресивна, і саме тут фонетичні зміни не обов'язкові. Цей вид абсорбції відмінний від абсорбції фонетико-морфологічної. Крім цього Богородицький виявив ще один вид абсорбції — абсорбцію морфологічно-семасіологічну і чітко визначив відмінності між цими двома видами абсорбції. За Богородицьким, ці різні види абсорбції являють собою різні морфологічні процеси: морфолого-семасіологічна абсорбція являє собою спрощення, а фонетико-морфологічна абсорбція і абсорбція за посередництва пропорціональної аналогії — перерозклад. Основними факторами, що обумовлювали морфологічний розвиток мови, він вважав фактори психологічні. Властивими морфологічними факторами Богородицький вважав лише ті, що породжують зміни в морфологічних елементах слів: в коренях,

префіксах, суфіксах, і флексіях, а саме — аналогію, диференціацію, спрощення, перерозклад (або абсорбцію); на його погляд, всі вони мають психологічну основу.

Молодограматики вважали, що в явищах аналогії відсутні закономірності. Богородицький, навпаки, вбачав у цих морфологічних процесах закономірності. Процеси аналогії в мові, — писав він, — є також закономірними, як і процеси фонетичні; ця закономірність виявляється у тому, що утворення за аналогією в кожній мові звичайно видержують певний, характерний для даної мови напрям, про це свідчить гармонія морфологічних новоутворень у морфологічній системі даної мови.

Він також визначив напрям у діянні аналогії, на який впливають певні фонетичні процеси. У зв'язку з цим він визнавав, що вирішальним для напрямку аналогії є взаємозв'язок між фонетичними та морфологічними факторами. Під фонетичною основою діяння аналогії він розуміє дивергенцію морфем, викликану фонетичними процесами. Аналогія буває матеріальна і формальна; під впливом першої проходять зміни в корені, під діянням другої — у флексіях, при цьому вчений виділяв також аналогію внутрішню в межах даної відміни та зовнішню аналогію між різними типами відмін.

Вчений вважав контамінацію одним із морфологічних факторів та й видів аналогії, при якій проходить видозміна формального елемента. А н а л о г і я — це такий морфологічний процес, при якому зміна форми постає не фонетичним шляхом, а в результаті вирівнювання форм.

Богородицький також указував на явище диференціації, яка виявляється, по-перше, у виникненні нових різновидностей морфем і нових відтінків значення, і, по-друге, в закріпленні такого нового відтінку значення за певною різновидністю морфем. У процесах диференціації звертав особливу увагу на мало вивчену семантичну сторону морфологічних процесів. Новий семасіологічний зміст морфем спричиняє витіснення її іншою морфемою (порів.: *снег-а, снег-у*).

Він виділив чотири види диференціації: 1) вживання різних паралельних форм диференціації відповідно до зовнішніх ознак (напр., різні попередні приголосні); 2) коли всі форми з однаковим колишнім значенням семантично диференціюються; 3) окремий вид диференціації виявляється при запозиченнях, порів. *голова — глава*; 4) останнім видом диференціації розчленування семантично-морфологічних елементів на ґрунті окремих мов (напр. *коррелятиви — корреспонденты*).

Богородицький не залишив поза увагою питань процесів спрощення і перерозкладу у морфологічній будові слова. Спрощення м він вважав такий морфологічний процес «коли слово перестає відчуватися у живому мовленні в своєму морфологічному складі, стає простим символом уявлення; таким чином на місці генетичного значення виступає реальне». Він виділяє кілька ступенів або градацій спрощення. Основною причиною діяння процесу спрощення він уважав, по-перше, розрив смислових зв'язків певного слова із генетично спорідненими словами і, по-друге, випадання із мов слів, від яких

утворено дане слово. Дослідник розрізняв спрощення: 1) повні і неповні; 2) зовнішні і внутрішні; 3) семасіологічні спрощення; 4) спрощення складних слів (произ-ойти, произ-нести); 5) спрощення між коренем і суфіксом (*палка, крупний*); 6) спрощення між коренем і префіксом (*воздух, знать, кричица*).

Перерозклад — це процес, в результаті якого проходить скорочення основ на користь афіксів (закінчень) у відмінюванні і в словотворі (рука-ми > рук-ами, озорн-ой > озор-ник).

Богородицький розглядав питання розвитку частин мови комплексно з погляду формального, семасіологічного, синтаксичного і логічного в сфері речень на матеріалі індоевропейських мов у межах п'яти епох, а саме: 1) епоха імені-дієслова з наступною диференціацією на іменник-дієслово; 2) епоха імені-займенника; 3) епоха іменника-прикметника з наступною його диференціацією; 4) епоха прислівників із наступним переходом деяких прислівників у категорію прийменників і сполучників; 5) епоха розширення категорії прикметників дієприкметниками.

Богородицького цікавило питання виникнення і розвитку письма. Він подав коротку історію формування письма та охарактеризував різні алфавіти з відповідною таблицею семітських алфавітів.

Праці Богородицького в галузі порівняльно-історичного мовознавства, фонетики і морфології російської мови, його діалектологічні пошуки високо оцінили його рецензенти І. В. Ягич, О. Брок та А. Мейє і сучасні історики мовознавства Ф. М. Березин та інші.

В кінці вкажемо на значення вчення представників Казанської лінгвістичної школи для розвитку науки про мову.

Сам засновник Казанської лінгвістичної школи І. О. Бодуен де Куртене відзначав: «Суттєвими ознаками Казанської лінгвістичної школи є прагнення до узагальнень, прагнення багатьма засуджене і навіть осміяне, але проте прагнення, без якого немислима ні одна справжня наука, потім ... важливість розмежування фонетичних і морфологічних частин слів, важливість розмежування фонетичної і морфологічної подільності слів, важливість розмежування чисто фонетичного (фізіологічного) і психічного елемента в мові, важливість розмежування змін, що здійснюються кожночасно в даному стані мови, і змін, що здійснилися в історії, на протязі багатьох віків і в цілому ряді говорючих поколінь, важливість рахуватися з вимогами географії і хронології по відношенні до мови (різні нашарування мовних процесів), переважно спостережень над живою мовою перед здогадами, видобутими із розгляду пам'яток, велика важливість аналізу і розкладу складних одиниць на їх характерні ознаки і т. д. При цьому проповідувалася повна рівноправність усіх мов, повна демократизація об'єкта дослідження, (...) всі мови заслуговують уваги мовознавця і всестороннього вивчення (...) у зв'язку з цим знаходилось визнання важливості діалектології, визнання важливості вивчення нових мов». Однією із вимог школи була вимога «не нав'язувати мові чужих їй категорій, а дошукуватися того, що в ній дійсно існує».

Дослідник наукової діяльності Бодуена де Куртене Ф. М. Березин пише: «Виражаючись мовою сучасної лінгвістики, можна сказати, що розуміння мови як системи, розуміння множинності причин змін мови,

соціальна обумовленість мовних змін, елементи знакової теорії мови, теорія фонем і морфологічних змін (альтернацій), типологія мов склали це коло проблем і завдань загального мовознавства, які розв'язували в своїх працях представники Казанської лінгвістичної школи і які справили великий вплив на формування сучасних структуралістських течій»¹.

Казанська школа постала у межах молодогограматичної лінгвістичної течії; з самого початку вважалась як оригінальна школа мовознавства. Намагання творця цієї школи І. О. Бодуена де Куртене творчо підійти до вирішування важливих мовознавчих проблем зустріли підтримку ряду талановитих лінгвістів, що працювали у Казанському університеті, яких зблизила з ним спільність тематики і проблематики теоретичних поглядів. Серед них слід назвати М. В. Крушевського, В. О. Богородицького, С. К. Булича, О. І. Александрова.

Саме в Казанській школі Бодуен де Куртене і Крушевський дали світовій науці про мову перше формулювання фонологічної теорії.

Теоретичні лінгвістичні настанови Казанської школи у багатьох випадках збігалися із найбільш утвердженими положеннями сучасного молодогограматизму. Психологізм як один із компонентів філософії мови характерний для членів Казанської школи, але цей психологізм кваліфікується об'єктивним психологізмом соціологічного напрямку, який поєднується із соціальним розумінням мови.

Визначальною рисою казанських лінгвістів були прагнення до постановки кардинальних проблем та до теоретичних мовознавчих узагальнень проблем науки про мову. Сам Бодуен де Куртене писав, що суттєвою ознакою «Казанської лінгвістичної школи» є прагнення до узагальнень, прагнення багатьма засуджуване і навіть висміюване, але тим не менше прагнення, без якого немислима ні одна справжня наука.

Завдання лінгвістики, на погляд Крушевського, полягає в тому, щоб досліджувати природний процес розвитку мови, тобто розкрити закони, за якими вона розвивається з формальної і функціональної сторони.

Бодуен виявив послідовні етапи процесу перерозкладу давніх основ, починаючи з індоевропейської мови до появи окремих мов, в яких основи скоротилися на рахунок закінчень, і тим саме він визначив основний напрям процесів переоформлення морфологічної структури слова в індоевропейських мовах, що й продовжували в своїх дослідженнях Крушевський і Богородицький.

Наприкінці слід відзначити той великий вплив, який зробила Казанська школа на дальший розвиток не тільки вітчизняного, а також слов'янського, європейського і світового мовознавства в цілому в ХІХ і ХХ століттях.

У Казанській школі Б. В. Кобилянський відзначає такі недоліки, як «трактування мовних явищ з точки зору індивідуалістичного психологізму; ставлення історизму мови на другий план; іноді несправедливе знецінювання порівняльно-історичного методу, намагання

¹ Березин Ф. М. История лингвистических учений, с. 176.

обґрунтувати суб'єктивно-ідеалістичну точку зору на явища мови; звення всієї суті мови до процесів індивідуального мовлення; недогвореність і нерозгорненість у викладі нових ідей і положень»¹. Причому він водночас підкреслював: «Разом з цим багато плодотворних ідей І. О. Бодуена де Куртене безперечно збагатили мовознавство і по-сунули вперед його розвиток. Окремі його думки і положення (та й його учнів.— І. К.) були розвинуті Л. В. Щербою, М. С. Трубецьким, В. В. Виноградовим та лінгвістичними школами — вітчизняними і зарубіжними. Своєю новизною і свіжістю лінгвістичних ідей школа Бодуена де Куртене просувала розвиток загального мовознавства помітно вперед»².

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

I. МЕТОДОЛОГІЧНА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, 18, 20, 38, 40, 41, 45.
2. Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 3, 18, 20, 29, 30.
3. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К.: Політвидав України, 1981. 264 с.
4. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К.: 1977.
5. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 року. К.: Політвидав України, 1983. 77 с.

II. СПЕЦІАЛЬНА

1. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики.— М.: Гл. ред. вост. лит., 1975. 560 с.
2. Березин Ф. М. История лингвистических учений. М.: Высш. школа, 1975. 304 с.
3. Березин Ф. М. Хрестоматия по истории русского языкознания. М.: Высш. школа, 1973. 503 с.
4. Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиографический словарь: В 3-х т. Минск: Изд-во БГУ, 1976. Т. 1. 320 с.; 1977. Т. 2 (А—К). 352 с.; 1978. Т. 3 (Л—Я). 384 с.
5. Звегинцев В. А. Хрестоматия по истории языкознания. М.: Учпедгиз, 1956. 452 с.
6. История лингвистических учений: Древний мир. Л.: Наука, 1980. 258 с.
7. История лингвистических учений: Средневековый Восток. Л.: Наука, 1981. 302 с.
8. Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. К.: Рад. школа, 1964. 153 с.
9. Кодухов В. И. Общее языкознание. М.: Высш. школа, 1974. 303 с.
10. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. М.: Просвещение, 1979. 234 с.
11. Лоя Я. В. История лингвистических учений/Материалы для курса лекций. М.: Высш. школа, 1963. 308 с.
12. Павлюк М. В. Історія українського мовознавства XIII—XVIII ст. Конспект лекцій. Одеса, 1970. 36 с.
13. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. Київ; Одеса: Вища школа, 1973. 184 с.
14. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство: Історія лінгвістичних учень. К.: Вища школа, 1980. 216 с.

¹ Кобилянський Б. В. Короткий огляд історії мовознавства. К.: Рад. школа, 1964, с. 81.

² Там же.

ЗМІСТ

Передмова	3
Стародавнє Індійське, китайське, античне, арабське і давньоруське мовознавство	
§ 1. Початкові уявлення про мову	6
§ 2. Мовознавство в стародавній Індії	7
§ 3. Мовознавство у стародавньому Китаї	10
§ 4. Мовознавство в стародавній Греції	15
§ 5. Мовознавство в стародавньому Римі. Значення античної філології	20
§ 6. Давнє арабське мовознавство	24
§ 7. Давньоруське мовознавство	29
Європейське мовознавство епохи середньовіччя, Відродження та XVII—XVIII ст.	
§ 8. Стан мовознавства в Європі епохи середньовіччя	34
§ 9. Європейське мовознавство епохи Відродження	37
§ 10. Європейське мовознавство XVII—XVIII ст.	40
§ 11. Вітчизняне мовознавство XVI—XVIII ст.	46
Виникнення історичного мовознавства і порівняльно-історичного методу дослідження мов	
§ 12. Передвісники порівняльно-історичного мовознавства	53
§ 13. Франц Бопп	59
§ 14. Расмус Раск	62
§ 15. Якоб Грім	64
§ 16. Олександр Востоков	67
§ 17. Вільгельм Гумбольдт	70
§ 18. Інші мовознавчі дослідження першої половини XIX ст.	78
Натуралізм і психологізм у мовознавстві другої половини XIX ст.	
§ 19. Мовознавчі дослідження і природничі науки	91
§ 20. Август Шлейхер	95
§ 21. Макс Мюллер. Загальна оцінка натуралізму. Етимологія і лінгвопалеонтологія	103
§ 22. Психологізм. Гейман Штейнталь	107
§ 23. К. Маркс і Ф. Енгельс про мову і мовознавство	111
§ 24. Поль Лафарг	116
§ 25. Революціонери-демократи про мову і мовознавство	118
§ 26. Іван Франко	120
§ 27. Михайло Драгоманов	122
§ 28. Формування молодогограматичного напрямку	123
§ 29. Герман Пауль	125
§ 30. Карл Бругман. Бертольд Дельбрюк	131
§ 31. Здобутки і вади молодогограматизму	136
Вітчизняні лінгвістичні школи — Харківська О. О. Потєбні, Московська П. Ф. Фортунатова і Казанська І. О. Бодуена де Куртене	
§ 32. Олександр Потєбня. Харківська школа	142
§ 33. Пилип Фортунатов. Московська школа	143
§ 34. Іван Бодуен де Куртене. Казанська (Петербурзька) школа	166
§ 35. Микола Крушевський	188
§ 36. Василь Богородицький	203
§ 36. Василь Богородицький	207
Список рекомендованої літератури	215

*Иван Иванович Ковалык,
Стефан Филиппович Самийленко*

ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

История лингвистической мысли

Допущено Министерством просвещения УССР
в качестве учебного пособия
для студентов филологических факультетов
специальности № 2102
«Украинский язык и литература»

КИЕВ
ГОЛОВНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ИЗДАТЕЛЬСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЯ
«ВИЩА ШКОЛА»

(На украинском языке)

Редактор *Н. А. Симоненко*
Оформлення *В. В. Котова*
Художній редактор *Н. А. Стась*
Технічний редактор *А. М. Костюченко*
Коректор *М. Г. Прус*

Информ. бланк № 8647

Здано до набору 29.12.83. Підп. до друку 07.01.85. Формат 60×90^{1/16}.
Папір друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. 13,5 друк. арк. 13,75 фарб.-
відб. 16,64 обл.-вид. арк. Тираж 5000 пр. Вид. № 5336. Зам. 511.
Ціна 75 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа», 252054,
Київ-54, Гоголівська, 7.

Надруковано з матриць Головного підприємства республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, вул. Довженка, 3
в Білоцерківській книжковій фабриці, вул. Карла Маркса, 4.

НБ ПНУС

bn17863